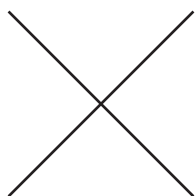
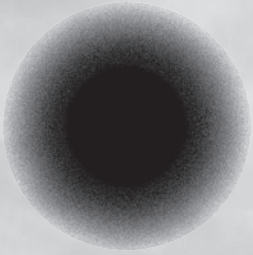

host

**daniel
prokop
...
slepé
skvrny**

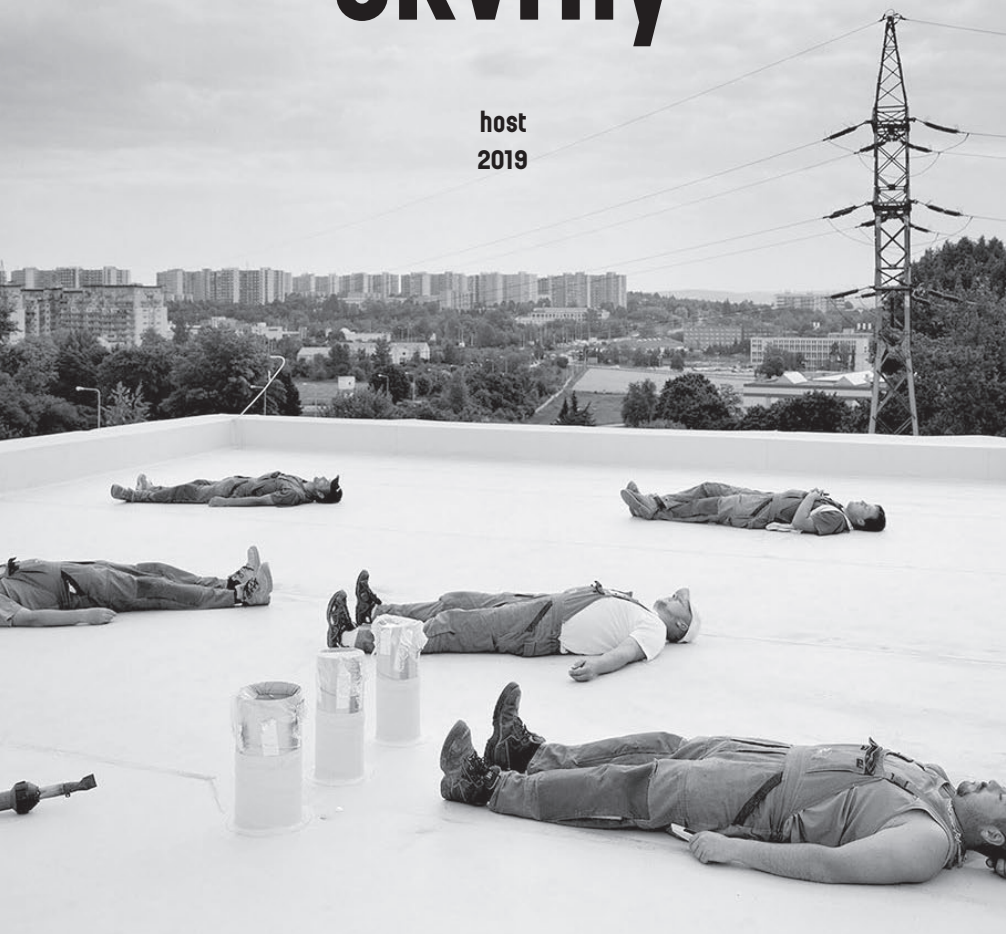
**daniel
prokop**

slepé skvrny

host
2019

© Daniel Prokop, 2019

Cover photo © Roman Franc, 2019

© Host — vydavatelství, s. r. o., 2019

ISBN 978-80-7577-991-5

**Věnováno mé ženě Chelsea,
bývalým i současným kolegům a všem
lidem, kteří se snaží zlepšit vzdělávání
a veřejnou politiku v Česku**

obsah

11 předmluva

15 úvod

kapitola první • chudoba

- 25** Nová třídní struktura české společnosti
- 33** Rizika popírání chudoby
- 40** Porouchaný výtah pro chudé
- 46** České exekuce: Stín porevolučního svědomí
- 54** Sociální bydlení dlužíme dětem
- 60** Proč berou ženy méně než muži

kapitola druhá • školství

- 67** Vzděláváním k nerovnostem a neporozumění
- 72** Vzděláním na vedlejší kolej
- 77** Odpor k inkluzi zaplatíme všichni
- 83** O školkách a dětech

kapitola třetí • menšiny a radikalismus

- 93** Proč se bojíme cizinců
- 103** Strach z fiktivních osmdesáti procent
- 110** S kým jsme (byli) ve válce
- 116** O měření menšinám stejným metrem
- 124** Stíny amerického vězeňství
- 130** Manželství a adopce pro všechny?

kapitola čtvrtá • populismus a demokracie

- 137** Anatomie populismu
- 148** Proti „zrádcům“
- 154** Trumpovy revoluce
- 164** Lesk a bída referenda

kapitola pátá • zdroje a potřeba nové spravedlnosti

- 173** Soumrak státu a daňové ráje
- 178** Daňové nápady a potřeba nové spravedlnosti
- 187** Zdroje jsou

kapitola šestá • mýty a metafory

- 193** Mýtus plačtivého národa
- 197** Metafora jako mor politiky
- 202** Je snowboard levicový?
- 206** Ježkům budoucnost nevěřte!

kapitola sedmá • volby a výzkumy

- 213** Jak se (ne)mýlí průzkumy
- 222** Proč selhaly výzkumy u Trumpa a brexitu
- 227** Sny o záchraně demokracie volebním systémem

235 poznámky

předmluva

Josef Šlerka

Jak číst sbírku textů Daniela Prokopa, která má svůj původ v cyklu článků psaných pro *Salon Práva* pod názvem „Úvod do praktické sociologie“?

Asi nejsnazší cestou je číst ji jednoduše tak, jak vznikla, tedy jako soubor každodenních sociologických reflexí, které se snaží na bezprostředně žitých příkladech ukazovat, jak sociologie přistupuje ke světu. Daniel Prokop právě toto dokáže až pozoruhodně fundovaně. Čtenář při takovém postupu získává díky širšímu kontextu výzkumů, jež u nás byly v posledních letech uskutečněny, odstup od emotivních vazeb k tématům, která hýbou společností — a z tohoto odstupu pak může možná sám lépe porozumět světu kolem sebe.

Jakoby mimochodem pak prochází zábavnou verzí úvodu do interpretace statistických dat, a zejména toho, jak pracovat s výsledky průzkumů veřejného mínění. A i když čtenář zůstane jen u tohoto, bude to čtení dobré a poučné. Bude se tu moci soustředit na podstatná veřejná témata. Důležité je však to, že na rozdíl od většiny debat zde čtenář najde k argumentům datový podklad, a dokonce, což je ještě cennější, i datový podklad k názorům, které autor knihy nesdílí, ale které podle něj vedou k úvahám „druhé strany“. Daniel Prokop se tu ukazuje jako svého druhu sociologický hermeneutik, který se snaží pochopit racionalitu svých názorových oponentů.

S tím úzce souvisí další vrstva interpretace, kterou kniha nabízí. Prokopův text můžeme také neustále vztahovat k jeho názvu: *Slepé*

skvrny. Wikipedie o nich mluví jako o „místě na sítnici, kde zrakový nerv ústí do oční bulvy a ještě není rozvětven na jemná nervová vlákna opatřená elementy citlivými ke světlu“. Přeneseně toto sousloví používáme jako označení těch míst v našich životech, kam sice koukáme, ale ve skutečnosti je vlastně nevidíme. Daniel Prokop totiž píše především o našich slepých skvrnách: různých mýtech a stereotypech, které jsme v sobě nashromáždili jako zdůvodnění pro dosažené pozice ve společnosti i její stav.

Autor se snaží opakovaně ukázat, že ve skutečnosti to, co se nám zdá jasné (každý si za své postavení ve společnosti a za svou životní situaci může sám, inkluze je škodlivá, Češi jsou přece takoví a makoví a podobně), může být ve světle dat mnohem složitější. Přivádí tak naše myšlení nejen k objevení slepých skvrn u druhých, ale také u nás samých. A když čtenář dospěje k tomuto čtení, odejde od knihy poučen nejen o dění tam venku, ale také uvnitř sebe sama.

Zůstaňme ještě chvíli u metafory slepé skvrny. Nikoli ve smyslu toho, co přesně označuje, ale jak to dělá. Právě vztah jazyka k realitě je další vrstvou čtení, kterou kniha nabízí, a to hned nadvakrát.

Poprvé, když autor používá bez uzardění pojmy, které u dříve narozených mnohdy rezonují silně negativně, protože s nimi běžný obyvatel postkomunistického prostoru zkrátka není sežítý — typickým příkladem takového pojmu budiž *třída*. Podobně dráždivě působí Prokopovy úvahy o daních či o tom, že je třeba pracovat s prázdnými bytovými prostory způsobem, který bývá často označován za krajně levicový, byť patří do běžného repertoáru západní politiky. Právě tyto momenty popichují čtenáře, aby se zkoušel vzpouzet, kladl čtení vnitřní odpor. A právě tyto momenty mohou vyvolávat u každého trochu jiné posuny a čtenáře patřícího ke starší generaci iritovat. Ukazují totiž, že Prokop-intelektuál už patří do generace naprosto nezatížené sentimentem či resentimentem vůči čtyřiceti letům komunistické zlovůle, což mu umožňuje vidět mnohé detaily, které mohou jít starším a konzervativnějším čtenářům proti srsti.

Vztah jazyka a reality se však v textu vyjevuje ještě jinak, a to v autorově zálibě v metaforách. To, že jsou *Slepé skvrny* text populari-

začnů, nikoli odborný, Prokopovi umožŇuje s lehkostí dobrého aforisty užívat metafory, které nečekaně nasvítí daný problém — například když pronese následující větu: „*Přirozenost* je zrcadlo, před nímž se upravujeme, abychom vypadali jako včera.“ Pokročít při čtení této knihy až sem znamená poodhalit myšlenkové modely autora dřívě, než se materializují do textu samého.

V neposlední řadě se ovšem čtenář může snést z intelektuálních výšin zpět na zem a číst knihu ještě zcela jinak. *Slepé skvrny* mohou totiž sloužit i jako praktický návod ke změnám, které naše společnost potřebuje, aby se dostala ze současné neurotické situace. Momentálně totiž ze všeho nejvíc připomínáme pověstného pštrosa, který schoval hlavu do písku a doufá, že jej ostatní svět neuvidí a on v klidu přečká bez nepříjemných otázek, až se to přežene. Daniel Prokop se spolu s popisem každého problému snaží načrtnout možné směry řešení. Neschovává se do role experta bez názoru, naopak ukazuje, jak dnes může vypadat aktivita veřejného intelektuála.

Přál bych si, aby takových čtenářů měla česká politika co nejvíc, ale i pro čtenáře-nepolitika může být podobné čtení užitečné. Třeba při rozhodování, komu dá svůj hlas ve volbách. Anebo mu třeba dodá odvalu k občanskému aktivismu a rozvoji vlastních komunitních aktivit.

Jak tedy číst *Slepé skvrny*? Zlomyslně by se dalo říci, že stačí být pozorný a věnovat se jim s jistou intelektuální rozkoší. Číst je jako každý inspirativní text, k němuž se čtenář rád vrací i po letech.

Úvod

Název této knihy *Slepé skvrny* odkazuje k místu na sítnici, kde nejsou světločivé buňky a reálně v tomto úhlu okem nic nevidíte. Většinou o tom ani nevíte, protože oči se vzájemně podporují a váš mozek informaci doplňuje z okolí. Když ale máte jedno oko zavřené a informace ve slepé skvrně je příliš specifická, smysly vás zradí.

Tato knížka je o společenských problémech, které uvízly v našich slepých skvrnách, protože jsou specifické a mozek selhává, když je chce doplnit ze zjednodušujících, často falešných mytologií, které si rádi vyprávíme.

Bojím se, že naše slepé skvrny jsou velké, protože nevznikly přirozeně. Vypálili jsme si je do sítnice vytrvalým pohledem do oslňujícího svítu debaty o několika nejvyšších politicích, jejich výrociích a kauzách. Aby fascinace politickou epizodičností dávala smysl, naučili jsme se ji zasazovat do kontextu kulturních válek, v nichž každá maličkost je důležitou součástí nekončící klíčové bitvy fiktivních táborů prý hodnotově rozdělené společnosti, a do kontextu společenského sebezpytu. Co to vše vypovídá o *jejich* voličích? O nás? O národní povaze a dědictví totality? A k čemu to přirovnat v historii?

Když jsem na podzim roku 2014 začal psát texty zaměřené na chudobu, vzdělávání, sociální oblast a dekonstrukci některých společenských mýtů, chtěl jsem přispět k tomu, abychom nezapomněli na problémy, které do převládajícího diskurzu historizující a hodnotově introspekce nezapadají — které společenskou soudržnost a budoucnost demokracie ovlivňují, ale ve vřavě kulturních válek o nich není slyšet. Dnes už se o těchto problémech bavíme častěji, a to i díky práci a nadšení mnoha lidí, z nichž na některé v této knize odkazuji. Pořád jsou to však spíše období a ostrůvky pozornosti než systematické zaměření politických programů a veřejné politiky. Asi i proto dnes nejsme přes celkové posílení

ekonomiky k systémovým řešením problémů, jako jsou zaostávání regionů a vnitřních periferií Česka, nerovnosti ve vzdělávání, bydlení, neřešené předlužení, chudoba matek s dětmi či podfinancování klíčových služeb, o moc blíže než před těmi pěti lety.

I proto má kniha o odsouvaných sociálních problémech, skrytých nerovnostech a mytologiích, které nám zabraňují je pochopit a vyřešit, pořád smysl. Volně vychází z cyklu esejů a analýz „Úvod do praktické sociologie“, který jsem publikoval v *Salonu Práva*. Nejde však o prosté knižní vydání chronologicky seřazených textů, jak se to občas dělává. To by nemělo mnoho smyslu, protože řada analýz vznikala v kontextu aktuálně diskutovaných zákonů, některé se vracejí k podobným tématům, jiné kvůli omezené délce novinových článků popisují problémy méně důkladně, než by si zasloužily.

Drtivou většinu jsem tedy přepsal a spojil do delších esejů a analýz na dané téma. Z nich se vyprofilovalo sedm částí, kolem nichž se točí většina mých výzkumů prováděných s agenturou Median i mých dalších sociologických projektů.

První část se týká *chudoby a skrytých nerovností*. Dlouho jsme si pomocí zjednodušených statistických údajů nalhávali, že těmito problémy Česko moc netrpí. Realita je však složitější. Nerovnosti vycházející z majetku a dalších, neekonomických kapitálů jsou u nás větší než ty příjmové a také definují pozici člověka ve společnosti. Míra chudoby v posledních pěti letech klesla, ale řada lidí je jí na dohled a vinou nedostatků veřejné politiky si v některých regionech a vrstvách obyvatelstva (například samoživitelky) uchováváme ostrůvky skutečné chudoby.

Přes jisté pokroky se nám nepodařilo vyřešit exekvovanost obyvatel ani politiku bydlení. Problémy předlužení, nestability a nekvality bydlení dopadají na řadu českých rodin — a souvisí s jejich nižší důvěrou v instituce a demokracii.

První část knihy je o těchto konkrétních potížích a řešeních. Zabývá se však i naším zkreslováním reality způsobeným tím, jak věci měříme a jak se o chudobě bavíme. Je příjmová chudoba v Česku skutečně nejnižší v Evropě, nebo je to statistický klam? Dosáhli jsme ve

druhé polovině 20. století opravdu tak velkého posunu v redukci světové chudoby, jak tvrdil populární statistik Hans Rosling, nebo jsme v době největší globální prosperity a kumulace obrovských bohatství jen pomohli části lidí z chudoby do stavu o něco málo lepšího, ale pořád dost nuzného?

Druhá část se týká *vzdělávání*. Nerovnosti ve společnosti jsou do jisté míry ospravedlnitelné — pokud vycházejí z míry snahy a případně talentu. Do vyšších pater byste ve spravedlivé společnosti měli mít možnost zespoda proniknout. Tato mobilita a spravedlnost je však v současném Česku v sázce. Máme jednu z nejvyšších mezigeneračních reprodukcí vzdělání v rámci zemí OECD: vaše výsledky v podfinancovaném českém školství silně závisejí na tom, v jaké rodině a regionu se narodíte. Časným rozdělováním žáků do rychlejších a pomalejších proudů školství navíc vytváříme systém, v němž dostanete všechno — lepší vzdělání a práci, ale i kontakty na další důležité lidi (spolužáky) a měkké dovednosti (jazyky, ICT) —, anebo nic. Ono mytizované rozdělení společnosti začíná v páté třídě základní školy. Stále máme řadu segregovaných škol a děláme málo pro to, abychom včas pomohli dětem, které jsou znevýhodněné chudobou, nestabilitou a malými aspiracemi své rodiny a okolí. Můžeme říct, že je to jejich chyba, ale rostoucí počet dětí, které nedosáhnou ani na učňovské vzdělání, bude Česko v budoucnu minimálně stát obrovské finanční prostředky.

Třetí část je o *menšinách a radikalismu*. Hysterie způsobená migrací na čtyři roky ochromila českou politiku a veřejnou debatu. Na čas jsme zapomněli na klíčové problémy země, jejichž řešení teď jen těžko doháníme. Proto je dobré kořeny dané krize popsat. Tato kapitola tedy zkoumá, jaké z mnoha teorií o důvodech opatrného vztahu Čechů k cizincům mají oporu v datech. Vrací se zpět do roku 2015 a ukazuje, jak vznikl mýtus vyhraněně protimigračního postoje Čechů, který se po přijetí ze strany politiků a médií stal sebenaplňujícím se proroctvím. Zabývá se islámským radikalismem a jeho chápáním v Česku. Dva texty této kapitoly se potom týkají specifického tématu, které v Česku i ve Spojených státech amerických mobilizuje část populace proti menšinám — tedy pocitu, že tyto menšiny jsou zvýhodněny, že jim stát neměří stejným

metrem jako většině. Experimenty a data však ukazují, že v případě Romů i Afroameričanů je tento metr často stále o dost přísnější a více diskriminující.

Nástup kulturních válek, které odvádějí pozornost od socioekonomických nerovností a podfinancování veřejné politiky, je jedním z důsledků vzestupu pravicového populismu v době po ekonomické krizi. Čtvrtá kapitola nazvaná *Populismus a demokracie* se zabývá tím, jaké společenské jevy probíhající v západním světě od sedmdesátých let daly vzniknout politice postavené na vytváření distance mezi „běžným lidem“ a (kulturními) elitami. Na příkladu Trumpovy administrativy ukazuje, že hlasitá a pohoršující vulgarita a konfliktnost populistů jen maskují věci výrazně důležitější — nebyvalé prorůstání korporátního lobbismu do veřejné politiky, ať už se to týká ochrany životního prostředí nebo zdravotní i zahraniční politiky. Ukazuje také rétorické strategie populismu, které obracejí některé tradiční principy politické komunikace a z obvyklých kompetencí politiků dělají nevýhodu. Společenské zdroje a rétorické strategie populismu musíme pochopit, abychom nežili v přesvědčení, že ho lze porazit jen *fact-checkingem* či odkazováním k šampionům demokracie minulosti.

Od efektivního řešení sociálních a vzdělávacích problémů nás neodvádí jen politika kulturních válek a časově lokální hysterie, ale i nedostatek zdrojů. Pátou část knihy *Zdroje a potřeba nové spravedlnosti* inspirovalo mimo jiné kontroverzní prohlášení Vladimíra Špidly o tom, že „zdroje jsou“. V Česku je najdeme především v redukcích výdajů skrytých nikoli v sociální oblasti, ale v rozsáhlých dotacích do výroby, energetiky a dopravy, v pochybných podporách spojení, neefektivních daňových slevách, ztrátách v šedé ekonomice a příliš pozdním řešení sociálních problémů. Globálně pak v úniku obrovské části daňových příjmů a bohatství do daňových rájů — záchrana i jen části z nich by stačila ke stabilizaci veřejných politik a posílení rozvojového světa. Ten vinou daňových úniků trátí několikanásobek oficiální rozvojové pomoci, která je tak litím vody do děravého sudu.

Situace definovaná lidmi jako reálná stává se reálnou ve svých důsledcích, říká známý Thomasův teorém. Poslední dvě kapitoly se zabý-

vají tím, jak popisujeme realitu a jaké to má důsledky pro společenskou soudržnost a naši schopnost reagovat na politické výzvy.

Kapitola šestá se týká *metafor a mytologií* — je o destruktivním nadužívání argumentu české národní povahy, zneužívání metafor pro vyvolání falešného pocitu porozumění („ten to vystihl“), systematickém vychýlení společenských predikcí k negaci i klíčové argumentační technice dneška — propojování nesouvisejících problémů od nepovedených cyklostezek po neznámou hyperkorektní učebnici tím, že je vykresluje jako „teprve začátek“, viditelnou část obrovského podmořského ledovce, a tím každé další bezvýznamné epizodě dodáváme konspirační důležitost. Dnes tuto techniku nejlépe využívají politici neúnavně hrozící novými liberálními totalitami — ale stejně jako populistické vytváření distance proti jiným skupinám společnosti a zneužívání metafor je to nástroj využitelný všemi ideovými stranami.

Do knihy jsem záměrně nepoužil žádné své eseje a komentáře týkající se personálií a kauz současné české politiky. S jedinou výjimkou, kterou je kapitola *Volby a výzkumy*. Výzkumy jsou klíčovým a zneužitelným nástrojem popisu politické reality. Proto je třeba vědět, na jakých detailech závisí jejich přesnost, kdy jim lze věřit a kdy ne. V úvodní části poslední kapitoly shrnuji metodická poučení z více než stovky volebních výzkumů, které jsem v uplynulých deseti letech dělal. Jde o nejdůležitější část knihy pro všechny, kteří chtějí volební výzkumy správně číst, provádět, publikovat či podle nich třeba sázet. Ale má i své praktické důsledky — neúspěch výzkumů v případech brexitu a volby Donalda Trumpa je používán k diskreditaci expertního poznání jako celku či k popisu dnešní reality jako příliš volatilní a nepoznatelné. Tato skepse však podle mého nemá reálný základ. Americké výzkumy selhaly kvůli konkrétním chybám a širší pohled ukazuje, že výzkumy rozhodně establishmentu nefandí.

V obsahu knihy možná překvapí několik textů, které se týkají americké politiky. Má to dva důvody. Zaprvé Spojené státy americké často fungují jako zkumavka, v níž se skutečnosti objevují v čistší podobě, a navíc existují data k jejich zkoumání. Platí to pro společenské problémy

od hodnotové polarizace konzervativců a liberálů přes populistické taktiky zahrnutí veřejného mínění skandály a kulturními válkami po malou společenskou mobilitu a diskriminaci. Ale platí to i pro příklady efektivní veřejné politiky — jako jsou od sedmdesátých let fungující programy předškolní výchovy, jejichž efektivita se dodnes detailně ověřuje a jejichž pozitivní vliv tak vidíme i na dětech dětí, které byly takto podpořeny.

Zadruhé jsem měl to štěstí, že jsem spolu se svou úžasnou ženou přišel i její americkou rodinu. Ta není z žádné liberální výspy na východním pobřeží či z Kalifornie, ale z městečka Zanesville v Ohiu, kde Donald Trump ve volbách získal sedmdesát dva procent hlasů. Během měsíců, které jsem tam prožil, jsem alespoň trochu pochopil charakter upadajících míst, které J. D. Vance popisuje ve své *Americké elegii* — ačkoli nám coby konzervativce chybně sugeruje, že cesta ze systémového regionálního znevýhodnění vede přes osobní nasazení. Vede tudy pro autory napsaných knih, ale nikoli pro devadesát devět procent „autorů“ knih nenapsaných. Poznal jsem, že lidé, kteří volí Donalda Trumpa, zdaleka nejsou jen rasisté, ale v jádru i pozitivní a docela liberální lidé, kteří považují jeho rétoriku a osobnost za tolerovatelné přehánění, případně je vede stranická loajalita.

Projel jsem ohijskou krajinu, kde se střídají posekané trávníky venkovských sídel střední třídy, znečištěná jezera, v nichž se nemůžete koupat, a zchudlá města, v nichž kdysi jezdily tramvaje, ale dnes jste tu jediným chodcem s výhledem na opuštěné továrny. Nálada trumpovského amerického Středozápadu skutečně říká, že bezpečí je u vás doma, ale za plotem lépe už bylo, město si tu lidé spojují s přezíravostí či úpadkem a příznačný pro ně není konzervatismus, ale nedůvěra v establishment i v hodnoty v politice. Negativní kampaň proti Trumpovi v roce 2016 to nepochopila. Týdny před klíčovými volbami jsem byl v Ohiu svědkem přerodu velmi vlašného vztahu k Trumpovi v nadšení.

Tři roky po svém zvolení současný prezident polarizuje americkou společnost ještě více než před lety. Jasně je však jedno — na venkovském klidu, úpadku měst, místy poničeném životním prostředí, předraženém zdravotnictví a nedostatečné infrastruktuře, která vám připomíná, že na stát se spoléhat nedá, se moc nezměnilo. Stejně jako v Česku je

i Trumpova show „slepá skvrna“, v níž mizí perspektiva skutečných problémů. Poučení Trumpem je tedy poučením i pro nás.

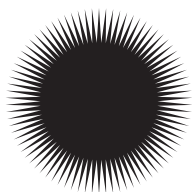
Po několika rozhovorech do médií se mi stalo, že se mne novinář či čtenář zeptal, zda není můj popis problémů příliš negativní. Možná je to důsledek toho, že při uklízení domu je potřeba se zaměřit na to, co je v nepořádku.

Ve skutečnosti si myslím, že v některých negativních tématech — jako sklon části veřejnosti k orientaci na Východ, nemožnost prosadit reálné politické programy, mytické negativní stránky „české povahy“ nebo hloupost a nepoučitelnost mas — máme tendenci realitu vykreslovat až příliš černě. Odpovídá to spíše negativnímu příběhu o rozdělené společnosti. A tento pesimismus nás nečiní aktivnějšími.

Naopak u témat, která se týkají veřejné politiky, vzdělávání a sociálních problémů, jsme dlouho zůstávali v módu pasivního optimismu: *Mohlo by to být lepší, ale máme se dobře.*

Nemám moc v oblibě citáty, ale právě tohoto se týká citát britské ekonomky Kate Raworthové: „Nebuď optimista, pokud tě to uklidňuje. Nebuď pesimista, když tě to nutí se vzdát.“ Myslím, že musíme obrátit kritickou pozornost k tomu, v čem je možná změna, která by prospěla většině společnosti a neprohlubovala příkopy kulturní války, které jsou vítaným rozptýlením pozornosti pro ty, kteří ze společenských nerovností, ničení životního prostředí či ovládnutí veřejných politik těží.

**kapitola
první**

chudoba

**„Nebud' optimista, pokud tě to uklidňuje.
Nebud' pesimista, když tě to nutí se vzdát.“**

• • •

**Kate Raworthová,
britská ekonomka**

Nová třídní struktura české společnosti

Pozice a síla člověka ve společnosti se neopírají pouze o příjem nebo majetek, na něž někdy debatu o nerovnostech redukuje. Existují lidé, kteří mají solidní příjmy, ale chybí jim společenské kontakty a kompetence zaručující uplatnění v budoucnosti. Dále lidé, kteří tyto předpoklady mají, ale pracují v málo placených profesích. Elity, které mají vše. A chudé prekarizované obyvatelstvo, které nedisponuje žádnými zdroji. Uvědomit si tyto typy nerovností je důležité pro to, abychom vysvětlili nespokojenost lidí, volbu populistů, obavy z globalizace, fragmentaci společnosti či touhu po návratu k jednoduchému světu.

S koncepcí tří typů kapitálu přišel před půl stoletím francouzský sociolog Pierre Bourdieu.¹ Kromě ekonomického kapitálu mluvil o kapitálu sociálním — jaké kontakty ve společnosti máte, jak silné a rozsáhlé jsou vaše vazby — a o kapitálu kulturním — jaké máte vzdělání a jak se orientujete a pohybujete v kultuře a společnosti.

Funkce sociálního kapitálu je každému v naší postkomunistické společnosti jasná. Díky kontaktům můžeme snáze získávat různé výhody, čelit krizím a přeměnit je v ekonomickou prosperitu. Kulturní kapitál je méně samozřejmý. Stručně řečeno za ním stojí Bourdieuův koncept, že si všichni zvnitřňujeme sociální prostředí, v němž žijeme, a toto zvnitřnění je zpětně lakmusovým papírkem toho, kam patříme. Část sociálně vyloučených přijímá jistou „kulturu chudoby“, která je vedle strukturálních faktorů další bariérou růstu. Lidé z nejvyšších tříd zase lpí na své vysoké kultuře, a když mezi ně přijdete jako fanoušek Evy a Vaška, přijmou vás hůře. Spolu s vyšším kulturním kapitálem rodiče na děti přenášejí vzdělávací aspirace. Na vysoké škole se neučíme jen profesi, kterou budeme dělat, ale posilujeme i kulturní kapitál vyšších tříd a kontakty, které budeme potřebovat.

Právě tyto tři typy kapitálu použil sociolog Mike Savage za základ své studie,² podle níž se moderní britská společnost skládá ze sedmi tříd. V novém velkém výzkumu, který jsme u příležitosti třiceti let od revoluce připravili se sociology Paulinou Tabery, Martinem Buchtíkem, Tomášem Dvořákem a Matoušem Pilnáčkem pro Český rozhlas, jsme

se pokusili popsat strukturu společnosti i v České republice. Poučili jsme se z některých nedostatků Savageovy studie a zařadili do výzkumu specifické formy kapitálu, které v době Bourdieuově i v Británii nebyly zase tak podstatné — například jazykové a ICT (digitální, počítačové) kompetence coby výrazný zdroj uplatnění v globalizujícím se a proměnlivém světě a lokální pomáhající kontakty jako specifický zdroj v postkomunistické společnosti. Na co tato nová třídní studie ukazuje?

Zaprvé, na rozdíl od Británie máme velmi úzkou společenskou elitu, sdílející extrémně vysoké podíly všech kapitálů. V Británii třída absolventů Etonu, Cambridge a Oxfordu ovládající britskou politiku, vrcholy veřejné správy a části byznysu tvoří okolo šesti procent populace. U nás by se jednalo řádově jen o tisíce lidí — o tak tenkou slupku necelého jednoho procenta populace, že ji kvantitativní výzkumy ani nezachytí.

Takzvaná analýza latentních struktur na vzorku více než čtyř tisíc respondentů, který pro Český rozhlas sbíral Median a STEM/MARK, odhalila, že v Česku existují spíše dvě poměrně rozdílné (vyšší) střední třídy. První jsme nazvali *zajištěnou střední třídou*. Je to zhruba dvacet dva procent Čechů a Češek — nejčastěji ve vyšším středním věku a se středním a vyšším vzděláním —, kteří dosáhli nadprůměrných platů a nakumulovali dostatečný majetek, aby se již nemuseli bát o své postavení. Většina této třídy patří do pětiny nejvíce vydělávajících lidí a má při zahrnutí nemovitostí majetek nad dva a půl milionu korun. Nedisponují však nijak závratnými kontakty (sociální kapitál) a jejich počítačové a jazykové kompetence jsou jen lehce nadprůměrné. To do jisté míry limituje jejich další ekonomický rozvoj.

Těmito kapitály naopak disponuje druhý typ vyšší střední třídy, který jsme nazvali *nastupující kosmopolitní třída*. Jsou to lidé často trochu mladší, byt ne o generaci, ale v průměru o sedm let. Avšak na přelomu století — tedy v době nástupu internetu, a tím také nových kompetencí a komunikačních nástrojů pro udržování sociálních vazeb a pevnějšího zapojení Česka do západních struktur — jako kdyby to generace byla. Tato skupina lidí tvoří jen asi jedenáct procent dospělých Čechů. Má hodně kontaktů ve vyšších profesích, aktivní životní styl spojený s vyšší

kulturou, při němž se její příslušníci propojují, má vynikající ICT kompetence a je vlastně jedinou částí společnosti, v níž se většina domluví bez problémů anglicky. Je to především třída velkoměsta, na rozdíl od *zajištěné střední třídy* často zůstává bydlet v centru měst. Avšak i tato skupina má své slabiny: dostává nadprůměrné příjmy, ale vlastní menší majetek. Jestliže *zajištěná střední třída* měla obvykle vlastní splacené bydlení, u *nastupující kosmopolitní třídy* většina lidí splácí hypotéku či žije v nájmu.

Někdo by mohl říct, že se tyto dvě (vyšší) střední třídy liší jen životním cyklem a že *nastupující kosmopolitní třída* se brzy stane *zajištěnou střední třídou*. Ale podle mě tomu tak není. Věkem se tolik neliší — spíše tím, zda se vzdělávali a nastupovali do práce před klíčovým příchodem digitalizace, či po něm. Bydlí často na jiných místech. *Nastupující kosmopolitní třída* má otevřenější cestu na vrchol, je zárodkem budoucí širší české elity. Kvůli majetkové nestabilitě však řada lidí na této cestě neuspěje. Ostatně poměrně často se tato třída setkává i s problémy typu exekuce či neúspěšné hledání bytu.

Jestliže nemáme kvantitativním výzkumem zachytitelnou elitu, tak chudinu rozhodně ano. Třída, kterou jsme nazvali *strádající*, protože *postrádá* všechny typy společenských kapitálů, tvoří asi osmnáct procent české populace. Jde o nedostatečně kvalifikované lidi, kteří jsou nezaměstnaní, patří mezi nízkopříjmové pracující, či to „doklepalí“ do důchodu, aniž by získali majetek, kontakty či modernější typy kompetencí. Většina z nich má mobilizovatelné úspory menší než deset tisíc korun. Obvykle neznají nikoho z vyšších profesí a okolo dvou třetin z nich ve svém okolí nemá člověka, který by jim poradil s právními a finančními záležitostmi. Někdo této třídě říká *prekariát* — ten je však podle chápání Guye Standinga³ spíše třídou lidí nestabilní práce. Takoví mezi českými *strádajícími* také existují, ale jsou v ní i lidé, kteří mají stabilní, ale velmi špatně placenou práci.

Není asi žádné překvapení, že třetina z těchto lidí v posledních letech čelila nezaměstnanosti, čtvrtina exekucím a skoro pětina ztratila bydlení a nemohla najít nové. Častěji žijí v chudších částech republiky

postižených sociálními problémy. Třeba v Karlovarském a Ústeckém kraji tato třída tvoří až čtvrtinu populace. Členové *strádající třídy*, která nemá příjem, majetek, kontakty ani kompetence využitelné v moderním světě, jsou nejčastěji starší, ale nachází se mezi nimi i hodně mladých, kteří z českého vzdělávání vycházejí zcela nepřipraveni.

Zatím jsme popsali zhruba polovinu české populace, z níž třetina je zajištěná či připravená proniknout do společensky nejvyšších pater a osmnáct procent silně strádá. Kdo tvoří zbytek? Jsou to tři zajímavé varianty nižší střední třídy.

První je *tradiční pracující třída* — dala by se nazvat také jako *modré límečky*, ačkoli už ne vždy pracuje manuálně. Každopádně jde o lidi z tradičnějších profesí či řemeslníky, kteří mají většinou solidní příjem (v posledních letech jim patrně stoupal) i nadprůměrný majetek (získali ho už v minulosti a žijí často mimo velká města, kde se s nadprůměrným příjmem dá ušetřit). Mají však velmi malý sociální kapitál — neznají právníky, lékaře, IT specialisty ani další vyšší profese a nemají nikoho, kdo by jim radil v právních či finančních věcech. Neumí příliš jazyky a část z nich si nevěří ani u počítače. Nežijí si špatně, ale jejich potenciál založit si ze své živnosti prosperující firmu či jinak vystoupat do vyšší střední třídy je omezený. Své kapitály zřejmě mění v době konjunktury z příjmu na majetek (investice do domu a podobně), díky němuž se pak mohou uskrovnit v době recese. K lepší mobilitě by této střední třídě pomohlo, kdyby se v českém odborném vzdělávání učily i věci mimo ústřední obor — právě jazyky, ICT a podobně. Uvědomují si to, a proto pro své děti často chtějí vyšší vzdělání.

Druhá nižší střední třída — nazvali jsme ji *ohroženou třídou* — je do jisté míry opakem té první. Tito lidé častěji pracují ve službách a ve větších městech, proto mají lepší kontakty, umí lépe s výpočetní technikou a podobně. V kapitalismu však uvízli v profesích či pozicích, které jsou podřízené a málo placené. Často sem mimochodem patří ženy, jejichž plat neodpovídá tomu, co vystudovaly a umí, a na to doplácují při rozpadu manželství. Jsou to lidé, kteří nenaplnili svůj vzdělanostní potenciál, protože žijí v chudších obcích či je srazilo exekuce a další problémy. Je to

třída lidí, kteří mají nejhorší mezigenerační mobilitu. Část z nich si myslí, že se mají hůře než jejich rodiče — což je v ostatních vyšších i nižších středních třídách velmi výjimečné. Pokud má česká demokracie měkký podbríšek, který se může silně rozbolet s další ekonomickou krizí, je to právě i tato *ohrožená třída*, která stojí v ústraní nablýskaného světa služeb a prosperity. A není malá — patří sem okolo dvaceti dvou procent Češek a Čechů.

Poslední nižší střední třída je zřejmě typická pro postkomunistický svět. Říkáme jí *třída místních vazeb*. Jsou to lidé — obvykle vyššího či vyššího středního věku, žijící na venkově —, kteří mají dům a velmi rozsáhlou sociální síť lidí, kteří jim mohou s něčím pomoci: ať už jde o řemeslníky, nebo o profese jako lékaři a právníci („sousedův synátor“). Jinak ale disponují malým příjmem, malým kulturním kapitálem a usazeným životním stylem, kvůli němuž byste je odhadovali spíše na nejchudší část společnosti, neumí jazyky ani s moderními technologiemi. Ale kombinace vlastněné nemovitosti a lokálních vazeb je ve společnosti zakotvuje. Tato třída se zřejmě zmenšuje — dnes má podobnou kombinaci kapitálů zhruba dvanáct procent dospělých. Nikdy už asi ve společnosti nebudou stoupat, ale dokud urbanizace a modernizace zcela nezničí vazby českého venkova a menších měst či je nepostihne exekuce a ztráta domu, nebudou ani výrazně klesat.

Proč má přemýšlení o společnosti, které popisuje nové třídy, smysl? Protože ukazuje, že neexistují pouze chudí, středně příjmoví a bohatí, ale že dimenze společnosti jsou složitější. Politické postoje a životní spokojenost a aspirace se neřídí zdaleka jenom číslem na účtu, ale rovněž pocitem jistoty vlastní pozice, pocitem docenění a nadějí, že mohu dál růst. Proto se velmi liší i postoje jednotlivých tříd.

Například *zajištěná střední třída* a *nastupující kosmopolitní třída* se v lecčems shodují: nesklouzávají k populismu, věří institucím, jsou spokojené, sekulární a výrazně prozápadní. Lidé z *nastupující kosmopolitní třídy* jsou ovšem výrazně otevřenější migraci, jsou liberálnější v otázce menšin a jejich přizpůsobení se tradicím, více se zabývají stavem životního prostředí, nebojí se nepředvídatelnosti globalizace a jejího

vlivu. A není to jen věkem! Tyto rozdíly mezi oběma vyššími třídami nalézáme, i když se zabýváme pouze jejich příslušníky ve věku třiceti až čtyřiceti let. Jedna třída zkrátka čerpá svou sílu z úspěchu v lokální ekonomice (jakkoli závislé na členství Česka v západních strukturách) a druhá z možností, které nabízí ekonomika globální.

Zajímavé jsou také rozdíly v chudších dvou třetinách společnosti. Celkově nejskeptičtější a nejautoritářštější je *strádající třída*. V různých otázkách s ní však tvoří „koalice“ i jiné třídy. Například *ohrožená třída* s ní sdílí nedůvěru v politiku, sklon k jistým formám populismu, negativní hodnocení polistopadového vývoje, důraz na snížení nerovností a malý zájem o politické dění. Obě třídy se tedy shodují ve věcech vycházejících z frustrace z fungování kapitalismu a místní ekonomiky.

Tradiční pracující třída se *strádající* třídou sdílí vyšší nedůvěru v globalizaci a migraci a velkou nedůvěru vůči menšinám. *Třída místních vazeb* je pak silněji národovecká a v něčem tradiční. Ve věcech víry v Boha a dodržování hodnot desatera se potom *strádající třídě* v jejím ateismu paradoxně nejvíce blíží lidé z *nastupující kosmopolitní třídy*.

V něčem se naopak shodují tři segmenty nižší střední třídy a od-
děljuje se chudá *strádající třída*. To je případ vzdělanostních aspirací. Vysokoškolsky vzdělané děti si přeje mít zhruba polovina příslušníků *tradiční pracující třídy*, *ohrožené třídy* i *třídy místních vazeb*, ale jen kolem třiceti procent lidí ze *strádající třídy*, kteří kvůli životu v chudých regionech a nízkému sociálnímu i kulturnímu kapitálu okolo sebe nemají příběhy úspěchu dosaženého vzděláním, a nepřisuzují mu proto takovou důležitost. To se rovněž promítá v menších vzdělanostních úspěších jejich dětí — okolo čtyřiceti procent z nich nezískalo ani maturitu. Nejvyšší vzdělanostní aspirace mají samozřejmě oba segmenty vyšší střední třídy.

Podobné je to u vnímání demokracie. Za nejlepší způsob vlády ji považuje šedesát procent lidí ze *zajištěné střední třídy* a *nastupující kosmopolitní třídy*, čtyřicet až čtyřicet pět procent segmentů nižší střední třídy a jen okolo třiceti procent ze *strádající třídy*. Problém přitom není v tom, že by nižší třídy byly výrazně autoritářštější, jak občas vyznívá

z odsuzujících popisů některých skupin voličů. Postoj, že autoritativní vůdce může být za některých okolností lepší než demokracie, prochází třídami napříč. Tento typ soft autoritářství a důrazu na politickou efektivitu ve složitém světě oslovuje i část vyšších středních tříd. Rozdíl je v míře rezignace — lidé z nižších tříd totiž výrazně častěji říkají, že pro lidi, jako jsou oni, je jedno, zda demokracie je, či není.

Trochu se však liší v tom, v čem jsou nespokojení. *Ohrožená třída* sdílí s chudinou ekonomickou nespokojenost, *tradiční pracující* — tedy *modré límečky* — zase pocit, že nemohou ovlivňovat dění ve své obci a státu. Zde se tedy projevuje, že jedni jsou chudí a druzí nemají sociální kapitál.

A podrobnější analýza ukazuje rovněž další věc. I v rámci jednotlivých společenských tříd důvěra v demokracii výrazně závisí na tom, zda člověk zažil sociální problémy. Lidé, kteří se v posledních deseti letech potýkali s exekucemi, ztrátou bydlení či dlouhodobou ztrátou práce, věří prospěšnosti demokracie výrazně méně než ti, kteří tyto zkušenosti nemají. A platí to i při kontrole současného příjmu, majetku, sociálních kontaktů, kulturního a lidského kapitálu, věku a regionu. Střet se sociálním systémem a právním státem v Česku souvisí s nedůvěrou v demokracii jako takovou.

Asi nepřekvapí, že Miloše Zemana volila v prezidentském duelu s Jiřím Drahošem menšina lidí ze dvou (vyšších) středních tříd. Není už však tak samozřejmé, že Zeman jasně vyhrál ve všech ostatních čtyřech segmentech. Ve třech segmentech nižší střední třídy zhruba o patnáct procentních bodů. A mezi *strádající třídou*, která k volbám chodí nejméně, poměrem zhruba 75 ku 25.

A to může být pointa našeho zkoumání. Nová sociální štěpení společnosti se samozřejmě projevují i v politice. Zkušenost se sociálními problémy, rezignace na sociální mobilitu a úspěch souvisejí s nedůvěrou v demokracii, instituce a elity, čehož využívají politici, kteří se proti institucím a elitám vymezují, ačkoli český prekariát zdevastovali jejich přátelé z exekutorského a věřitelského byznysu. O těchto problémech je

potřeba mluvit, abychom si je zpřítomnili. A z twitterových válek mezi příslušníky *zajištěné střední třídy* a *nastupující kosmopolitní třídy* o politické a kulturní detaily je třeba vyhlédnout do světů *tradiční pracující třídy*, *ohrožené třídy* i *třídy místních vazeb*. Jeden politický subjekt, který to — byť cynicky píárově — dělá, v nich má podporu sahající až k pětatřiceti procentům.

Rizika popírání chudoby

Už jste jistě také slyšeli. Chudých lidí je v Česku devět procent, což je nejméně v Evropě. Máme nejmenší nerovnosti, které se navíc neprohlubují. Domácnosti nejsou příliš zadlužené, je nízká inflace i nezaměstnanost. Zároveň dáváme velké prostředky na sociální ochranu. Neustálé stížnosti části obyvatel tak musí být důsledkem pomýlení, rovnostářského dědictví komunismu či obecně stěžovačné povahy nás Čechů.

Tak lze jen s malou nadsázkou popsat příběh, který přijala po ekonomické krizi za svůj část novinářské obce i expertů. Politická pravice na něm postavila kampaň do voleb v roce 2013. Příběh později obrousil své hrany, je však v českém veřejném prostoru stále přítomen. Ať už jde o často sdílené přesvědčení, že nedůvěra v demokracii je dána tím, že jsme takříkajíc zapomněli na Masaryka, že ostrážitost vůči Evropské unii způsobily *fake news* o pomazánkovém másle a že skepse části Čechů se dá zlomit dokazováním, že za komunismu bylo hůře.

Všechny tyto argumenty mají nějaký reálný základ. Nabízí se však otázka, proč různé části společnosti propadají skepsi a nedůvěře v instituce se zcela různou intenzitou? Proč pokles důvěry v Evropskou unii, demokracii, média a politiku v krizových a pokrizových letech nejvíce zasáhl právě chudší regiony a chudší část společnosti? Nezbavujeme se náhodou neustálým vysvětlováním, že žijeme v nejlepším z dosavadních světů, odpovědnosti za snahu žít v tom nejlepším z možných?

Po lékařích chceme zpravidla přesnou diagnózu, a ne aby nám vyprávěli o tom, jak moc trpěli v minulosti jiní pacienti. Je tedy namístě odvyprávět příběh o „neexistující“ chudobě znovu a do takových podrobností, které umožní pochopit, proč se některé části české společnosti cítí zapomenuté a ohrožené.

Pokud by existovala soutěž o nejnesmyslnější a nejméně zatemňující ukazatel v ekonomice a sociologii, *relativní příjmová chudoba* by ji nejspíš opanovala se suverenitou oštěpaře Jana Železného. Chudých je podle ní v Česku jen zhruba devět procent, tedy nejméně v Evropě — protože ve zbylých státech je to průměrně sedmáct procent. Tuto informaci

slyšíme co půl roku. A často na ni navazují další analýzy o tom, že čeští důchodci jsou výrazně méně chudí než třeba ti švýcarští.

Zcestovalému člověku to intuitivně nesedí. Vidí, že jsme zhruba na úrovni nejrozvinutějších států postkomunistického světa a těch chudších ze Západu. A má pravdu. Statistika je tu zavádějící. V čem je problém?

Eurostat považuje za příjmově chudé lidi žijící v domácnostech s příjmem do šedesáti procent národního mediánu. V Česku je ta hranice okolo jedenácti tisíc u samostatně žijícího člověka a dvacet tři tisíc u domácnosti dvou rodičů a dvou malých dětí. To je dost ostrá hranice — vyšších je většina individuálních důchodů i příjem, který dvěma lidem s dětmi zajistí minimální mzdy. Hlavně je však hranice po zohlednění rozdílů v cenách zhruba dvakrát nižších než v západním světě. Příjmově chudý Němec, Nizozemec a Švéd je tedy životní úrovní podobný středně příjmovému Čechovi.

Ukazatel příjmové chudoby má i další mouchy. Například vychází z příjmu před exekucemi. Kdyby byl počítán realisticky z příjmu po exekučních srážkách, chudých by hned bylo dvanáct až třináct procent. Zároveň ukazatel zahrnuje jen pravidelné příjmy — nelze tedy srovnávat české a západní důchodce, protože ti čeští mají pravidelný příjem z důchodového systému (většinou pár stovek či tisíc nad hranicí chudoby) a často nic navíc, kdežto západní důchodci mívají více naspořeno a nainvestováno, a jsou tedy chudí jen zdánlivě.

Hlavní potíž je však zmíněná nesmyslnost mezinárodního srovnávání. V roce 2012 Eurostat vypočítal příjmovou chudobu z mediánového příjmu na úrovni celé Evropské unie a po zohlednění rozdílných cen (v paritě kupní síly) dospěl k závěru, který mnohem více odpovídá zkušenosti našeho zcestovalého člověka. Příjmově chudých Evropanů bylo dvacet čtyři procent, v Česku třicet procent. Ze starších členů Evropské unie za námi skončily Řecko a Portugalsko. Po Slovinsku jsme si vedli nejlépe z nových a postkomunistických zemí Unie.

Možná si říkáte, že je to detail. Jeden nešťastný ukazatel. Ale měření se odrážejí ve slovech a ta ovlivňují přístup k chudým. Příjmovou chudobou pravicoví politici mnohokrát obhajovali svou (a)sociální politiku.

Pohled do databáze Newton ukazuje, že v médiích je i v posledních pěti letech používána mnohonásobně více než jiné, smysluplnější míry chudoby.⁴ Paradoxní pointou pak je, že tato příjmová chudoba většinou roste, když populace bohatne. Zvyšuje se totiž mediánový příjem a z něj počítaná hranice chudoby — a do ní spadne více lidí, i když se mají lépe než předtím. To se nyní děje v Česku a lze to očekávat i nadále. V době konjunktury tak můžeme stále častěji slyšet výroky typu „do chudoby se propadlo okresní město“ a v době krize jsme zase uklidňováni falešnými ubezpečováními, že se nic neděje.

Toto uspokojení či zděšení je umocňováno i tím, že řada lidí chápe čísla o počtu chudých či nerovnostech chybně jako tvrdá data. Dočtete se například, že Česko má nejmenší příjmové nerovnosti, protože jeho takzvaný Gini koeficient je jen 0,22, kdežto deset dalších zemí dosahuje 0,24. Ve skutečnosti jsou však podobné údaje zjišťovány výzkumem SILC, v němž u nás v dnešní době statistikům odpoví jen každý druhý oslovený. Všechna čísla o nerovnostech a chudobě jsou tedy nanejvýš přibližná.* Navíc skutečné nerovnosti podceňují. Zejména proto, že výzkum vůbec nepokrývá bohaté cizince, nebo naopak lidi, kteří žijí na ubytovnách, v azylových domech či se extrémně často stěhují. V jiných státech jsou podmínky tohoto výzkumu mírně odlišné — malé rozdíly mezi jednotlivými zeměmi a pohyby v číslech tedy vůbec nemá smysl řešit.

No dobře, řeknete si. Naše společnost sice trpí jistou mírou chudoby, která je možná i vyšší, než si nalháváme. Ale další zmíněné věci přece platí: inflace je nízká, zadlužení domácností malé a nerovnosti

* Výzkum osmi až devíti tisíc domácností provádí Český statistický úřad. Jde o jedno z nejlepších šetření v České republice, ale má své limity. Domácnosti jsou vybírány náhodně ze seznamu bytových domácností, nedostanou se tedy do něj lidé bez domova, bydlící v institucích (domovy důchodců, azylové domy) či ve většině ubytoven. Účast je na rozdíl od sčítání nepovinná a návratnost se pohybuje okolo padesáti až pětadesáti procent. Domácnosti se do výzkumu zapojují po dobu čtyř let, což může vést k tomu, že z něj častěji vypadnou ty s problémy v bydlení a nestabilní. To vše spolu se započítáváním příjmu před exekucemi může vést k podcenění chudoby v České republice.

omezené. Avšak bohužel i tady se při bližším pohledu pozitivní obraz rozpadá.

U inflace není v Česku problém její výše, ale struktura. Mezi lety 2005 a 2017 vzrostly v Česku ceny o 27 procent, což není o moc více, než je evropský průměr. Ceny potravin však podle Eurostatu stouply o 40 procent, ceny léků a dalších výdajů v oblasti zdraví o zhruba 60 procent a ceny bydlení také o 60 procent a od roku 2017 dál raketově rostou. Tyto takzvané povinné výdaje domácností stoupají výrazně rychleji, než je v Evropě běžné. Chudší domácnosti na ně přitom dávají poměrově větší část svého rozpočtu — inflace u nich tedy „krade“ více.

S tím souvisí i zmíněné příjmové nerovnosti. Ty jsou v Česku opravdu relativně nízké (nejbohatší desetina domácností bere asi pětinásobek toho, co nejchudší desetina), a hlavně nerostou. Pokud však počítáme nerovnosti v příjmu, který lidem zbude po odečtení částky nezbytné na základní zajištění bydlení, jídla a zdraví, tak vidíme v posledních patnácti letech výrazný nárůst nerovností způsobený právě strukturou inflace.

Počítejme například, že nezbytné výdaje jsou jen ty na potraviny, bydlení a zdraví, a navíc za ně nemusíte utrácet jako průměrná česká domácnost — ale na úrovni šedesáti procent průměrné české domácnosti. V příjmu nad toto velmi přísně stanovené minimum měla v roce 2005 nejbohatší desetina Čechů zhruba pětkrát více než nejchudší desetina. Dnes už je to zhruba sedmkrát tolik. Chudí si totiž v tomto „skutečném příjmu“ polepšili zcela minimálně, bohatí zbohatli o téměř padesát procent.

Možná právě tento jev stál v době ekonomické krize za sporem „ulice“ a části expertů, kteří jí říkali: „Na co si stěžujete, vždyť zdražování neprobíhá a nerovnosti se nezvětšují?!“ Jenže si stěžovali právem — inflace byla zlodějkou v domácnosti chudých, jak to nazval ekonom Daniel Münich. S růstem cen bydlení a v posledním roce znovu i potravin je problém struktury inflace a jejího dopadu na chudé opět na stole.

Rovněž u zadlužení se ďábel skrývá v detailu. České domácnosti mají velmi malý dluh vůči HDP. Ale podle výzkumů jsou u nás oproti dalším zemím střední a východní Evropy či Balkánu častěji zadlužení

lidé žijící ve vyloučených lokalitách. A našich osm set tisíc lidí v exekuci odpovídá stavu země procházející obrovskou recesí. Podobně na tom bylo například Finsko v polovině devadesátých let,⁵ kdy ztratilo třináct procent HDP a skoro pětina Finů byla nezaměstnaná. U nás ještě mnoho let po krizi doplácí takřka desetina dospělé populace na neregulovaný systém půjček, jejich drahé vymáhání a nepřístupné oddlužení.

Nejpřehlíženější českou nerovností je však nerovnost majetková. V Česku jsou jen rozdíly v hodnotě vlastněných nemovitostí 1,5násobně vyšší než nerovnosti příjmové.⁶ A k tomu navíc přibývají rozdíly v úsporách a dalším majetku. Majetková nerovnost je mnohem nebezpečnější než ta příjmová. Místo motivace totiž vede k reprodukci chudoby a betonování společenských pozic. Příjem do jisté míry odpovídá vaší snaze, ale u nemovitostí jde hlavně o to, zda a kolik jste jich zdědili a nakolik vám mohou rodiče s jejich splácením pomoci. A to zejména tehdy, pokud ceny bytů stoupnou do výše, kdy si je velká část mladých lidí nemůže dovolit, a nájmu je málo. Optika bydlení pak zcela mění pohled na příjmy — brát patnáct tisíc korun a žít ve vlastním v malé obci se dá snést, mít tentýž plat a bydlet v městském nájmu je smrtící.

Jaký je tedy skutečný obrázek chudoby v Česku? Relativně málo lidí u nás trpí chudobou extrémní, ale hodně je chudobě na dohled. Zhruba čtvrtina domácností si nemůže dovolit nenadálé výdaje ve výši deset tisíc korun. Mohou zapomenout na velké životní strategie či cestování do zahraničí, které zbytek společnosti považuje za součást polistopadových svobod. Žijí v riziku zadlužení. Řada skrytých mechanismů — jako zmíněná struktura inflace, penalizující systém exekucí či velké odvody z málo placené práce — dlouho potichu pracovala proti nim.

Led, po němž bruslí, je navíc v Česku relativně tenký. Vyprávíme si příběh o nenapravitelných „nepřizpůsobivých“, který nám pomáhá si chudobu obhájit jako cosi kulturně daného. Ano, máme tu spoustu vyloučených a rezignovaných lidí, kteří se propadli do trvalé chudoby. Zároveň je však podle výzkumů sledujících domácnosti v čase velká část české chudoby nárazová. Lidé se do chudoby propadají, vracejí se nad hladinu, aby s dalším cyklem či nečekanou událostí opět ztratili dech.

Proč to tak je? Výzkumy Medianu i Českého statistického úřadu ukazují, že propadu do chudoby výrazně napomáhají události jako rozvod, dlouhodobá nemoc a někdy také narození dítěte a odchod na mateřskou. To jsou věci, které ve společnosti budou existovat vždy. Ale přece jen jsme v něčem specifictí. Systém sociálního zabezpečení totiž v Česku selhává ve včasné pomoci. Takřka nevyužívá dávky okamžité pomoci, díky nimž si člověk v problémech může udržet nájemní bydlení, prakticky nenabízí dluhové a právní poradenství ani sociální asistenci rodičům v problémech. Naši „strategi“ je čekat a pomáhat, až když přijde skutečný průšvih. Samoživitelky necháváme spadnout do azylových domů, dluhové pasti sklápnout, děti z problémových rodin odebíráme do ústavní a náhradní péče. Mimo jiné je však tento přístup řádově nákladnější. Ústavní péče pro jedno dítě stojí od šedesáti do osmdesáti tisíc korun měsíčně, azylový dům pro samoživitelku dvacet pět až třicet tisíc. Přitom včasné zásahy pomohl za zlomek ceny.

I když to tak může vypadat, výše řečené není litanii nad bezútěšným stavem. Příjmy chudší části populace v posledních pěti letech stouply. Počet lidí, kteří si nemohou dovolit hradit nenadále výdaje, klesl z krizových čtyřiceti dvou na dvacet čtyři procent. Strašák zastírané chudoby se však může s další krizí vrátit. Do té doby bychom si měli definitivně uvědomit několik věcí.

Předně: chudoba v Česku je skrytá. Jsme na tom dobře v často medializovaných, ale nesmyslných ukazatelích, jako je příjmová chudoba. Zároveň proti českým chudým hrají všechny možné skryté jevy — od struktury inflace přes exekvovanost až po velké nerovnosti v majetku. Ale to není jediný důvod, proč máme sklon chudobu přehlížet.

Specifikem Česka je velká regionální nerovnost. Na Ústecku a Karlovarsku trpí ve srovnání s bohatými kraji chudobou více než čtyřnásobný počet lidí. Ve státech srovnatelné ekonomiky a velikosti jsou rozdíly mezi regiony většinou menší. Chudoba v Česku je rovněž výrazněji, než je evropský průměr, závislá na dosaženém vzdělání a oproti Evropě se také více vyskytuje mezi matkami samoživitelkami a samostatně žijícími důchodci. Jelikož chudé jsou ty regiony a části společnosti, s nimiž

vzdělání intelektuálové, novináři a experti osobně nepřijdou do styku, posiluje to jejich tendenci věřit pozitivním číslům a stížnosti přisuzovat národní povaze či věčné touze po lepším bydle. To by však byla chyba.

Právě lidé žijící chudobě na dohled často říkají, že jim příliš nezáleží na tom, zda v zemi vládne demokracie, či jiný režim. Přínosy globalizace využívají jen velmi omezeně, naopak na ně plně dopadá většina s ní spojených rizik. Nejde o nějaké zavrženíhodné autoritáře, ale politicky rezignované lidi. Už v době ekonomické krize se mezi nimi nejvíce propadla důvěra v politické instituce a média — a nikdy už se nedostala zpět na čísla před krizí. Dodnes tvoří tato část společnosti segment, který je vedle protievropských autoritářů nejskeptičtější k přínosům členství v Evropské unii. Kvůli svému nezájmu o veřejné dění jsou chudí lidé politickou divokou kartou, kterou lze zdvihnout emotivním kulturním sporem — právě mobilizací voličů z chudých regionů, kteří původně vůbec volit nechtěli, vyhrál Miloš Zeman druhé kolo prezidentských voleb v roce 2018. Tito lidé nepožadují hlasitě „czexiti“, ale pokud by je někdo donutil hlasovat, výsledek by byl nejistý.

Pozitivní trendy v redukci chudoby by nás neměly ukolébat. Problém totiž je, že šest let ekonomické konjunktury jsme vůbec nevyužili k posílení slabých regionů, k oddlužení osmi set tisíc lidí v exekucích ani k reformě sociálního systému v tom smyslu, aby kromě dávek poskytoval i efektivní řešení bytové nouze a včasnou pomoc ve vznikajících potížích. Nedělejme si iluze, že další krize udeří na institucionální důvěru a životní podmínky s menší razancí než ta z roku 2008.

Pokud elity nechtějí ztrácet hlas i ve věcech, které se socioekonomikou nesouvisejí, měly by kromě hodnot bojovat i za skutečné zefektivnění sociální politiky. A přestat chudé utěšovat tím, že v minulosti bylo a v některých zemích stále je výrazně hůře. Utěšují snad lékaři dítě se zlomenou rukou tím, že mnohem horší je zlomit si nohu? Argumentovat horším ve skutečnosti slouží jen k legitimizaci nedobrého. Měli bychom tento zlozvyk definitivně opustit.

Porouchaný výtah pro chudé

Podle organizace Oxfam⁷ vlastní dvacet šest nejbohatších lidí světa majetek srovnatelný s majetkem celé chudší poloviny lidstva. Mezi lety 2013 a 2014, kdy analýza vznikla, rostlo jejich bohatství dohromady o 668 milionů dolarů denně. Francouzský ekonom Thomas Piketty ukazuje, že podíl nejbohatšího jednoho procenta Američanů na příjmech tamních domácností se vrátil na úroveň kapitalismu dvacátých let 20. století. Jsou však rostoucí nerovnosti, pokud si odmyslíme sociální a politické důsledky, tak nemorální, jak nám tato srovnání napovídají?

Ne nutně. Nemusí být problémem, pokud platí často zmiňované argumenty *výtahu* (bohatnoucí vyšší vrstvy s sebou táhnou chudé, jejichž reálný příjem roste) a *amerického snu* (rozdíl v bohatství vychází z různých snah a schopností, ze dna se tak lze dostat až na vrchol). Problém je, že lze pochybovat o tom, zda výtah a americký sen ve skutečnosti fungují dostatečně dobře, aby obří nerovnosti ospravedlnily.

Začneme výtahem pro chudé. Na jeho obhajobu napsal zajímavou knihu *Faktomluva* sociolog Hans Rosling.⁸ Rosling a po něm také psycholog Steven Pinker⁹ říkají, že trendy současného světa jsou výrazně příznivější, než si myslíme: klesá dětská úmrtnost, na ústupu je řada nemocí i dětská práce, stoupá procento lidí, kteří mají přístup k pitné vodě, i těch, kteří umějí číst a psát. A co je důležité pro naše téma, počet lidí v absolutní chudobě, kteří žijí za dva dolary na den, klesl z padesáti procent v roce 1966 na dnešních zhruba deset procent.

Hlavní teze, že řada věcí se ve světě zlepšuje, je nezpochybnitelná a povzbudivá. Rosling však občas svůj optimismus přehání. V oblasti zdraví se soustředí na ústup neštovic a dalších nemocí, ale nemluví o nárůstu chorob civilizačních, jako jsou deprese a obezita. V rámci ekologie ukazuje pokles problému s ozonem, emisemi oxidu siřičitého či nárůst počtu chráněných oblastí, ale ignoruje kritický růst oxidu uhličitého či mizení tropických pralesů. U zvířat dokonce jako pozitivum uvádí nárůst počtu sledovaných a chráněných druhů, ačkoli jde o reakci na člověkem způsobené vymírání.

V řadě dalších případů zase míra pozitivního vyznění záleží na úhlu pohledu. Například procento lidí bez přístupu k elektřině či dívek, které nechodí do školy, se v posledních desetiletích zásadně snížilo — jenže populace rostla a absolutní počet lidí, kterých těmito věcmi trpí, výrazně neklesá. A je otázka, zda bychom se měli soustředit na procenta, či počet lidí v nouzi.

Zdravá podezřívavost je namístě i u chudoby. Roslingovo kritérium dvou dolarů na den neznamená, že člověk v Etiopii disponuje každý den dvěma dolary, což by ještě nebylo tak špatné, ve skutečnosti jsou to dva dolary v přepočtu na americké ceny. Jde o *zcela extrémní chudobu*, kterou ve Spojených státech amerických, v Evropě ani v Česku přinejmenším od osmdesátých let nikdo netrpěl. Takto zcela extrémně chudých skutečně výrazně ubylo, většinou se však přesunuli do kategorie *normálně extrémní chudoby* odpovídající zhruba třem dolarům na den. Takových lidí do roku 2000 s nárůstem světové populace dokonce přibývalo, poté nastal pokles, ale dnes jich je okolo dvou miliard proti dvěma a půl miliardám na začátku osmdesátých let. Co se týče *těžké chudoby*, představující životní úroveň odpovídající deseti dolarům na den, s nimiž se musí spokojit okolo čtyř procent Čechů, je situace ještě horší. Ve světě jí pořád trpí dvě třetiny lidí. Od osmdesátých let tato chudoba poklesla jen o deset procentních bodů a počet lidí v ní narostl z tří a půl na pět miliard.

Přesunuli jsme se ze světa extrémní chudoby do světa nového, kde na hranici přežití bojuje „jen“ okolo čtvrtiny lidí a velká většina živoří pod dohlédnutelným standardem. Nejbohatší promile lidí zatím zdvojnásobilo svůj astronomický majetek. Výrazně se zlepšuje také pozice nejbohatšího procenta obyvatel. To je širší skupina, než byste si mysleli — patří do ní desetina Spojených států amerických i část Čechů. Jejich majetek roste asi o šest procent ročně (dvakrát rychleji než u zbytku světa), dnes vlastní padesát procent světového majetku a v roce 2030 to bude okolo dvou třetin.

Je toto opravdu nejlepší z možných světů? Odpověď na otázku trochu vychází z filozofických předpokladů. Rosling i Pinker inklinují k osvícenské a marxistické myšlence věčného pohybu společnosti ke světlejším zítřkům. Globální změny klimatu buď příliš neřeší (Rosling),

nebo jako Pinker poněkud nepodloženě věří v jejich překonání pokrokem. Ale co když mají pravdu předpovědi klimatických ekonomů, podle nichž může nárůst teploty o tři stupně vést v dlouhodobém měřítku k propadu ekonomiky o jedno až pět procent a v některých, často chudých, zemích až o deset procent? Optimismus vyvolaný četbou Roslinga a Pinkera poněkud hořkne.

Sto let bezprecedentní a prostředí zatěžující světové prosperity zjevně stačilo na zajištění základní životní úrovně většiny populace, ale většina z růstu se nakonec přeměnila v majetek jednoho procenta nejbohatších. Nepromarnili jsme to století? Já si bohužel myslím, že ano. Složitější otázkou samozřejmě je, zda a jak se to dalo udělat jinak. Už sama analýza však přináší poučení, které ekonomka Kate Raworthová shrnula sloganem: „Nebud' optimista, pokud tě to uklidňuje. Nebud' pesimista, když tě to nutí se vzdát.“

Z výtahu pro chudé se staly schody končící ve druhém patře i v některých západních zemích. Ve Spojených státech amerických princip dlouho jakžtakž fungoval. Nerovnosti rostly, ale reálné příjmy spodní pětiny domácností mírně stoupaly či stagnovaly. Od konce devadesátých let je však tomu jinak, příjmy nejchudší pětiny klesají, až se dostaly zpět na úroveň první poloviny osmdesátých let. Ve Velké Británii sice od konce sedmdesátých let stouply reálné příjmy všech důchodců, ale klesly u nejchudších lidí v aktivním věku.

Některé evropské státy jsou na tom lépe. Netýká se to však těch, které by trápily zvyšující se nerovnosti. Data Eurostatu naznačují, že pokud mezi oběma jevy existuje nějaký vztah, je spíše opačný. V zemích, kde se za poslední roky zvyšovaly nerovnosti, častěji klesaly reálné příjmy nejchudší pětiny obyvatel. Jinými slovy: výtah drhne právě tam, kde by byl pro ospravedlnění velkých nerovností potřeba.

Celkově je západní střední a nižší třída skupinou, která nejméně znásobila svůj reálný příjem. Sice je stále výrazně bohatší než zbytek planety, ale odstup skutečně bohatých se zvyšuje, zatímco zespondu doléhá hluk globalizujícího se pohyblivého světa. I to je asi v posledních letech příčinou úzkosti velké části západní společnosti. Právě subjektivní pozice

v rámci globalizace patří mezi nejsilnější prediktory postojů k Evropě či k migraci. Ale záleží ještě na jedné věci. A tou je vnímání mobility, tedy osobních šancí dostat se ve společenském žebříčku co nejvýše. Důvěra v americký sen.

Samo zpomalení „výťahu pro chudé“ nemusí být problém, když v něm nejste zavřeni. Tedy je-li společnost zásluhová. V nejchudší pětině obyvatel totiž nemusí být stále titíž lidé. Pokud úspěch či příjem jedince nezávisí na tom, do jak bohaté rodiny se narodí, nezáleží tolik na tom, zda příjem chudých stagnuje — z oné pětiny se totiž lze vymanit vlastní snahou či schopnostmi.

Jenže také princip amerického snu lze v nerovných společnostech problematizovat. A to i v samotných Spojených státech. Američané sice dle průzkumů, přes rostoucí skepsi posledních let, věří v meritokracii více než Evropané. Možná i díky tomu, že funguje na úrovni známých jedinců od Henryho Forda přes Sheldona Adelsona po Oprah Winfreyovou. Celková čísla týkající se mezigenerační mobility jsou však nemilosrdná.

Muž narozený v pětině amerických rodin s nejnižším příjmem má dvaatřicetiprocentní pravděpodobnost, že se z této pětiny nevymaní ani v dospělosti. Pro srovnání: ve skandinávských zemích se tato čísla pohybují mezi 24 a 28 procenty. Chlapec z této nejchudší pětiny americké populace má jen osmnáctiprocentní šanci, že se dostane mezi dvě pětiny nejvíce vydělávajících Američanů (ve Skandinávii je to 28 až 33 procent). Velká Británie je pak v celkové provázanosti příjmu rodičů a budoucího příjmu jejich dětí blíže Spojeným státům americkým než severní Evropě. Podobná je situace i v jihoamerických a asijských státech s vyššími nerovnostmi.

Neplatí tedy, že v zemích s vyššími nerovnostmi je díky liberálnějšímu prostředí snazší pohyb vzhůru. Mezigenerační mobilita je zde naopak nižší. Americký ekonom Alan Krueger nazval tento vztah s odkazem na Fitzgeraldova románového hrdinu *Gatsbyho křivka*,¹⁰ kterou spolu s dalšími ekonomy interpretuje tak, že vysoké nerovnosti směřují k „betonování pozic“ a silněji předurčují šance v nich zrozených generací

na úspěch. Tento výklad má své kritiky. I oni však málokdy popírají, že s klesající mobilitou mizí legitimita nerovností a jejich morální ospravedlnitelnost.

Co je příčinou, že americký sen zůstane většinou jen snem? Vystudovat univerzitu stojí ve Spojených státech amerických v přepočtu na dnešní dolary takřka dvaapůlkrát více než na začátku osmdesátých let. Zároveň se snížila reálná hodnota pomoci chudým studentům. Na univerzitní diplom ve Spojených státech dosáhne jen okolo jedenácti procent mladých lidí z nejchudších rodin a padesát tři procent z nejbohatší pětiny. „Vzdělání chudí“ mají přitom stále výrazně nižší šanci, že se dostanou mezi pětinu obyvatel s nejvyššími příjmy, než lidé, kteří se v ní narodili a univerzitu nevystudovali.

Mezigenerační ekonomická mobilita se v jednotlivých částech Spojených států výrazně liší. Některé oblasti jsou na úrovni Skandinávie, v jiných se příjmový status masivně dědí. Mobilita je obecně vyšší v oblastech s menšími příjmovými rozdíly (Gatsbyho křivka tedy platí i na této úrovni), s méně segregovaným bydlením a v neposlední řadě s kvalitnějším školstvím. Státy s nejvyšší mobilitou mají většinou nadprůměrné výdaje na veřejné školství, státy s podprůměrnou mobilitou ho naopak zanedbávají.

Plyne z toho všeho nějaké poučení pro české prostředí? Výzkumy mezigenerační mobility jsou u nás omezené tím, že ještě neexistuje příjmově dospělá generace narozená v etablovaném tržním postkomunismu. Varovným signálem jsou však velké regionální nerovnosti a fungování školství.

V Česku je ohrožení chudobou velmi výrazně podmíněno vzděláním. Český vysokoškolák má proti člověku se základním vzděláním zhruba desetkrát menší šanci, že bude trpět materiální deprivací nebo že bude nezaměstnaný. Ve zbytku Evropy je tento nepoměr v průměru výrazně nižší. Problém přitom je, že v porevolučních třiceti letech byl dosažený stupeň vzdělání značně podmíněn vzděláním rodičů. Jen nízkého či nekvalitního vzdělání dodnes nejčastěji dosahují právě děti z nejchudších částí společnosti. Americe se sice neblížíme v nerovnostech, ale rizika

zamrzající mobility s ní máme společná. A selektivita českého školství tomu rozhodně nepomáhá.

Výtah pro chudé a americký sen jsou jako metafory skupinové a individuální mobility základními argumenty obhajoby kapitalismu. Co když ale oba do jisté míry selhávají? Neměli bychom se nechat uchlácholit oblíbenou mantrou, že kapitalismus je nejlepší z nejhorších systémů. To je pravda. Ale měli bychom po něm zároveň chtít, aby vytvářel nejlepší ze špatných světů.

České exekuce: Stín porevolučního svědomí

Pro Scotta Tuckera nezačal rok 2018 moc dobře. Americkému podnikateli a úspěšnému automobilovému závodníkovi byl v lednu vyměřen trest více než šestnácti let vězení a dostal pokutu nějakých třicet miliard korun. Tucker byl potrestán za to, že v době finanční krize a po ní obral miliony Američanů pomocí predátorských úvěrů. Na krátkodobé úvěry jednoduše navázal skryté sankce a poplatky za prodlužování. Dlužník často nebyl informován, že nesplácí původní jistinu, ale právě tato příslušnost, aby dál mohlo docházet k prodlužování a sankcionování. Tucker tak dokázal navyšovat dluhy na čtyřnásobek až sedminásobek původní půjčené částky.

Veškerá jeho finanční moc a sportovní popularita mu však nakonec nebyla k ničemu. Americké úřady si predátorství nenechaly líbit. Lidem, které Tucker obral, už vrátily takřka dvanáct miliard korun.

Tuto historku zdánlivě nesouvisející s chudobou v Česku zmiňují proto, že hezky ilustruje rozdíly ve vymahatelnosti práva a v tvrdosti státního postupu proti zneužívání lidí v nouzi. V Česku totiž analogické praktiky predátorských poskytovatelů fungovaly rovněž. Některé až do roku 2016, kdy konečně došlo na vyšší regulaci spotřebních úvěrů. I v Česku je mohly podle zákona soudy označovat za nemravné a rušit, což se dnes konečně děje, a dokonce poskytovatele trestat za lichvu, k čemuž však soudci odvahu dosud nenašli.

V Česku ani v Americe se podobné věci nedaly dělat jen tak. Scott Tucker si legalitu svých aktivit pojišťoval přes díru v legislativě týkající se práva v indiánských rezervacích. V Česku predátoři zneužívali mimo jiné rozhodčí doložky — do smlouvy napsali, že o dluhu v případě sporu rozhodnou mimosoudně takzvaní rozhodci, které si předem vybrali, a z nezávislého posuzování se tak stala formalita.

Nejhorší predátorské praktiky už dnes většinou nejsou možné. Spolu s dětskými exekucemi za nezaplacený odpad a pokuty v městské hromadné dopravě a s navyšováním bagatelních dluhů z desítek korun na desítky tisíc se staly symbolem patrně největšího porevolučního selhání státu. Ale jen kvůli podobným excesům bychom se do situace, kdy je

dlouhodobě desetina dospělé populace v exekuci, nedostali. Hloubku krize ilustruje to, že i řadu let po ekonomické krizi je počet lidí v exekuci srovnatelný například s Finskem v polovině devadesátých let, kde došlo k propadu ekonomiky o třináct procent a pětina lidí byla bez práce. Jaké jsou tedy kořeny naší exekuční krize?

Výzkum Medianu pro *A2larm* z roku 2018 ukazuje, že okolo padesáti sedmi procent domácností se do exekucí dostalo vinou krátkodobých a spotřebních půjček. Neplatí však oblíbený předpoklad apoletů exekucí, že domácnosti se v problémech ocitly přímo kvůli nepromyšlené půjčce na dovolenou či na dárky s vysokým úrokem. Obvyklejší jsou jiné cesty. Zhruba třetina domácností v exekucích zkoušela spotřebními úvěry vyřešit neschopnost splácet bydlení, účty za energie či telefon. A další třetina skončila v exekuci kvůli úvěrům, které si vzala, když nezvládala splácet první půjčku.

Dlužníky samozřejmě nelze z těchto chyb vyvinít. Ale je vidět, že velká část z nich se dostala do potíží tak, že jim někdo půjčil velmi rizikově či bez prověření schopnosti splácet. A právě zde hraje roli regulace. Do let 2015 až 2016 mohly na trhu existovat desítky tisíc poskytovatelů, maximální výše příslušenství nebyla jako dnes limitována dvojnásobkem půjčeného a sankce šly do smluv propašovat vměstnáním obširných složitých podmínek psaných malým písmem na dvě A4. V současnosti mají věřitelé řadu věcí složitějších, ačkoli i dnes se liší ve férovosti svého přístupu k dlužníkům. V době ekonomické krize však v Česku panoval Divoký západ.

Absence regulace totiž nevede jen k tuckerovským excesům — tedy půjčování se záměrem, aby klient půjčku nesplatil a naskákaly mu sankce. Ale celkově ovlivňuje, komu je výhodné půjčovat. Když můžete na půjčky navázat množství příslušenství, vynahradíte si tím své vlastní riziko. Můžete počítat s tím, že vám pětina lidí půjčku nesplátí, protože v rámci celého portfolia tyto peníze vymůžete na úrocích a dalším příslušenství. Už před deseti lety se v těchto strategiích začali věřitelé výrazně lišit — lidé často půjčku od bank spláceli půjčkou od velké nebankovní instituce, a nakonec od toho největšího šmejda. Ten je pak paradoxně

poslal do exekuce jako první. Kdyby existovala vyšší regulace již od roku 2008, která by omezila predátorské strategie, pád do dluhové pasti by se zastavil dřív. Lidé by řešili jednu exekuci nebo by se dostali dříve do osobního bankrotu.

Samozřejmě záleží i na konkrétním jedinci. Češi mají nižší finanční gramotnost, než je průměr OECD. Ale to není ten hlavní problém. Rozdíly v gramotnosti jsou totiž relativně malé a nevysvětlují to, proč je zadlužení v českých vyloučených lokalitách častější než ve vyloučených lokalitách slovenských či balkánských, které jsou ještě méně vzdělané a chudší. Finanční gramotnost navíc není všelék. Výzkum ekonomů a psychologů z Harvardu a Princetonu na farmářích v Indii¹¹ ukázal, že když se člověk propadne do chudoby, IQ mu klesá až o deset bodů. A stejně tak když žijete ve stresu, zda zaplatit nájem, nebo dítěti školní obědy, ztrácíte schopnost číst složité smlouvy a racionálně vyhodnotit riziko. Finanční gramotnost se tedy nelze jen naučit. A více než na ní záleží předlužení a exekuce na tom, zda ve svém okolí máte někoho, s nímž se můžete o smlouvách či financích poradit.

Možná si říkáte, proč to vůbec řešit. Možná byla chyba na straně dlužníků i věřitelů, ale pořád je to jen jejich problém. Společnosti jako celku by se obchodní vztah dvou stran neměl vůbec dotýkat, natož aby za něj přebírala odpovědnost. Jenže ono to není tak jednoduché. Ukázal to právě rovněž výzkum Medianu pro *A2larm*, který na vzorku chudší poloviny českých domácností zkoumal, jak se domácnosti mající zkušenost s exekucemi liší od ostatních.¹²

První zjištění se týká odchodů ze zaměstnání. Velký problém v Česku je, že se dlužníkům nevyplatí pracovat. Z příjmu při exekuci zůstává nezabavitelné minimum plus jedna až dvě třetiny zbylé mzdy, podle toho, zda máte takzvané přednostní pohledávky (dluhy vůči státu a na výživném). Jenže tyto ponechané motivační třetiny byly dlouho zastropovány třemi tisíci korun. Člověku se tak vyplatilo zvyšovat příjem zhruba do osmnácti až dvaceti tisíc, nadto už šlo vše exekutorovi. Navíc kvůli vyššímu příjmu začnete ztrácet nárok na některé dávky. Výsledek je absurdní: čím více si nad dvacet tisíc vyděláte, tím méně vám reálně zůstane.

Asi i z toho důvodu ve výzkumu Medianu padesát tři procent lidí se zkušeností exekuce ve své domácnosti přiznává, že odešli ze zaměstnání a začali se živit brigádami, prací placenou na ruku a podobně. I při kontrole vzdělání, regionu a dalších faktorů je to asi o třicet procent více než v populaci bez exekucí. Což potvrzuje závěry dřívějších výzkumů, podle nichž mohlo kvůli exekucím odejít do šedé ekonomiky přinejmenším okolo dvou set tisíc lidí. Další se přitom mohou snažit redukovat svou oficiální mzdu a nechávat si část platu vyplácet bokem.

Z toho vyplývající roční ztráty na odvodech a daních dosahují podle odhadů mnoha miliard. To je číslo nesrovnatelně vyšší, než kolik nás stojí například ono mytologické „zneužívání dávek“. Zapláčou i féroví zaměstnavatelé, kteří nechtějí a nemohou podvádět. A pro velké firmy je to další argument, proč nepřesunou výrobu do chudých krajů Ústeckého, Karlovarského a Moravskoslezského, kde je v exekuci okolo dvaceti procent populace — přitom jde obvykle o lidi v produktivním věku a manuálních profesí. Dělat načerno v mezinárodní automobilce není dost dobře možné. Tyto kraje se i kvůli exekucím nerozvíjejí, srážky ze mzdy z nich vyvádějí peníze do center a mimo Českou republiku, kde mají často věřitelské sídlo. Bez nápravy následků exekuční tsunami je situace chudých regionů neřešitelná.

Ale nejde jen o vyhánění z legální práce. Předlužení a exekuce jsou jedním z důvodů vysoké recidivy vězňů v Česku. Osmdesát procent z nich má exekuce a vězeňskou práci si nevydělají ani na pokrytí stále rostoucích dluhů, na „svobodu“ jdou předlužení a motivovaní vrátit se ke krádežím či jiným druhům zločinu.

Exekuce také souvisí s poklesem důvěry v demokratické instituce. Podle výzkumu Medianu lidé se zkušeností exekuce výrazně častěji tvrdí, že tolik nezáleží na tom, zda žijí v demokracii, či v nějakém typu autoritářství. Jen čtyřicet procent z nich si myslí, že polistopadové změny stály za to. Mají nižší důvěru v soudy a méně věří ve vymahatelnost práva. K volbám jich chodí málo, necelá polovina. Není přitom pravda, že by tvořili velkou část voličů Tomia Okamury a dalších extremistů, ale bezesporu jsou divokou kartou demokratické společnosti. Například častěji volili

Miloše Zemana, který je dokázal zvednout ze židli kulturní mobilizací proti elitám a tématy migrace či kouření v hospodách, a zvýšit tak účast v chudých exekvovaných regionech o sedm až osm procentních bodů.

Tito lidé tak paradoxně dali hlasy politikovi, za jehož vlády v roce 2001 vznikl exekuční řád, umožňující masivní navyšování malých dluhů. Nehledě na to, že Zemana už v první kandidatuře sponzorovali exekutoři a jeho kancléř Mynář na vymáhacím byznysu vydělával nemalé peníze.¹³

Někdo říká, že exekuce nejsou důvodem poklesu důvěry v instituce, ale naopak — do předlužení se dostávají lidé, kteří institucím nedůvěřují. Nelze zde asi vyřknout konečný verdikt, ale moc se mi to nezdá. Vztah exekuce a důvěry existuje i mezi lidmi, kteří mají jinak stejné vzdělání, příjem, bydliště a finanční gramotnost. Musela by tedy existovat skrytá asociálnost, která u jinak zcela srovnatelných lidí způsobí propad do exekuce i nižší důvěru. Pokud vám však lidé v běžném hovoru i ve výzkumných rozhovorech říkají, že systému přestali důvěřovat, když jim exekuce a nadhodnocené dluhy zničily na roky život, věřte spíše jim.

Nedůvěra v instituce a demokracii pak není jen politická hrozba. Ovlivňuje i cestu ven z exekuční pasti. Problémem Česka byl dlouhé roky nedostupný osobní bankrot.

Na chvíli se vraťme k americkému lichváři Scottu Tuckerovi. V Americe mohou lidé z chudší půlky populace vstoupit do osobního bankrotu. Po prodeji jejich majetku jsou neuhrazené zbytky spotřebních úvěrů, u nichž věřitel nechtěl záruky, smazány. Lidé tedy přijdou o vše, ale mohou se z neřešitelné situace dostat.

V Česku trvá oddlužení u nejchudších lidí dlouhých pět let. Kromě pochopitelného zabavení veškerého majetku musíte žít celou dobu v extrémní chudobě. Platíte poplatky insolvenčnímu správci, které váš dluh za pět let navýší o šedesát pět tisíc. Možnost vstoupit do bankrotu kromě těchto nesmlouvavých podmínek dosud omezovalo i to, že musíte předem prokázat schopnost splatit třicet procent dluhů. To je pro některé dlužníky nemožné — v případech nejpredátorstějších půjček následně navýšených v exekuci přitom může být třicet procent více, než byla

původní půjčená částka. Do bankrotu se tak dosud hlásilo jen dvacet tisíc lidí ročně. Zbytek volil pololegální život v šedé ekonomice. Na tomto systému vlastně tratili všichni — stát přes úniky na černé práci, solidní věřitelé, kteří se do exekuce často přihlásili jako poslední, i dlužník bez světla na konci tunelu.

Novely z roku 2019 leccos změnily. Důchodci se zvládnou oddlužit rychleji. Do insolvence mohou vstoupit všichni, kdo si měsíčně mohou dovolit platit aspoň dva tisíce korun. Hranice na ponechané třetiny ze mzdy se zvýšila — a tím se posunula i hranice, do níž se člověku vyplatí pracovat a zvyšovat si příjem. Ale přesto řada demotivačních faktorů zůstává.

Podmínky insolvence jsou tvrdší než u exekuce, protože srážky se tu počítají stejně jako u zmíněné přednostní pohledávky. Člověku tedy zůstane jen třetina mzdy nad nezabavitelné minimum místo dvou třetin v exekuci. Důsledkem chvályhodného zdvojnásobení stropu na ponechané třetiny mzdy je tedy to, že přechodem z exekuce do insolvence ztratíte až šest tisíc korun. Z lehké chudoby se často stává chudoba extrémní, a to na pět dlouhých let.

V ostatních státech jsou tyto podmínky nastaveny lépe. A například v Británii je dlužník motivován splátkovými prázdninami, kdy si při dobré kázni a splácení může jednou za čas dopřát plnou mzdu.

Splacení třiceti procent není předem daná nepřekročitelná podmínka. Pokud je dlužník během pěti let splatí, dluh se mu zruší, pokud nesplatí, je na soudu, aby posoudil, zda se dost snažil. Avšak právě soudům lidé v exekucích nedůvěřují. Je otázkou, kolik z nich tato nejasnost odradí.

Dalším negativem zmíněné novely je, že dlužník musí nejen zaplatit na poplatcích insolvenčnímu správci zhruba šedesát pět tisíc za pět let, ale tu samou částku musí poukázat i věřiteli (takzvaná podmínka 1+1). Vstup do insolvence se tak vyplatí zejména lidem, kteří dluží nad půl milionu, protože například člověk s dluhem dvě stě tisíc musí reálně zaplatit minimálně šedesát pět procent dlužné částky.

Na některé problémy se potom zapomnělo úplně. Takzvané nezabavitelné minimum masivně diskriminuje samoživitelky a důchodce.

Je totiž nastaveno tak, že člověku zůstává 6 400 korun plus 1 600 navíc za manžela a každé dítě. Manželé v exekuci si tyto bonusy zduplikují, a velká rodina má proto nezabavitelné minimum okolo 25 000, důchodce 6 400 a matka se třemi dětmi 11 000. Navíc se plně zabavuje takzvaný daňový bonus. Samoživitelka ho má často velmi vysoký — slevy na děti jsou totiž vyšší než daně, které z malého platu platí. V exekuci či insolvenční však o celý bonus přijde. Když žije s mužem s průměrnou mzdou, uplatní slevy on, a ty tak nepřejdou do daňového bonusu. Napravit to je velmi jednoduché: je třeba zvýšit osobní nezabavitelné částky, zrušit zbytečný bonus na manžela a manželku a neodebírat rodinám celé daňové bonusy. Slovy Neila Armstronga — i malý krok pro člověka je někdy velmi náročný a zdoluhavý pro českou politiku.

Stále také platí, že v Česku nemá nikdo výraznou motivaci dluhy snižovat — dlužníci kvůli velké tvrdosti oddlužení a omezené možnosti zvýšit si v něm práci životní úroveň, věřitelé si nemohou odepsat nedobytné dluhy a nic neplatí za pokračování exekucí. Exekutoři vinou absence místní příslušnosti, která by určovala vymáhání dluhů v jejich oblasti, soutěží o přízeň věřitelů — což zrovna nevede k nějaké ohleduplnosti vůči dlužníkům, zvláště když exekutoři nejsou za pochybení (jako nelegální zabavování nezbytných věcí nebo nespojování exekucí) příliš penalizováni. I když všichni aktéři vědí, že exekuce je nedobytná, nikdo nemá motivaci ji zastavit, nechávají ji běžet a dluh narůstat.

Když člověk vstoupí do osobního bankrotu, insolvenční správci by měli rozplétat složení dluhů a popírat přehnané úroky a sankce u predátorských poskytovatelů. I tady však záleží jen na jejich dobré vůli — správce je placen paušálními poplatky a podrobným zkoumáním si přidělává práci. Věřitel zároveň není nijak trestán za to, když mezi dluhy přihlásí nemorální nadhodnocené nesmysly.

Bývalý ministr spravedlnosti Robert Pelikán kdysi správně poznamenal, že věřitelé v modelu risku počítali s tím, že část lidí dluh nesplatí, a právě proto dávali tak vysoké úroky a příslušenství, a že z hlediska celého portfolia jsou tyto dluhy dávno splacené. V systému rizikového půjčování a nákladného vymáhání se celkově dle odhadů vydělaly až

stovky miliard korun. Hodně vedlejších nákladů přitom nesla celá společnost. Dopadly na ni ztráty na daních a odvodech, nedůvěra v demokracii a její instituce, omezení rozvoje pohraničních regionů, recidiva vězňů či možný pocit části exekvované populace, že už díky svým dluhům není finančně postihnutelná.

Ale nejen to. Exekuce jsou častým důvodem ztráty bydlení a sociálního vyloučení, na něž stát následně doplácí dávkami a náklady na represí. Domácnosti v exekucích žijí podle výzkumu Medianu ve výrazně vyšším stresu. Zahraniční výzkumy přitom ukazují, že zvýšené hladiny stresových hormonů vedou u dětí k horším školním výsledkům — právě to je jeden z možných faktorů působení chudoby na děti.

Na to vše by měli zákonodárci myslet, až budou za pár měsíců či let rozhodovat o tom, jak upravit podmínky oddlužení, aby dostali zpět do společnosti i lidi, na něž současné novely nedosáhnou. Zároveň by se měla snížit závislost exekutorů na věřitelích, prosadit možnost odepisovat nedobytné dluhy a posílit motivace insolvenčních správců popírat neférové dluhy.

Také bychom se měli naučit spíše radit než trestat. S exekucemi mají mnohem častěji zkušenost lidé s nižší finanční gramotností a nižším sociálním kapitálem — tedy ti, kteří ve svém okolí nemají nikoho, kdo by jim mohl půjčit či poradit. Velkým deficitem Česka je hůře dostupné právní a dluhové poradenství v některých regionech.

A pro zmírnění nepříjemného pocitu, že stát selhal a neměří všem stejným metrem, by neškodilo, kdybychom se nebáli trestat naše Scotty Tuckery.

Sociální bydlení dlužíme dětem

Česko nepatří mezi nejchudší země. Patří spíš k zemím, kde se chudoba nejvíce přenáší do života dětí, například tak, že chudoba rodiny více než jinde ovlivňuje úspěšnost dětí ve škole. Nebo tím, že u nás každý rok 1 800 dětí ve věku do tří let končí v kojeneckých ústavech — u dvou třetin z nich přitom hrají roli právě sociální důvody. Proč tomu tak je? Jedna z odpovědí se už roky válí pod stolem českých premiérů a ministrů. Je to nedokončený a neschválený zákon o sociálním bydlení, který by pomáhal rodinám v bytové nouzi.

Ne každý chudý člověk je špatný rodič. Nouze však zvyšuje možnost výskytu jevů, které děti poškozují: horší výživa v raném dětství, stres, rozpad domácnosti, nedostatek rozvojových aktivit a menší životní aspirace lidí okolo dítěte. A pak je tu ono bydlení. Dlouhodobé americké a francouzské výzkumy¹⁴ ukázaly, že mezi chudými mají horší výsledky ve škole ty děti, jejichž bydlení je neuspokojivé. Rizikové je zejména hromadné bydlení spojené s velkým hlukem, stresem a absencí soukromí a nestabilita bydlení vedoucí k častým změnám škol, kam děti docházejí.

Jak je to v Česku? Podle zprávy organizace Lumos se u nás v bytové nouzi nachází přes dvacet tisíc dětí.¹⁵ Zhruba čtyřicet procent z nich žije s rodinami a matkami na ubytovnách a v azylových domech. Šedesát procent bydlí v bytech, kde chybí základní vybavení jako teplá voda, koupelna či kuchyň, nebo přespávají u známých. Desítky tisíc dalších dětí pak žijí v lehčích formách špatného bydlení — často se stěhují, hrozí jim ztráta bydlení kvůli tomu, že rodiče nevládnou platit nájem, do jejich bytu zatéká či není dost vytopený. Velký výzkum Medianu z roku 2015 pro Nadaci Sirius na 6 500 rodinách s dětmi přitom dokládá, že v Česku existuje také vztah mezi bydlením a problémy dětí ve škole, a to i v rámci desetin nejchudších rodin. Mezi těmi rovněž platí, že výrazně častěji trpí školními problémy děti z těch chudých rodin, které se často stěhovaly, bydlely na ubytovnách či v azylových domech nebo v extrémně přeplněných bytech.

Můžete namítnout, že je to tím, že všechny tyto problémy se týkají

lidí s nízkým vzděláním, nezaměstnaných nebo těch, u nichž je neuspokojivé bydlení důsledkem rozpadu domácnosti. A podstatnou roli zde hrají právě tyto okolnosti, nikoli kvalita bydlení. Tato námitka však padá, protože i při kontrole všech těchto faktorů nekvalita bydlení dvojnásobně zvyšuje šanci, že děti budou mít potíže ve škole.¹⁶

Jako u každého sociálního problému je to samozřejmě složitější — u stěhování záleží na frekvenci. Bydlení může mít často spíše nepřímý vliv: na zdraví dítěte či na školní docházku, kterou může ovlivňovat vzdálenost bydlení od školy. Hlavně život na ubytovně představuje pro děti prostředí nižších aspirací, horšího životního stylu, vyššího výskytu závislosti a také omezené sociální vazby s okolím.

Ať už jsou však vlivy přímé, či nepřímé, důsledky řešíme velmi náročně v rámci vzdělávání. Podle zpráv ombudsmanky navíc stále platí, že část dětí skončí v kojeneckém ústavu kvůli tomu, že rodina ztratí bydlení. Dítě umístěné v kojeneckém ústavu stojí stát šedesát až osmdesát tisíc korun měsíčně. Azylové domy, kam se po ztrátě bydlení dostávají matky s dětmi a žijí v nich i několik let, přes dvacet pět tisíc měsíčně. Život v předražených ubytovnách stát dotuje miliardami ročně na příspěvcích a doplatcích, a proto je současný systém absurdní i z finančního hlediska. Avšak daňoví poplatníci netuší, kolik na neexistenci efektivní politiky bydlení doplácí.

Čistě tržní mechanismy přitom situaci asi hned tak nevyřeší. V Česku je extrémně vysoký podíl vlastnického bydlení, který stát podpořil slevami na daních a privatizací svého bytového fondu. Nájemních bytů je málo a některé skupiny jako matky samoživitelky, Romové či důchodci jsou na trhu s nimi znevýhodněni — jak vinou opatrnosti pronajímatelů, tak kvůli neschopnosti splatit vstupní kauci. Výstavba zejména ve velkých městech nestačí uspokojovat poptávku. Velká část bytového fondu je neobsazená a nerekonstruovaná, ale vlastníkům se díky rostoucím cenám nemovitostí vyplácí je v tomto stavu ponechávat coby investici do budoucna.

Bude tedy asi potřeba přijmout zákon o sociálním bydlení, který by definoval bytovou nouzi a stanovoval, kdo a jakým způsobem má lidem v takové nouzi pomoci. Někteří politici z takového zákona mají

strach, ale podle výzkumu agentury Median z roku 2017 ho podporuje okolo sedmdesáti procent Čechů a většina voličů všech politických stran. Detaily zákona vnímají rozdílně, ale shodují se na tom, že jednou z jeho prioritních cílových skupin mají být rodiny a samoživitelky s dětmi. Právě na ně také cílí programy *housing first*, které jako první pomoc poskytují právě bydlení. U samostatně žijících bezdomovců totiž možná má smysl postupný návrat, u rodin s dětmi je naopak potřeba co nejrychlejší stabilizace a návrat do společnosti.

Poslední verze zákona o sociálním bydlení, která spadla pod stůl v roce 2017, měla mnohé nedostatky a vyznačovala se polovičatostí a přílišnou rozmáchlostí. Polovičatost spočívala v tom, že zákon obcím nepřikazoval, ale spíše doporučoval poskytnout bydlení lidem v nouzi. A také v tom, že na sociální byt jste měli nárok až po šesti měsících bytové nouze — samoživitelka by tedy musela opustit nájemní bydlení a přežít minimálně rok v azylovém domě, než se její situace vyřeší. Během té doby se už ale dvakrát až třikrát přestěhovala a děti musely měnit školy — s ohledem na ně už zkrátka bylo pozdě. Třetí polovičatostí zákona bylo, že nezaručoval, že sociální byty nebudou vznikat vedle sebe a nedojde ke stejné segregaci chudých, jen v lepších a levnějších bytech.

Naopak příliš rozmáchlý byl zákon v definici, kdo má na sociální bydlení nárok. Měly to být rodiny a lidé z ubytoven, azylových domů a bez standardního domova. Ale kromě toho i domácnosti, které dávají na bydlení více než čtyřicet procent svých příjmů a poté jim zbude maximálně 1,6násobek životního minima. Tyto parametry splňovala například rodina se dvěma dětmi do šesti let, která má čistý příjem dvacet pět tisíc korun a za nájem dá deset tisíc. Taková rodina trpí nedostatkem, ale pokud žije v levnější lokaci, není extrémně chudá. Bohužel v Česku této definici odpovídá asi desetina populace. Kritici této podoby zákona tak namítali, že by vznikl přetlak žadatelů o byt a v důsledku dlouhé fronty, za něž by se platilo efektivitou pomoci. Pro posouzení tohoto argumentu chybí informace, kolik lidí z oné desetiny, která na něj má nárok, by vůbec mělo o sociální byt zájem. Riziko je tu však vzhledem k počtu využitelných bytových jednotek velké.

Příjmově založenou definici lze kritizovat i z jiných stran. Netýká se rodin, které ji těsně nesplní, ale na trhu s byty jsou nějak diskriminované či z jiných důvodů nemohou najít kvalitní bydlení. Netýká se to jen Romů. Jedním z problémů například u matek samoživitelek je neschopnost hradit vstupní kauci za nájem. Samoživitelka se dvěma malými dětmi a čistým příjmem devatenáct tisíc včetně všech podpor a alimentů, která platí za bydlení osm tisíc, definici nesplňuje. Zbývá jí „moc“ peněz. Její bydlení je ale dost možná nekvalitní — a na kauci ke slušnému bytu bude šetřit hodně dlouho. Ale i kdyby na ni měla, pronajímatelé se jí a rizika nespáčení bojí.

Podle části kritiků by tak bylo správné nárok na sociální bydlení podmínit rovněž nedostatečností bydlení aktuálního — jeho velikostí, stavem, základní vybaveností, stabilitou. Tyto faktory souvisejí s potížení dětí ve škole či se zdravím mnohem více než to, zda domácnost dává na nájem třicet pět či čtyřicet pět procent příjmu. Naopak by se mohla uvolnit příjmová definice, aby do ní „spadla“ také naše bezradná samoživitelka. Takový systém by cíleněji mířil na řešení problémů v oblasti bydlení místo na řešení chudoby jako takové.

Nicméně lidem lze s bydlením pomáhat i jinými způsoby, například takzvanými dávkami v okamžité mimořádné pomoci. Sociálka už dnes může samoživitelce či rodině dát jednorázově patnáct tisíc na splacení nájemní kauce. I kdyby se jen pětina takových rodin podařilo udržet v nájemním bydlení, bylo by to řádově levnější než jim platit azylové domy, dětem pěstouny a kojenecké ústavy či řešit sociální bydlení. Český stát se však bojí, a proto nárok na takovou okamžitou dávku musíte prokazovat dlouhé měsíce.

Draze zaplacená neschopnost včas pomoci je obecně symptomem českého sociálního systému. Naučili jsme se řešit problémy tím, že je vytlačíme za naše hradby. Včasná pomoc je vidět a vyžaduje odpovědnost. Když rodiny a matky přesuneme do azylových domů, ubytoven a ústavů a miliardové náklady rozpustíme v rozpočtu, nikdo si ničeho nevšimne.

Problémem je také to, že náklady na neexistenci sociálního bydlení nese většinou stát. Ať už v provozu všemožných institucí, či v miliardových

doplatcích a příspěvcích na bydlení. V případě schválení zákona o sociálním bydlení by se část nákladů přesunula na obce. Ty se tomu ovšem brání, protože jsou v komfortní situaci: za jejich neaktivitu platí někdo jiný. Kdyby se obcím dalo o deset miliard z daní více a musely by hradit zmíněné příspěvky a služby, asi by začaly levné obecní byty používat více a včas.

Bylo by také dobré zvážit současnou extrémní podporu vlastnického bydlení. Daně z nemovitosti jsou u nás skoro nejmenší z celé OECD a slevou na hypotéku můžete na daních stále ušetřit dvanáct tisíc korun ročně. Stát takto každý rok vydá přes miliardu, která jde z velké části střední a vyšší třídě. Na druhé straně Česká národní banka asi správně omezuje poskytování hypoték, aby na ně nedosáhli žadatelé s nízkými příjmy. Těm tak ale nezbyde ani vlastnické, ani „vyprodané“ nájemní bydlení. Přesměrování každé miliardy, která má takto negativní vedlejší účinky, do rekonstrukce obecních bytů či včasné pomoci s bydlením by zachránilo stovky rodin a ulehčilo rozpočtu.

Smysl má i diskuse o cíleném zdanění nemovitostí, jež může mít hodně podob: od danění druhé vlastněné nemovitosti přes danění prázdných nemovitostí po progresivní daně podle ceny nemovitostí. Jenže v Česku spoléháme na vysoké zatížení práce a mizivé majetkové daně, což jednak odrazuje od práce a také to neodráží skutečnost, že většina nerovností u nás je majetková, nikoli příjmová. Někde se danit musí, tak proč ne tam, kde můžeme podporovat uvolňování prázdných bytů na trhu? To přece není žádný komunistický výmysl. Ostatně guvernér České národní banky Jiří Rusnok či liberální sociolog bydlení Martin Lux, kteří o těchto daních mluví, nejsou zrovna komunisté.

Daň z prázdné nemovitosti ve Francii vedla dlouhodobě k uvolnění třinácti procent prázdných bytů na trh¹⁷ a ve Vancouveru se to podle předběžných údajů týkalo patnácti procent. Vzhledem k odhadu počtu prázdných bytů v Praze by to znamenalo uvolnění čtyř až šesti tisíc bytů. To sice dlouhodobě bytovou krizi nevyřeší, ale na pár let by ji mohlo zmírnit, a navíc přinést desítky milionů na opravu obecních bytů a sociální bydlení. Je otázka, zda tyto přínosy vyváží nechtěné zatížení lidí, kteří s byty nespekulují. Rozhodně to však není tak neefektivní nástroj,

jak se před evropskými volbami v roce 2019 snažil médiím namluvit šéf developery sponzorované TOP 09.

Hlavně bychom však neměli vše slepě blokovat rétorikou zásluhovosti, která jakoukoli slabost přisoudí osobnímu selhání, které zpětně opravňuje nepomáhat. Tato logika má tři typy problémů. V extrémní podobě vždy narazí na to, že bychom museli zrušit i veřejné školství, zdravotnictví a obecní služby — aby nepřebíraly náklady za to, že se rodina „nezasloužila“ a dítě je více nemocné a horší ve škole. Děti navíc za své bydlení nemůžou — možnost „zasloužit se“ o svou budoucnost bychom jim asi neměli brát dřív, než si ji uvědomí. A za třetí, není pragmatická, protože i neřešit problémy něco stojí — neúspěch ve vzdělávání se promítá do vyšší nezaměstnanosti, chudoby, dávek, zdravotních problémů. Oblíbená metafora pravice říká „žádný oběd není zdarma“. Je to velká a mnohem univerzálnější pravda, než si její apologeti vůbec uvědomují. Ani odmítnutí včasného obědu zdarma, tedy brzké pomoci a prevence dalších problémů, totiž není oběd zdarma.

Proč berou ženy méně než muži

Jak zvýšit porodnost a srovnat nerovnost mezi muži a ženami v důchodech a platech? Kolem těchto témat krouží politici a traduje se o nich hodně mýtů. V Česku mají přitom kořeny v jednom konkrétním problému. Sociální politika ženám a rodinám posílá peníze, ale nijak nepomáhá sladit mateřství a pracovní život. Poučování ze strany konzervativců o podobě správného rodičovství nedostatek šancí nenahradí. Problém chudých matek a malé porodnosti nevyřeší ani orbánovské dárky, jako jsou půjčky na byt či na auto. Měli bychom podporovat předškolní péči a zastavit znevýhodnění samoživitelek, které často hraničí s diskriminací.

Ženy u nás mají asi o dvacet dva procent nižší platy než muži a pracují méně let. To se následně projevuje v důchodech, jež jsou nižší v průměru o 2400 korun.¹⁸ Důchodová politika může rozdíly ve stáří vyrovnat. Ale otázka, co stojí za tak velkou propastí mezi mzdami mužů a žen, zůstává a má své opodstatnění i z hlediska chudoby. České ženy totiž do těžké chudoby spadnou s pravděpodobností o čtyřicet procent vyšší než muži.

Na příčiny *gender pay gapu* — tedy rozdílu mezi platy mužů a žen — se přitom neptají jen levičáci. Odpověď milionům moderních konzervativců nabídl kanadský psycholog Jordan Peterson. V rozhovoru, který má na YouTube sedmnáct milionů zhlédnutí, řekl rozohněné moderátorce na britském Channel 4 News zhruba toto: *Gender pay gap* nelze spojovat s diskriminací, rozdíly v platech mužů a žen jsou dány jinou volbou vzdělání a pracovních drah a také psychologickými předpoklady: ženy mají vyšší vrozenou míru *přívětivosti* (*agreeableness*), kdy na rozdíl od mužů upřednostňují spolupráci a shodu s okolím, což je znevýhodňuje ve sporech a při vyjednáváních.

Konzervativní apologeta nerovnosti má v lecčems pravdu, ale nevyhnul se faulům. Svou tezi, že rozdíly jsou dány přirozenými sklony, které nelze zlomit, dokládá tím, že i v genderově rovnostářské Skandinávii je mezi inženýry pouze pět procent žen. Ve Švédsku je to však ve skuteč-

nosti dvacet pět procent. A zastoupení inženýrek se v různých zemích drasticky liší, což dokazuje, že nejde jen o vrozenou věc. A i s vlivem oné *přívětivosti* se to má jinak. Velké výzkumy jako australská HILDA¹⁹ sice potvrzují, že *přívětiví* lidé mají při kontrole dalších faktorů nižší platy a že ženy vykazují vyšší hodnoty této *přívětivosti*. Když se však výzkumníci zaměřili na pohlaví odděleně, zjistili, že *přívětivost* vede k nižším platům u žen (zejména v expertních pozicích), ale nemá větší vliv u mužů. Žena je tedy za měkkost ve vyjednávání penalizována více. Naopak mužům plat roste rychleji s tím, jak jsou podle psychologických testů *svědomití*.

Nerovnost zkrátka není obhajitelná přirozeností. Ta nevysvětluje, proč se jednotlivé země tolik liší v zastoupení žen v technických profesích či v platových nerovnostech, ani to, že ženy jsou platově více trestány za *přívětivost* a méně honorovány za *svědomitost*. Přirozené rozdíly mezi muži a ženami existují. Společnost je ovšem může přetvořit v systém rovných šancí — ale i v systém velkých nerovností a nespravedlností.

V obou případech si pak vyprávíme příběhy, které daný stav obhajují coby *přirozený*. I politicky korektní Hollywood daleko častěji zobrazuje v pracovním prostředí mužské postavy a u žen zase klade důraz na rodinný status.²⁰ Umění imituje život, který imituje umění. *Přirozenost* je zrcadlo, před nímž se upravujeme, abychom vypadali jako včera. Někdy to může být dobrá volba, ale neměli bychom si nalhávat, že je to tak vždy a že nás zrcadlo zbavuje odpovědnosti.

Ano, *gender pay gap* není primárně dán diskriminací. Ale Petersonem zmiňované faktory toho zase tolik nevysvětlují. V roce 2014 byly v Evropské unii rozdíly mezi platy mužů a žen šestnáct procent. Přičemž pět procentních bodů lze vysvětlit vzděláním, oborem práce, věkem, roky strávenými ve firmě, odpracovanými hodinami či typem úvazku. V České republice je to podobné, jen nerovnosti jsou vyšší.²¹ Co stojí za zbytkem onoho rozdílu?

Kromě vyšší penalizace žen za *přívětivost* je to mateřství. V západních zemích se průměrné platy bezdětných mužů a žen liší většinou o jednotky procent. V Česku je to patnáct procent. Mateřství pak nerovnost

mezi ženami a muži ještě zhoršuje. V rámci OECD máme jedny z největších rozdílů mezi platy matek a zbytkem společnosti. Matky dvou dětí mají proti otcům dvou dětí mzdy nižší o třetinu. Bylo by to přijatelné, pokud by se rozdíl po narození dítěte postupně vyrovnával. Jenže i u rodičů s dospělými dětmi je pořád okolo dvaceti čtyř procent.²²

Je to i tím, že Česko vydává v rámci sociální politiky extrémně málo peněz na předškolní péči. Soukromé školky bývají pro rodiče příliš drahé — v Praze není výjimkou platit za každodenní několikahodinový pobyt ve školce téměř tříletého dítěte dvanáct až patnáct tisíc korun měsíčně. Matky jsou motivovány zůstat doma i slevami na dani za nepracujícího partnera a silným zdaněním zkrácených úvazků. Ty u nás využívá jen desetina žen, v Evropě více než třetina. Češky se tak kvůli nemožnosti volby vracejí do práce zpravidla až po mnoha letech, což je z hlediska platu již nepřekonatelný hendikep, jenž se navíc může promítat do strategie zaměstnavatelů vůči všem mladším ženám.

Většina konzervativců by asi řekla, že je to v pořádku. Peterson tento vliv mateřství glosoval slovy, že „celé je to o volbách, které můžeme, ale nemusíme chtít udělat“. Naznačoval tím, že snahu redukovat tuto nerovnost zaplatíme štěstím, rozvratem rodin či poklesem porodnosti. Jeho obava může mít smysl v zemích, kde je na matky vyvíjen extrémní pracovní tlak a do práce se vracejí i po dvou měsících. Vše má však své meze. A v Česku doplácet matky s dětmi na úplný opak toho, čeho se bojí konzervativci.

V Evropě je nejmenší rozdíl v platech mužů a žen v zemích, kde lze dobře sladit rodinný a pracovní život. Česko mezi ně rozhodně nepatří. Platy matek jsou tak malé, že když se v rodině narodí více potomků či se rodina rozpadne, jsou děti často odsouzeny k chudobě. Matky samoživitelky si u nás většinou nemohou dovolit větší nenadálý výdaj.

A sociální systém, do jehož náruč se chudá matka propadá, jako by jí chtěl rány ještě osolit. Polovina mužů neplatí alimony a matkám po rozvodu systém nedokáže operativně pomoci například s placením nájmu či kaucí — stěhují se proto po azylových domech. Navíc pokud se samoživitelka (ale i otec samoživitel) dostane do exekuce, je masivně znevýhodněna v systému srážek ze mzdy. Ten ponechává samoživitelkám

v přepočtu na velikost domácnosti zhruba polovinu peněz co velkým rodinám.

I vinou vyloučení matek z trhu práce a diskriminace samoživitelék vyrůstá okolo sedmi procent českých předškolních dětí v těžké chudobě a okolo třetiny v domácnostech, které si nemohou dovolit nenadálé výdaje. Na to se přitom často zapomíná v debatách o školkách. Psychologické studie²³ ukazují, že školka má na děti negativní vliv jen v případě dlouhodobých pobytů ve skupinových zařízeních ve velmi raném věku. Chudoba má proti tomu dopady dobře prokazané: na zdraví, intelekt, stres, školní úspěšnost i socializaci. Za to, že matky mají malou možnost volby, jak a kdy začít pracovat a pomoci svým dětem z chudoby, nakonec zaplatí právě jejich děti. A samozřejmě zdravotnictví či školství, které později řeší jejich poznamenání chudobou.

Matka více dětí či samoživitelka je následně po letech života na hraně chudoby odměněna nižším důchodem.

Iluzorní je i apokalyptická představa některých konzervativců, že za přílišnou liberálnost a vyrovnávání genderových nerovností zaplatíme vymíráním a nižší porodností. Ta je totiž v Evropě stále trochu vyšší v těch zemích, kde kladou obyvatelé důraz na genderovou rovnost. Vysoká porodnost je v zemích jako Švédsko a Francie, jež svou sociální politiku zaměřují kromě finanční pomoci rodinám i na předškolní výchovu. V Německu se na podporu předškolní výchovy orientují v posledních patnácti letech. A ukazuje se, že v oblastech, kde se to daří, stoupá porodnost více.²⁴ Pozitivní vliv podpory jeslí a školek na porodnost ukazují i studie z Norska a dalších zemí.²⁵ Naopak konzervativní státy jako Itálie a Řecko bojují s nízkou porodností.

Podpora služeb, které jsou určeny matkám, samozřejmě nemusí být jen ve formě školek, ale i méně formálních dětských skupin a rodinných center. Dvojnásob to platí ve východní a střední Evropě. Studie ukazují, že nízká porodnost je tu dána nízkým sociálním kapitálem potenciálních matek. Tedy tím, že jim chybí podpora v obci, rodině a komunitě. Spolu s velkým platovým trestem za mateřství to vede k odkladu založení rodiny.

Porodnost klesá nejčastěji tam, kde mají ženy díky rovnosti v právu a vzdělání šance na uplatnění stejně jako muži, ale ve skutečnosti jsou tyto šance velmi redukovány mateřstvím. Dokud stejné šance kvůli nesvobodě a nemožnosti dosáhnout vyššího vzdělání nemají, mateřství je neomezuje. Pokud mohou mateřství po čase sladit s pracovním životem, je vliv také menší. První cestou bychom porodnost patrně zvyšovat nechtěli. Zbývá tedy ta druhá — sladování.

Mnoho jiných nástrojů na zvýšení porodnosti než rozšířit matkám možnosti a zajistit jim maximální podporu v prvních letech dítěte přitom nezbyvá. Orbánovské nápady, jako jsou půjčky rodině na první auto či celoživotní snížení daní, sice znějí hezky, ale nefungují. Blokem mateřství nejsou náklady na rodinu, ale ztráta příležitostí. Přímá finanční podpora vede v podstatě jen k tomu, že mladé a méně vzdělané matky mají děti dříve — ale nemají jich víc. Podpora předškolních služeb má také omezený vliv a nelze si od ní slibovat přiblížení se reprodukčnímu optimu 2,1 dítěte na matku. Efekt této podpory však jde lepším směrem — vzdělanější matky neodkládají kvůli obavě o kariéru rodinu tak dlouho a v některých případech mají dětí více.

Jaké poučení si z toho může vzít česká sociální politika? Je dobré snižovat nerovnosti v důchodech žen a mužů. Musíme se však zaměřit i na to, aby ženy měly možnost volby, a mateřství se tak neprojevovalo v platových nerovnostech. To neznamená zvyšovat rodičovské příspěvky, ale masivně navýšit podporu předškolních služeb. Také je dobré zvýhodnit částečné úvazky a zrušit nesmyslnou slevu na dani za nepracující manželku, kterou plně vyčerpá stejně jen střední třída. Nejde o sociální inženýrství, nýbrž o rozšíření možností volby místo toho, abychom je konzervativním státním inženýrstvím zapovídali.

kapitola druhá

školství

**„To, jak se té které společnosti daří,
a zejména jak se v ní žije, do značné míry
záleží na tom, jak vzdělaná a kultivovaná je
ta nejméně vzdělaná část populace.“**

• • •

**Jana Straková,
odbornice na vzdělávání**

Vzděláváním k nerovnostem a neporozumění

Největší problém českého vzdělávání jsou nerovnosti. A nemyslím tím nějaký rovnostářský tlak na to, aby všechny děti dosáhly stejných výsledků. Mluvím o nerovnostech šancí a přístupu ke kvalitnímu vzdělání. Obojí v Česku obrovsky záleží na tom, v jaké rodině a regionu se narodíte. Nerovnosti ve školství narůstají do takových rozměrů, že demotivují velkou část učitelů a studentů a zhoršují celkovou kvalitu vzdělávání.

Na tuzemské školství rádi nadáváme. Ale je nutno přiznat, že díky snaze lidí, kteří v něm pracují, hraje za málo peněz alespoň průměrnou muziku. Do vzdělávání dáváme ročně zhruba o padesát miliard méně, než je u země s naší velikostí ekonomiky běžné. Ve srovnávacích testech jsme přitom zhruba v průměru OECD. Problém však je, že na tuto *průměrnou muziku za málo peněz* nedosáhne zdaleka každý.

Dosažené vzdělání v Česku velmi záleží na sociálně-ekonomickém statusu rodiny, v níž dítě vyrůstá. To je jasné, řeknete si, talent se dědí a bohatší rodiče se zkrátka starají lépe. Ale tak to není. Třeba ve Finsku, ale i v Estonsku či Polsku závisí úspěch ve škole na rodinném původu jen velmi málo. Česko patří mezi sedm zemí OECD, kde je tato závislost nejsilnější. Navíc se v posledních deseti letech neustále zesiluje.¹

Hlavním důvodem je velmi rozdílná kvalita škol. To, do které chodí školy, vysvětluje čtyřicet čtyři procent individuálních výsledků žáků. Průměr OECD je jen třicet jedna procent a pouze v několika málo zemích jsou nerovnosti mezi školami horší než u nás. Zatímco ve Finsku či Estonsku většina škol dosahuje v průměru standardních výsledků (450–550 bodů PISA), v Česku lze vysledovat oddělování nadprůměrných škol, podprůměrné většiny a zaostávajících extrémů. A právě na velmi rozdílné kvalitě škol se odráží vliv rodinného původu.

Dobře je to vidět na následujícím srovnání. V Česku se děti z rodin, které se v indexu sociálního statusu rodiny liší o jeden bod, ve vzdělávacích testech PISA odlišují o více než padesát bodů. V průměru zemí OECD je to okolo třiceti bodů. V rámci jednotlivých českých škol přitom vliv sociálního statusu na výsledky není o moc vyšší než v zahraničí. Jde tedy právě o to, že v Česku děti z „lepších rodin“ chodí do lepších škol

(to bohužel bez uvozovek) a zbytek si vylosuje značně šedého, až černého Petra. Slovo *vylosuje* přitom není jen nadsázka. To, do jak kvalitní školy chodíte, záleží na místě vašeho narození a na aspiracích rodičů.

Co stojí za nerovností kvality škol? Část viny nesou velké regionální nerovnosti. Karlovarský a Ústecký kraj dosahují v testech PISA výsledků na úrovni Bulharska a Malajsie, v bohatších krajích jsme v evropském nadprůměru. V chudých krajích okolo sedmnácti procent dětí vůbec nedosáhne středního vzdělání, zatímco v Praze a v bohatších krajích je to mezi dvěma až čtyřmi procenty. Chudoba je v chudších krajích až čtyřikrát častější a souvisí s rozpadem rodin, nestabilním a nevyhovujícím bydlením, horším životním stylem, stresujícím předlužením i menšími možnostmi investovat do rozvojových aktivit. To vše má na děti negativní vliv. U části populace se k tomu zřejmě přidává i pocit, že aspirovat na vyšší vzdělání nemá v regionu, kde je chudoba historickou konstantou, smysl. Velká část lidí tam pracuje kvůli exekucím pokoutně „na ruku“ a dobré práce pro vysokoškoláky je málo.

Kdybychom skončili tady, ministerstvo školství by si mohlo umýt ruce — není to jeho chyba. Problém však je, že sociální status rodin vysvětluje méně než polovinu regionálních rozdílů ve vzdělávacích výsledcích. Zbytek padá na bedra místního školství. Čím to je?

Lze to ukázat na Karlovarském kraji, který zaostává nejvíce. Často zde vyučují nekvalifikovaní učitelé. Tím nemyslím aprobaci — tedy že by třeba někdo učil fyziku místo vystudované matematiky. Zkrátka jsou to učitelé bez jakéhokoli pedagogického vzdělání, které může škola v případě akutního nedostatku přijmout. Podle statistik tvoří přes dvanáct procent učitelů v kraji. Ředitelé mi přitom říkají, že mezi kvalifikované učitele občas ve výkazech zahrnují i ty, kteří si vzdělání doplňují, a tak jejich skutečný počet bude okolo dvaceti procent. V kraji jsou dokonce školy, kde není žádný učitel s kvalifikací.

Učitele na Karlovarsku takřka nelze sehnat. Mladí lidé jezdí studovat na pedagogické školy do Prahy či Plzně a často se potom už nevrátí. Na rozdíl od Francie a dalších zemí nemáme programy, které by učitele za několikaletou misi v chudých regionech výrazně zaplatily. Absolventy

navíc odrazuje, že Karlovarský kraj je těžko přístupný a je v něm málo práce pro jejich partnery, často také vysokoškoláky.

V regionech, které by to nejvíce potřebovaly, také obvykle chybí školní psychologové, kteří pomáhají dětem z rozpadajících se a problémových rodin. Je to neuvěřitelné, ale na základních školách v celém Karlovarském kraji je jich jen, co bychom spočítali na prstech jedné ruky. Chybí doučování i pracovníci, kteří by chodili do rodin a snažili se podporovat děti v jejich docházce do školy. Tyto věci jsou pro vyrovnání hendikepů důležité, ale u nás se řeší slepenci dočasných operačních programů. Ředitelé škol jich často musí spravovat třeba deset najednou. Žádání o ně jim přidává administrativu a odpovědnost. Nejsou schopni potřebné psychology a sociální pedagogy zaměstnat dlouhodobě. A výsledky jsou proměnlivé. „Bylo tady doučování a fungovalo, ale pak program skončil a nemáme to z čeho platit,“ řekla mi paní učitelka na jedné tamní škole. Už jenom převedení tohoto nestálého a nekonceptně poslepovaného financování do stabilní podpory škol — zejména těch v chudších oblastech — by české školství výrazně povzbudilo.

Problém je i v roztržitém. Základní školy jsou u nás zřizovány obcemi. Ty se liší v tom, jak poctivě vybírají ředitele a jakým způsobem mohou školy podporovat. Školy jsou často malé. Pomohlo by jim, kdyby mohly sdílet administrativu, IT služby či zmíněné psychology. Kdyby se učitelé mohli vzdělávat a poradit se zkušenějšími mentory v regionu. Kdyby o zmíněné dotace mohl žádat celý region, ne každá škola samostatně. Vinou absence střední úrovně řízení, které kdysi fungovalo na okresu, to jde těžko. Navíc se rozptyluje odpovědnost. Školní inspekce předkládá své zprávy vedení obce a škol. S tím, že skončí v šuplíku, ale už nikdo nic dělat nemůže.

Připadá vám to tristní? Pobavte se někdy s řediteli škol v chudých regionech. Když si je člověk vyslechne, je skoro rád, že nejhorší kraje České republiky jsou stále na úrovni Bulharska, a ne níže. Většinu těchto věcí musíme změnit, aby se regionální školství zlepšilo a nebylo tolik závislé na osobním nasazení lidí, kteří z děravé lodi vylévají vodu. Neleží to přitom jen na ministerstvu, ale i na vedení krajů. Politici

Karlovarského, Moravskoslezského a dalších krajů však místo toho prosazují takzvané *cut-off score*, tedy tvrdé nastavení, které děti se smí ze základní školy hlásit na maturitní obory. Za vlastní zaostávající základní školství tak chtějí potrestat děti tím, že se nedostanou na solidní střední školu.

Regionální rozdíly však nejsou všechno. Bolestí českého vzdělávání je i časné třídění dětí, které probíhá v rámci jednoho města. Začíná už u předškoláků. Absolvování dvou let školky dětem ze sociálně znevýhodněných rodin výrazně pomáhá na základní škole. Ne všude však mají dostatečné kapacity. Pro další rodiče jsou bariérou náklady na dopravu, obědy, výlety či si zkrátka nejsou schopni uvědomit, že školka má smysl.

Velká vlna třídění pak probíhá při odchodech na víceletá gymnázia. Zda na něj půjdete, nezávisí jen na talentu, ale výrazně i na aspiracích rodičů. Přes čtyřicet procent studentů víceletých gymnázií pochází z nejvzdělanější a nejbohatší pětiny rodin. Stejně talentované děti z chudších či průměrných poměrů často rodiče k lepšímu vzdělání nemotivují.

Možná si řeknete, že oddělování talentovaných je dobrým krokem. Na schopnosti absolventa gymnázia však většinou nemá vliv to, zda gymnázium začal navštěvovat v šesté třídě, nebo až po devítce. Učitelé na základních školách, z nichž po páté třídě v řadě regionů odejde na gymnázia až okolo pětiny žáků, nicméně přestávají věřit, že dokážou zbytek žáků někam posunout. A z mezinárodních srovnání pak vyplývá, že se to značně odráží i na chuti dětí chodit do školy. Selektivní systém zkrátka přenáší rezignaci i na část žáků.

Elitnost a selektivita do školství patří — ale až ve vyšších ročnících. Pokud ji do školství zavádíme v období, kdy velký vliv mají aspirace rodičů a jejich schopnost platit svým dětem přípravu na přijímačky, dostáváme se paradoxně k neefektivním výsledkům. Vysoké školy se mohou snažit plést síť na zachycení talentovaných rybiček a jejich podporu, ale třetina ryb jim „pomřela“ na jezu o tři kilometry proti proudu.

Rodiče posílající děti na elitní školy si paradox systému uvědomují. Ve výzkumu Medianu pro Člověka v tísni (2018) častěji říkali, že odchodem žáků se kvalita základních škol zhoršuje. Chovají se jako akcionář

firmy, které klesá hodnota akcií, a on je musí prodávat právě proto, že prodávají i ostatní.

Co může pomoci? Musíme investovat do zlepšení kvality druhého stupně základních škol a do podpory učitelů. Umožnit, aby se v jedné škole a třídě mohly snáze vzdělávat děti s různými startovacími podmínkami. To podle rady učitelů i expertů ztěžuje například přehlacení osnov, kvůli čemuž nezbývá čas na individualizovanou výuku. Bez „uspokojení poptávky“ nelze ani výhledově udělat krok, který je politicky obtížný, ale musíme o něm diskutovat — tedy zrušit ranou selekci dětí, při níž zbytek doplácí na odchod elitních žáků.

Vzděláním na vedlejší kolej

Nešťastným výsledkem systému, kde vaše vzdělání závisí na aspiracích a vzdělání vašich rodičů, je mezigenerační přenos chudoby. To, zda budete chudí či nezaměstnaní, v Česku na vzdělání výrazně závisí. Na vysokou školu přitom jde většina dětí, jejichž rodiče mají maturitu, ale jen malé jednotky procent těch, jejichž rodiče skončili u základního vzdělání. Vinou dědění úrovně dosaženého vzdělání se tak dědí i chudoba.

Dobře to dokládá výzkum Medianu pro Charitu České republiky z roku 2017, podle něj jsou lidé do třiceti let věku, jejichž rodiče nemají maturitu, chudobou postižení zhruba dvakrát častěji než jejich vrstevníci se vzdělanějšími rodiči. Velký výzkum Česká společnost po 30 letech,² který jsem dělal pro Český rozhlas s týmem mladých českých sociologů, zase ukazuje, že skoro třicet procent Čechů, jejichž rodiče nemají maturitu, dnes patří do nejchudší desetiny společnosti a nemá takřka žádné úspory. Potomci méně vzdělaných rodičů také výrazně častěji padají do exekucí či jsou dlouhodobě nezaměstnaní.

A právě poslední problém nás upozorňuje na věc, která nesouvisí jen s příjmy. Francouzský sociolog Pierre Bourdieu přišel v sedmdesátých a osmdesátých letech se zajímavou tezí. Lidé nemají jen ekonomický kapitál — tedy majetek a příjmy —, ale také kapitály sociální a kulturní. Přičemž sociální kapitál představuje konexe ve společnosti, které můžete zmobilizovat, když potřebujete sehnat bydlení, lépe placenou práci či nějakou „slevičku“ a lepší služby.

Bourdieu a jeho následovníci tento proces nazvali *směna kapitálů*. Kontakty nastřádané v rodině, místě bydliště či při vzdělávání vám mohou pomoci nabýt lepší ekonomické postavení. Díky němu se zase dostanete k lepším kontaktům — a kumulace kapitálů pokračuje.

Sociolog Ivo Možný ve své knížce *Proč tak snadno...* právě tímto mechanismem odůvodňoval hladký průběh sametové revoluce.³ Normalizační kádry měly tak vysoký sociální kapitál a kontakty, že usoudily, že si mohou při transformaci ekonomiky díky této startovací výhodě přijít k velkým penězům. Změnu směrem ke kapitalismu proto podpořily.

A nutno přiznat, že se ve svém předpokladu často nemýlili. Vlastně i kariéru Andreje Babiše lze popsat jako historii člověka, který velký sociální kapitál z dob normalizace úspěšně přetavil na kapitál ekonomický, a když už ho nemohl dostatečně rozvíjet, transformoval jeho část v sociální kapitál nového typu — v politickou a mediální moc.

Bourdieuův koncept směny a kumulace kapitálů, kterými lidé posilují svou pozici ve společenských polích, je zkrátka jedním z nejtrefnějších popisů chodu společnosti. A lze přes něj také v úplnosti nahlédnout problém českého vzdělávání.

V systému, kde třídění podle talentu a aspirací rodičů probíhá již v raném věku, spolu doktor a zedník naposledy studují v páté třídě. Je to nadsázka, ale zase ne taková. Zmíněný výzkum pro Český rozhlas totiž ukazuje, že okolo padesáti pěti až šedesáti procent lidí, kteří v rámci porevolučního vzdělávání dosáhli na vysokoškolský titul, má v rodině, mezi přáteli a známými právníka. Mezi lidmi, kteří skončili bez maturity, je to jen okolo dvaceti procent. A podobné je to s lékařem i dalšími prestižními profesemi, které se vám můžou v životě hodit.

V českém vzdělávání dostáváte všechno, nebo nic. Kvůli tomu, že do škol spojených s tím nejhorším uplatněním chodí děti nejchudších a nejméně vzdělaných rodin, se ekonomický a sociální kapitál koncentrují. Srovnání je zdrcující. Takřka polovina lidí v aktivním věku, kteří nedosáhli na maturitu, má v Česku nízký ekonomický i sociální kapitál. Nejenže patří do chudší polky společnosti, ale navíc mají méně kontaktů, kterými si mohou různě vypomáhat a svou situaci vylepšovat. Jenom sedmáct procent lidí bez maturity má oba kapitály nadstandardní: jsou relativně zajištěni a mají dobré kontakty pro případné problémy. U vysokoškoláků je situace obrácená — polovina (čtyřicet devět procent) z nich je zajištěna ekonomicky i nadprůměrným sociálním kapitálem. Jen desetina z nich má oba kapitály nízké.

K podobným číslům se přitom dostaneme také pohledem přes rodiče. Potomci vysokoškoláků mívají vysoký ekonomický i sociální kapitál. Potomci méně vzdělaných rodičů mají často oba nízké. Děti z „lepších rodin“ znají díky brzkému přechodu na lepší školy v dospělosti nejen právníky, lékaře a programátory, ale i ekonomy, manažery a vlastníky

firem. Těm z horších škol kontakty pro hledání lepšího zaměstnání či rady v právních věcech obvykle chybějí. I vinou toho lidé s nižším sociálním kapitálem častěji upadají do exekucí.

Výzkum Medianu pro *Azalarm* ukázal, že neschopnost poradit se o smlouvě a získat pomoc souvisí se zasažením exekucemi možná silněji než sama finanční gramotnost. Tato kapitola by se mohla jmenovat i *vzděláváním k exekucím*. Ale nejde jen o ně. Rodiny s nízkým kapitálem nedokážou v případě problémů svých dětí vyhledat odbornou pomoc psychologů a poraden. Kruh se uzavírá, vzdělávání vašich rodičů reprodukované v selektivním školství dopadá na vaše děti.

Ekonomické problémy a nižší sociální kapitál však není jediná vedlejší kolej, na kterou děti posílá české vzdělávání. Zmíněný výzkum Česká společnost po 30 letech ukazuje, že plynně anglicky u nás mluví takřka jenom vysokoškoláci — a to i když se zaměříme pouze na porevoluční generaci, lidé do čtyřiceti čtyř let. Zhruba polovina lidí bez maturity říká, že anglicky neumí skoro vůbec. Obrovský rozdíl je i v testovaných ICT schopnostech (například používání digitálních technologií), kde lidé bez maturity rovněž zaostávají.

Část společnosti tak má nejen horší zaměstnání, ale i horší kontakty a všechny typy kompetencí, které budou stále více rozhodovat o společenském uplatnění. Tento nedostatek kapitálů má obrovský dopad na společenské postoje. Lidé s nízkými kompetencemi a kapitály totiž výrazně častěji tvrdí, že jedinci jako oni na globalizaci nevydělávají a že se bojí nejistého vývoje společnosti — a to zcela logicky, protože ta se pravděpodobně nebude pohybovat jim vyhovujícím směrem. Těmto lidem do budoucna nejméně záleží na tom, zda bude v Česku demokracie. Častěji označují za přijatelné strany jako KSČM a SPD. Zkrátka nejsou loajální ke společnému porevolučnímu příběhu a společné budoucnosti — protože to není jejich příběh ani jejich budoucnost.

Ne všichni absolventi učilišť jsou autoritáři a nerovnosti nelze zcela vymazat. Když ale vytvoříte systém, který do jednoho proudu vyselektuje děti nejchudších a nejméně vzdělaných rodičů a zároveň jim nedá

všeobecné vzdělání, aby se uplatnily v proměnlivém světě, zaděláváte si na obrovský problém. Postojové štěpení společnosti na části, které spolu nesdílejí představu o světě a po letech na sebe nechápavě hledí u volebních uren, lze pozorovat už na středních školách.

Výzkumy pro Jeden svět na školách⁴ ukazují, že více než polovina dětí z učilišť říká, že za komunismu bylo lépe či stejně jako v současnosti. Proč? Protože slyšávají negativní příběhy od svých rodičů i od spolužáků, kteří pocházejí ze stejných sociálních skupin. A navíc neabsolvují tolik hodin dějepisu, který by jejich názory mohl revidovat. Naopak gymnazisté mají svět bleděmodrý — přejali ho od středostavovských rodičů, spolužáků a ze vzdělávání, které upozorňuje na zločiny komunismu. I proto studentské volby tradičně dopadají tak, že gymnazisté volí liberální strany od Pirátů po TOP 09 a studenti učilišť Okamurovu SPD a jiné obskurní antisystémové formace — zkrátka podobně jako jejich rodiče, jen se zaměřením na novější strany.

Do nesouměřitelných táborů nás směřuje rovněž mediální gramotnost. Její výuka má své kritiky, ale rodiče i učitelé ji podle výzkumů považují za důležitou. Nejedná se totiž o nějakou indoktrinaci — nýbrž pouze o znalost mediálních zdrojů, jejich vlastníků a případných zájmů těchto vlastníků, o schopnost odlišit zpravodajské a postojové texty či inzerci a hodnotit důvěryhodnost textů podle zdroje, argumentů a ověřitelnosti (a ne podle formálních znaků, jako je například fotka) nebo o základní povědomí, jak funguje řazení výsledků ve vyhledávacích a na sociálních sítích.

Na tyto kompetence se zaměřil i jeden z výzkumů Medianu pro Jeden svět na školách.⁵ Mediální gramotnost středoškoláků byla nevalná (v průměru správně zodpověděli 6,8 otázky z 15). Významně se pak lišila mezi gymnazisty (8,5), studenty odborných škol (6,5) a učilišť (5,5). Platí přitom přesný opak toho, co o výuce mediální gramotnosti tvrdí její kritici. Nedělá z lidí ovce. Naopak, studenti, již dosáhli lepších výsledků, jsou k médiím výrazně kritičtější. Uvědomují si jejich sílu nastolovat témata a ovlivňovat postoje i to, že obsahy médií mohou být ovlivněny snahou o zisk, že přinejmenším nejdou proti svým vlastníkům. Jsou proti vlastnění médií politiky a považují nezávislá média za velmi důležitá

pro demokracii. Podobný výzkum mezi dospělými chybí. Zřejmě by na tom však nebyli o moc lépe a lze předpokládat i analogické dělení podle typu vzdělání.

Při navyšování investic do českého vzdělávání je nutno myslet nejen na platy učitelů a výsledky v mezinárodních srovnáních — ale i na nerovnosti. Kromě snížení závislosti studijních výsledků na aspiracích rodičů to znamená zaměřit se na fakt, že v systému, který tak brzy rozděluje vzdělanostní dráhy, student dostane buď vše, anebo nic. A to se kromě vzdělání týká i sociálních kontaktů a jazykové, digitální a mediální gramotnosti. Tedy věci, které zvyšují šanci, že se neztratíte a uspějete i v nejisté a měnící se moderní společnosti. A že nebudete oprávněně pociťovat, že si systém, který vás už v mládí poslal na vedlejší kolej, nezaslouží vaši důvěru.

Odpor k inkluzi zaplatíme všichni

Akce vyvolává reakci. Když v podfinancovaném školství ze základních škol odchází na víceletá gymnázia a elitní školy až pětina žáků s nejlepšími výsledky a nejambicióznějšími rodiči, posiluje to snahu udržet průměrnou kvalitu tím, že se zbavíme těch, u nichž předpokládáme horší výsledky či to, že mohou ostatním vadit.

Pohybují se na jedné škole v pražských Nuslích, je označována jako praktická. Děti, které v ní potkáte, však žádným zcela očividným hendikepem netrpí — na chodbách je výrazně menší nepořádek, než jaký jsme vytvářeli my za mého mládí na matematické základce. Zdejší žáci však mají jedno společné: drtivá většina z nich, řekl bych okolo devadesáti pěti procent, jsou Romové. Škola je vzhledem ke své velikosti takřka prázdná. Člověku je z té absence ukrutného výskání, které se jinde strhne s každým zvoněním, skoro smutno. Další nuselské školy jsou průměrné, moderní či jazykové, ale takřikajíc „normální“.

Ve více než sto čtyřiceti českých základních školách převyšuje podle zprávy ombudsmana počet romských žáků třetinu.⁶ Z toho asi v osmdesáti tvoří Romové většinu. Ve velkých lokalitách, jako je Chánov, je koncentrace těchto dětí nešťastným důsledkem prostorového vyloučení. Škol, kde je majorita romských dětí vynucena převahou Romů v okolí, je však jen asi deset. V řadě míst, kde není počet Romů celkově vysoký, probíhá rozdělování jen těžko obhajitelné objektivními faktory. Stejně oddělování romských škol od ostatních jako ve zmíněných Nuslích najdete v Praze na Smíchově i na Žižkově a ve většině velkých měst Česka.

Problém je, že řadě lokálních aktérů tento systém vyhovuje. Zřizovatel a lepší školy se zbaví potenciálních rizik a stížností rodičů. Méně aspirující rodiče znevýhodněných dětí přijmou, že v jiné a méně náročné škole „se těmto dětem daří nejlépe“. Když pak začne koncentrace minoritního etnika ve škole přesahovat určitou hranici, začne se škole vyhybat zbytek rodičů. Ti si mohou v Česku základní školu vybrat — pouze ve spádové mají garanci přijetí, ale jimi preferované zařízení je může odmítnout jen při naplnění kapacit. A ty u současných ročníků naplněné nebývají.

System segregace se vyplatí všem. Tedy s výjimkou samotných segregovaných dětí, které nakonec často nedosáhnou ani na střední vzdělání. A daňových poplatníků, protože následná nezaměstnanost a další problémy se musí sanovat penězi z veřejných rozpočtů.

Jak drasticky vzdělání ovlivňuje pracovní aktivitu Romů z oblastí ohrožených sociálním vyloučením, ukazují data Roma Survey 2011.⁷ Aspoň nějakou formu placené práce v té době mělo 43 procent místních Romů. Mezi těmi se základním vzděláním to však bylo jen 29 procent. Naopak mezi Romy s vyučením či střední školou okolo 75 procent. Což nebylo o moc méně než v neromské populaci v okolí vyloučených oblastí. Zásadním faktorem pracovní aktivity tedy nebyla etnicita, ale vzdělání, které je mezi místními Romy velmi nízké.

Tato situace se přitom bude nejspíš zhoršovat — dnes totiž v problémových krajích více než deset procent dětí demotivovaných rodinou i segregujícím a nekvalitním vzděláváním nedosáhne ani na vyučení. Z velké části jsou to právě Romové či neromští obyvatelé vyloučených lokalit.

Segregujícím systémem si budujeme mladou generaci, která v době ekonomické stagnace a krize přejde do obrovské nezaměstnanosti. A stát poté vydá o mnoho více, než kolik ušetřil na vzdělávání těchto dětí a jejich vyčlenění z normálních škol.

„A vy byste chtěl, aby vaše děti chodily do třídy plné romských dětí?“ namítnete mi. Tak ale dnes problém ve většině měst nestojí. Jeden ředitel školy v Karlových Varech mi popsal, že mít dvě až čtyři děti z romských či vyloučených rodin v každé třídě není z hlediska vzdělávání problém a při menším zastoupení těchto žáků s nimi lze dosáhnout obrovských pokroků. Tímto způsobem by se daly děti z většiny měst bez problémů rozptýlit mezi více škol. Speciálními programy bychom pak řešili vzdělávání jen v opravdu větších vyloučených lokalitách.

Ani to by samozřejmě nebylo jednoduché, ale mnohé státy čelí daleko složitějším problémům. Některé školy v New Yorku mají majoritu dětí imigrantů, které do nich vstupují bez znalosti angličtiny, nebo často z ještě zanedbanějšího prostředí. V amerických školách jsou ovšem kromě

psychologů připraveni i lékaři, doučování jazyka, tandemová výuka více učitelů a podobně. Problém v Česku je, že my nemáme nic. Příkladem je zmíněný Karlovarský kraj, kde jsou potřebných dětí tisíce, ale jen jednotky dětských a školních psychologů.

Na přítomnost menšin je přitom část rodičů velmi citlivá. Podle ředitelů někteří čeští rodiče školu odmítnou, už když jsou ve třídě třeba dvě romské děti. Přitom ve Spojených státech amerických začíná podle výzkumů⁸ odliv rodičů až při patnácti a více procentech zastoupení minoritního etnika. Spolu s odlivem dětí na víceletá gymnázia se tak v řadě českých měst rozvinul systém, kde je základní škola pro „lepší rodiny“, škola pro „normální rodiny“ a škola pro Romy a znevýhodněné.

Aby nám tento systém připadal normální, jsou potřeba tři věci. Zaprvé dehumanizovat. Ve výzkumech Medianu průměrný respondent zařadil Roma na škále lidskosti 0–100, kterou používají sociální psychologové ze Spojených států, na hodnotu 48. Málokdo je k lidem z podstaty krutý a bezcitný. K tomu, abychom upřeli romským dětem právo na kvalitní vzdělání, „pomáhá“, že je velká část populace za plnohodnotné lidi nepovažuje.

Zadruhé je nutno řešit výdaje resortně — tedy dívat se, kolik stojí školství začlenění romských dětí, a zavřít oči před tím, kolik stojí společnost jejich segregace.

A zatřetí — svalit hlavní díl odpovědnosti na ostatní: zřizovatelé a ředitelé obviňují rodiče, rodiče školství, které není schopno inkluzi zajistit, a ministerstvo školství všechny aktéry, kteří mu v tom brání. A všichni ostatní romské rodiče, bez ohledu na to, že děti za jejich omezené aspirace nemůžou — jen je dědí. Absolvoval jsem bezpočet diskusí, kde se všichni shodovali, že je dnešní stav naprosto skandální, ale nejde s ním nic udělat.

Myslím, že ve všech třech aspektech — dehumanizaci, resortní slepotě výdajů i alibismu — jsme mistry. A všechny musíme překonat, abychom zastavili jednu z největších ostud současného Česka: segregaci části romských dětí ve vzdělávání. Je přitom jasné, že první krok musí udělat stát. Podle nedávného výzkumu Medianu pro Člověka v tísni (2018) začleňování romských žáků do běžných tříd určitě podporuje přes

třicet procent Čechů. Dalších padesát procent souhlasí pouze za určitých podmínek — a právě tyto lze přesvědčit tím, že podpora dětí ze znevýhodněných rodin bude dostatečná, aby nezpomalovaly zbytek třídy.⁹ Je nutné začít již u předškolního vzdělávání, které většina romských dětí z chudých oblastí vůbec neabsolvuje, nebo do něj naskočí příliš pozdě.

Právě obava ze začleňování Romů byla jedním z hlavních motivů odporu proti inkluzi, který se rozpoutal po zavedení vyšší finanční podpory začleňování dětí s hendikepy do běžných tříd v roce 2016. Respondenti z výzkumu pro informační platformu EDUin, kteří v podobném duchu argumentovali, často věřili konspiračním tezí o „zlých neziskovkách“ parazitujících na českém školství. K začleňování romských dětí pak opravdu příliš nedocházelo, což je neúspěch, ale odpor to možná utlumilo.

Realita inkluze není černobílá. Po dvou letech od zavedení inkluzivní novely se však můžeme přesvědčit, zda se naplnily některé další obavy odpůrců. Ty lze rozdělit na čtyři typy.

První argument zněl, že inkluze bude příliš skoková a do škol přibudou hendikepované děti. Dojde k rozkladu standardního školství a zničení toho speciálního. Druhý typ obav směřoval k začlenění dětí s lehkým mozkovým postižením. Třetí výhrada uváděla, že školy nebudou z daných finančních prostředků moci zajistit místa speciálních pedagogů a zůstanou bez potřebné podpory. Poslední linie argumentů ražená Milošem Zemanem říká, že inkluze je ideově špatně proto, že hendikepovaným je nejlépe „mezi svými“.

Jak to tedy dopadlo?

Do škol nikdo skokově nepřibyl. Počet žáků se speciálními potřebami na klasických základních školách sice vzrostl z padesáti tří tisíc z přelomu let 2016 a 2017 na sedmdesát šest tisíc o dva roky poté.¹⁰ Počet dětí ve speciálních školách a třídách však klesl jen o dva a půl tisíce. Nárůst u základních škol je tedy dán tím, že v rámci normálních škol byly většímu počtu dětí přiznány speciální vzdělávací potřeby. Drtivá většina nějak hendikepovaných a znevýhodněných dětí, které dnes chodí do běžných škol, tam chodila i před „zavedením“ inkluze. Jenom díky ní dostali více peněz na asistenty pedagogů a další služby.

Volání po „zrušení inkluze“, které dodnes předvádí například Václav Klaus mladší, je tedy naprostý nesmysl. Děti by na těchto školách zůstaly, jen by přišly o podporu. Proto také ředitelé inkluzi „rušit“ většinou nechťejí. Je to jen výkřik politiků hrajících na strunu českého autoritářství.

Nic nenaznačuje ani to, že školy budou zaplaveny žáky s lehkou mozkovou poruchou (LMP). Počet těchto žáků se v Česku obecně snížil od roku 2005 z dvaceti pěti tisíc na polovinu. Diagnóza byla nadužívaná, aby se děti ze sociálně vyloučených lokalit mohly posílat do praktických škol. Počet dětí s LMP, které se vzdělávají v běžných školách, se dlouhodobě pohybuje do dvou tisíc. S možností financování asistentů a další podpory jejich počet mírně narostl, ale čísla z posledních let nenaznačují, že by docházelo k drastickému přesunu ze speciálních tříd. V běžných školách „přibylo“ zejména dětí s poruchami učení, řeči a podobně. A slovem *přibylo* myslím, že přibylo diagnóz a na ně navázaného financování, nikoli nutně samotných žáků.

Ke zničení speciálního školství také nedošlo. Nejenže do speciálních škol a tříd chodí jen o trochu méně dětí než před inkluzí, ale díky ní dostává i speciální školství mnohem více peněz.

To však neznamená, že je s inkluzí vše v pořádku. Více než na začlenění dětí s LMP si učitelé stěžují na inkluzi agresivních žáků s poruchou chování. Jejich případy jsou vinou absence speciálních pedagogů a psychologů těžko řešitelné. Ředitele trápí také další nárůst administrativy. Kromě dotací, kterými dorovnávají financování školy, musí o podporu inkluze žádat přes žáky. Pokud by měli část rozpočtu na profese asistentů, speciálních pedagogů a psychologů, ušetřila by se spousta starostí. A těchto peněz musí být výrazně více než dosud — hlavně v problémových lokalitách.

Přesně v tom totiž tkví úspěch inkluze například ve Finsku. V možnosti vzdělávat žáky více způsoby — integrovaně, ve speciálních třídách — a v tom, že tam nešetří na asistentech, speciálních pedagogích, tandemové výuce více učitelů ani na metodické podpoře škol.

Toho všeho lze dosáhnout i v Česku. Jen nesmíme přijmout zemanovský argument, že „každému je nejlépe mezi svými“ a na slabé bychom

neměli vyhazovat peníze. Každému je ve skutečnosti nejlépe tam, kde se cítí přijatý. Děti dojíždějící daleko do speciálních škol jsou kromě normální společnosti odříznuté i od kolektivu svého bydliště. Zmíněný výzkum Roma Survey 2011 navíc ukazuje, že Romové, kteří absolvovali „speciální“ školu či třídu, mají oproti absolventům klasických základních škol zhruba poloviční šanci, že budou pracovně aktivní. Na odříznutí dětí s hendikepem a na tom, že je nenaučíme komunikovat s normálním světem, tak dost možná jako společnost později doplácíme.

Snaha zajistit financování inkluze žáků se speciálními potřebami byla důležitým krokem. Krokem člověka, který desítky let seděl a má přesezené nohy, které je teď potřeba pořádně rozhýbat.

O školkách a dětech

Když se v roce 2017 řešila garance místa ve školce pro děti od dvou let, vzdmula se vlna odporu. Chodit v tak nízkém věku do školky či dětské skupiny, byť jen na několik hodin denně, dítě trvale psychologicky poškozuje, tvrdili kritici návrhu. Dítě by mělo být do tří let výhradně s matkou. Mluvílo se i o tom, že obce na taková opatření nemají prostředky.

První argument patří do mytologie konzervativního paternalismu. S výjimkou velmi raných a dlouhodobých pobytů v zařízeních pro hodně dětí nikdo negativní psychologické dopady školky neprokázal, ty pozitivní jsou naopak prokázány zcela jasně.¹¹ Správný konzervativní paternalista však na data nedbá — ví, co je pro matky a děti nejlepší a jaké volby a životní strategie by jim měl stát umožňovat.

Druhý, ekonomický argument patří pro změnu do mytologie krátkozrakosti. Investice do předškolních zařízení se státu mnohokrát vyplatí — zvedne se školní úspěšnost, omezí chudoba rodin, posílí se porodnost.

Z garance pro dvouleté děti nakonec v roce 2017 nebylo nic. Financování dětských skupin, které nedostatek školek někde nahrazují a jsou ideální pro menší děti, je nestálé a závislé na evropských fondech. Do předškolního vzdělávání pořád dáváme ve srovnání s jinými státy OECD zoufale málo. A minimálně podporujeme předškolní výchovu pro sociálně znevýhodněné děti. Před případným dalším kolečkem debat je tak dobré si fakta o školkách a dětech vyjasnit.

Kdy a v čem je předškolní výchova prospěšná? Zaprvé dětem z chudých a vyloučených rodin pomáhá dohnat znevýhodnění dané horším životním stylem, méně motivujícím prostředím a nižšími možnostmi i schopnostmi rodičů trávit s nimi aktivně čas a vzdělávat je.

To dá rozum, ale američtí sociologové se tyto efekty v sedmdesátých letech 20. století rozhodli v rámci takzvaného Perry Preschool Project ověřit. Provedli kontrolovaný experiment. V něm nejdříve vybrali pár stovek dětí z chudých a vyloučených rodin — náhodně vybraná polovina z nich pak dostala kvalitní předškolní vzdělání a druhou nechali bez

tohoto „zásahu“. Během dalších desítek let tyto děti (později dospělé) sledovali. Zkoumali, jak si vedou v začátcích školy, zda dokončí střední školu a dostanou se na vysokou. Zda si najdou práci, spáchají někdy trestný čin a jak jsou na tom zdravotně.

Pro děti z kontrolní skupiny trochu krutý experiment proběhl v Michiganu, Severní Karolíně a v upravené podobě i v Chicagu. Všude s podobnými výsledky: děti, které do školky chodily, si ve škole vedly výrazně lépe, byla u nich nižší nezaměstnanost, pobíraly méně sociálních dávek a méně zatížily veřejné rozpočty zdravotními problémy i kriminalitou. Ekonom James Heckman spočítal, že dlouhodobá návratnost investice do předškolního programu byla sedm až deset procent ročně. To znamená, že dolar státem investovaný do předškolního vzdělávání se zmíněnými úsporami vrátí už za deset až čtrnáct let a v dalších letech již stát vydělává, za život člověka se onen dolar zmnohonásobí.¹²

Nedávno však Heckmann, který za tyto studie dostal Nobelovu cenu, přišel s dalšími zjištěními, která byste možná nečekali. Dětem, které v sedmdesátých letech chodily do zmíněné školky, je dnes okolo padesáti a jejich děti už jsou většinou v dospělém věku. A také tito potomci dnes výrazně častěji dokončují střední školu, nemají tolik problémy se zákonem ani s tím, najít si práci. Rozdíl proti potomkům „nešťastníků“, kteří tehdy do školky nechodili, se v těchto věcech dá vyčíslit na dvacet až třicet procent. Původně byly celoživotní výnosy předškolního vzdělávání odhadovány až na devět dolarů na jeden investovaný. Při mezigeneračním přenosu pozitivního vlivu to však bude výrazně více. A nelze vyloučit, že školka ze začátku sedmdesátých let pomůže i vnukům a vnučkám dětí, které do ní chodily.¹³

Pozitivní vliv na děti z vyloučených lokalit má školka i v Česku. Dokazují to zkušenosti programů Člověka v tísni, ale i data Roma Survey 2011, kdy byly zkoumány stovky romských i neromských dětí z těchto problémových míst. Ukazuje se přitom, že i když kontrolujete další faktory — jako míru vyloučení dané lokality, etnicitu a vzdělání rodičů —, mají děti, které v minulosti chodily minimálně dva roky do školky, více než dvakrát vyšší šanci, že budou chodit do standardní základní školy a dostanou se na střední.

Britský sociolog Edward Melhuish udělal rešerši¹⁴ desítek podobných experimentů a studií z mnoha států a zjistil několik zajímavých věcí. Zaprvé, školka pomáhá opravdu jen tehdy, když do ní začnete chodit včas — jeden rok je málo. Zadruhé, roli hraje i kvalita školky. Dětem se musí někdo věnovat a rozvíjet je, zapojovat do komunity i jejich rodiny. A zatřetí, což je asi nejpřekvapivější, kvalitní předškolní výchova pomáhá k lepším školním výsledkům nejen dětem ze sociálně vyloučených rodin, ale také těm průměrným. I těm totiž přivyknutí si na dětský kolektiv pomůže v pozdějším začlenění se do školy a některé aktivity ve školce přispějí v rozvoji předmatematických a jiných schopností. Samozřejmě cílená práce rodičů toto může nahradit, ale obecně předškolní péče šance dítěte zvyšuje.

Podobné výsledky nabízejí česká data mezinárodních testů PISA, které vyplňují žáci v patnácti letech. Děti, které chodily dva a více let do školky, mají v matematické, přírodovědné a čtenářské gramotnosti výrazně lepší skóre — a to i když kontrolujete kvalitu základní školy, do níž chodí, vzdělání rodičů, etnicitu a to, jak moc se daný žák učí mimo domov. Tedy když mají ve všech ostatních ohledech stejné podmínky. Pozitivní efekt školky přitom existuje u dětí ze socioekonomicky nejslabších, ale i z průměrných rodin.

Problémem Česka je, že dětem ze sociálně vyloučených oblastí se předškolní výchovy často vůbec nedostane. V roce 2011 navštěvovalo školku jenom zhruba třicet procent čtyřletých až pětiletých romských dětí z vyloučených lokalit a méně než deset procent dětí tříletých. I u neromských rodin z těchto oblastí a jejich okolí chodilo do školky významně méně procent potomků než v běžné populaci, kde ji navštěvuje osmdesát procent dětí ve věku od tří do pěti let.

Proč u nás děti z chudinských oblastí do školky nechodí? Může za to menší důležitost připisovaná vzdělání a u Romů strach z nepřátelského prostředí. Nejčastěji však rodiny argumentují kombinací ekonomických důvodů (náklady spojené se stravováním, vybavením, cestováním do školky) a faktu, že v domácnosti je nepracující příbuzný, který se může o dítě postarat.

Právě tyto rodiny bychom měli k předškolnímu vzdělávání motivovat, a zvyšovat tak šanci, že jejich děti v chudobě neuvíznou. Místo toho však ještě před pár lety ombudsman řešil případy, kdy se nezaměstnanost rodičů stala důvodem, že ve školce dostalo přednost jiné dítě. Zhruba patnáct procent rodičů dětí ve věku od tří do pěti let také v roce 2011 uvedlo,¹⁵ že by své potomky do školky posílali, ale v jejich okolí jsou již školky plné a oni byli odmítnuti či skončili na čekací listině. A ještě v roce 2017 Medianu většina ředitelů školek ve výzkumu řekla, že je legitimní posuzovat zaměstnanost rodiče při rozhodování, zda dítě přijmout. Tedy připustit argument, že pokud rodič nemá práci, může se o dítě postarat sám.

Z analýzy problémů vyplývají řešení. Tím není povinný předškolní rok — což je opatření pro devadesát pět procent rodin bezpředmětné, protože jejich děti poslední rok do školky běžně chodí, a na pět procent zbytku toto opatření jen těžko dosáhne. Navíc neřeší problémy v dostupnosti a nákladech předškolní péče. Správnou cestou by bylo posílení dostupnosti školek a dětských skupin mezi druhým a třetím rokem — ty v některých regionech chybí či stojí přes deset tisíc korun měsíčně. Prospěšné by bylo i vynulování nákladů pro chudé rodiny — podle průzkumu Medianu v roce 2017 se ve většině školek, které zavedly obědy zdarma, zlepšila docházka chudých dětí. Dále by pomohlo zřízení předškolních programů ve vyloučených lokalitách a vysvětlování rodinám, že jejich dětem tyto programy prospějí. Právě tady musíme začít, pokud chceme vyléčit hlavní neduh českého vzdělávání — tedy neschopnost dát solidní vzdělání dětem ze znevýhodňujícího či chudšího prostředí.

Posílení školní připravenosti však není jediné pozitivum školek. Česko je specifické vysokou chudobou matek samoživitelek a rodin se třemi a více dětmi. Každá šestá samoživitelka trpí těžkou chudobou (materiální deprivací). Šance, že do ní upadne, je takřka čtyřikrát vyšší než u domácnosti bez dětí (ve zbytku Evropy je „jen“ dvakrát vyšší). Většina samoživitelek (šedesát procent) si nemůže dovolit nenadálý výdaj okolo deseti tisíc korun. Pro rodiny se třemi a více dětmi platí podobné

v menším měřítku — osm procent je v těžké chudobě a přes čtyřicet procent si nemůže dovolit hradit nenadálé výdaje.

Důvodem je přitom velký rozdíl v platech mužů a žen. Ten dopadá na samoživitelky a na větší rodiny, kde muž už není schopen pokrýt dost nákladů. Za nízké platy žen přitom může právě to, že jsou u nás do konce svého života platově „trestány“ za tři a více let trvající rodičovskou. Předškolní skupiny dostupné na několik hodin denně od dvou let věku dítěte a částečné úvazky by to vyřešily. Dnes to bohužel funguje přesně opačně: stát řadě rodičů, kteří si nemohou dovolit soukromé školky a potřebovali by pracovat, volbu znemožňuje.

Odpůrci rané péče namítají, že už i oddělení od matky dítě poškozuje. Jimi často zmiňovaná Matějčkova studie o psychické deprivaci¹⁶ ze šedesátých let se však týká dětí umístěných v dlouhodobé ústavní péči v období hlubokého komunismu. Může být argumentem proti kojeneckým ústavům, ale ne proti dvaceti hodinám týdně ve školce či dětské skupině. Pravdu však nemají ani liberálové, kteří tvrdí, že žádné studie na možné negativní vlivy rané péče neukazují. Některé zahraniční výzkumy¹⁷ ze Spojených států amerických či Skandinávie uvádějí mírný nárůst agresivity u dětí chodících do školek. Většinou však jen u těch, které chodily do velkých jeslí, a to před druhým rokem věku, a trávily tam více než třicet hodin týdně.

Negativní vlivy chudoby jsou oproti tomu prokazovány opakovaně a jasně. Chudoba se do života dětí promítá horší stravou, absencí rozvojových aktivit, vyšším stresem i stigmatizací v kolektivu. A má dlouhotrvající, až celoživotní následky, k nimž se navíc u absentérů ve školce přidává i oslabení školní připravenosti. Jako u řady jiných problémů zkrátka neleží řešení v extrémních opatřeních. Poslat dítě v jednom roce na „plný úvazek“ do masových jeslí, jak se to občas děje ve Spojených státech, není dobře. Nechat ho žít v bídě, místo aby bylo šestnáct hodin týdně v dětské skupině a matka mohla pracovat, ještě horší. Konzervativci mají pravdu, že dobrá péče o dítě by měla být nejvyšší hodnotou. A stát by určitě neměl vytvářet tlak, aby se jí matky vzdaly. Dnes je však situace zcela opačná.

Podpora rodin s dětmi je v Česku v rámci OECD nadprůměrná. Dáváme však minimum do služeb rodičům a dětem. V investicích do předškolní výchovy jsme v poslední pětce států. Většinu prostředků směřujeme do finanční podpory samotných rodin. To není nutně špatné řešení, ve skutečnosti však stát různými opatřeními na matce vynucuje, aby zůstala co nejdéle doma. Chybí systematická podpora péče o děti do tří let — dětských skupin, hlídání —, která je často nedostupná či drahá (v Praze za ni zaplatíte i přes patnáct tisíc, v dalších městech okolo pěti až deseti tisíc měsíčně). Na rozdíl od zahraničí na tyto služby nelze čerpat podporu a odpis z daní je minimální a jen pro jednoho z rodičů. Částečné úvazky, do nichž se ženy s malými dětmi v zahraničí často vrací, jsou zatíženy vysokými sociálními a zdravotními odvody, které za vás na rodičovské platí stát. Posledním hřebíčkem je pak sleva na dani na nepracující manželku. O tu s návratem matky do zaměstnání manžel často přijde. Začátek práce po rodičovské je tak masivně zdaněný. Taková žena nejenže spolufinancuje rodinnou politiku pro jiné, ale navíc musí platit i školku či hlídání. A to se většinou nevyplatí. Proto matky zůstávají dlouho doma, i když by chtěly být aktivní, a zbytek života na to ony i děti doplácí sníženým příjmem. A někdy chudobou.

Zanícení konzervativní kritici popisují snahy o posílení předškolní péče jako ideologický zásah do tradiční rodiny a systému, který je přirozený a vyvážený. Pravdou je pravý opak. Ve světě nevídaná nešťastná kombinace státních opatření u nás u řady matek vynucuje jedinou ideologicky správnou variantu: zůstat co nejdéle doma. Nejde tu o nic jiného než o hodnotový paternalismus neumožňující volbu, proti němuž se konzervativní pravice v jiných případech tak bouří. Zde je však oděn do hávu, který se jí líbí. Dnes přitom dopady takto vychýlené politiky redukuje malá nezaměstnanost — řadě matek firmy skutečně (nejen formálně) místa drží či jejich návrat poptávají. Až nezaměstnanost opět stoupne, projeví se finanční penalizace za mateřství naplno.

Druhým pragmatickým argumentem je porodnost. Z častých tirád by si člověk skoro myslel, že se podporou školek stáváme cynickou vymírající společností. Když prý maminky zůstanou doma s dítětem až do nástupu do školy a vše bude opět jako v 19. století, bude znovu i více dětí.

Nic nemůže být realitě vzdálenější než tento konzervativní sen. Nejvyšší porodnost je dnes v Evropě ve státech, které ranou péči výrazně podporují a umožňují matkám sladit pracovní a rodinný život: ve Skandinávii a ve Francii. Nejnižší porodnost mají naopak konzervativní státy typu Itálie, kde ženy moc nepracují a podpora rané péče pokulhává. Vymírající Japonsko i proto nedávno vytvořilo půl milionu nových míst v rané péči. Německo před deseti lety začalo více investovat do služeb pro rodiče dětí do tří let. Mikroregionální analýzy¹⁸ potvrzují, že v obcích, kde školek přibýlo, se obrátil trend klesající porodnosti.

Podpora školek a služeb pro rodiče má tedy minimálně tři výhody: zvýšení školní připravenosti, omezení chudoby samoživitelek a některých rodin a mírné zvýšení porodnosti. To však ještě neznamená, že je garance místa ve školkách pro dvouleté děti rozumným řešením. Méně ideologická kritika totiž upozorňuje, že péče o tak malé děti musí být specifická a měla by probíhat v úzkých kolektivech. Školky často nesplňují hygienické ani jiné standardy, musí investovat do přestaveb a nákupů, ačkoli děti mezi dvěma a třemi lety budou tvořit jen malou část jejich svěřenců. To jsou všechno relevantní námitky. I v zahraničí, kde je raná péče běžná, probíhají tyto programy často odděleně od běžných školek.

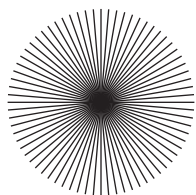
Jak to tedy udělat? Mluví se o dvou možnostech. První je poskytnout rodičům peníze, aby mohli své dítě dávat do soukromě provozované dětské skupiny. Má to logiku. Jenže jak ukazuje praxe, nalitím peněz do systému se služby zdražují. V Británii a Austrálii, kde jsou rodiče takto podporováni, rostou ceny dětských skupin a jeslí dvakrát až pětkrát rychleji než inflace. Chudí si je tak stejně nemohou dovolit.

Rozumnější by mohla být skandinávská cesta, kde je raná péče veřejnou službou s malým poplatkem. Nabízí se například možnost přesunout garanci místa v předškolní péči pro dvouleté až tříleté děti ze školek na jejich zřizovatele: obce a městské části. Ty by se mohly rozhodnout, zda tuto službu zajistí ve školce, zřídí dětskou skupinu, nebo přispějí na nějakou existující soukromou. Obce by se v tomto daly podpořit zvýšením dotace na žáka v rané péči. Bylo by to efektivnější než plýtvat prostředky například na slevu na nepracující manželku.

Garance jako taková má logiku. Bez ní bude raná péče někde dostupná a jinde nikoli. A v případě nedostatku kapacit na to v praxi jako první doplatí rodiče, kteří nemají stálou práci a mohou se prý o děti postarat sami. Přitom právě rodiče, kteří se snaží dostat zpět na trh práce, a děti, které pocházejí z chudších poměrů, tyto služby potřebují nejvíce.

Rozhodně bychom se však měli mít na pozoru před politiky, kteří se snaží kvalitu a dostupnost veřejných služeb placených z našich daní nahradit hodnotovým paternalismem a poučováním. Zatímco oni sami mívají možnost volby v podobě soukromých školek, chudým rodičům bez možnosti volby ordinují, jak se správně starat o dítě.

kapitola třetí

menšiny a radikalismus

**„Když máte v ruce jen kladivo, všechno
začne vypadat jako hřebík.“**

• • •

**Abraham Maslow,
americký psycholog**

Proč se bojíme cizinců

Mapka z Eurobarometru, která proletí každý rok médií, je šokující. Zatímco v Evropě by bylo akceptovatelné pracovat s muslimem pro sedmdesát procent lidí, v Česku je to jen kolem čtvrtiny. Polovině Evropanů by nevadilo, kdyby měl jejich potomek vztah s muslimem či muslimkou, v Česku je to jen okolo deseti procent. A nejde jen o muslimy — Češi se podle výzkumů extrémně odlišují i v tom, že by nechtěli pracovat a své dítě vidět s černochy, Asiaty, židy, příslušníky LGBT minority. Dokonce jim nejvíce vadí i katolíci a ateisté.

V člověku z jednoho z nejateističtějších států Evropy začíná hledat pochybnost. A skutečně, značně medializovaný výzkum Eurobarometru obsahuje zásadní metodickou chybu. V angličtině má totiž desetibodová škála, na níž respondenti hodnotí zmíněné otázky, krajní body o „not comfortable at all“ až 10 „completely comfortable“. Dalo by se to přeložit jako „velmi by mi to vadilo“ až „vůbec by mi to nevadilo“. Čeští překladatelé však bůhvíproč respondentům nabízejí škálu „velmi nepříjemné“ až „zcela příjemné“. Spojení „zcela příjemné“ zní zvláště, ale hlavně má jiný význam. Jak mi může být zcela příjemné pracovat s hypotetickým ateistou či to, že by s hypotetickým ateistou chodila má dcera, když ho vůbec neznám? Člověk, který není rasista a nestylizuje se, dává na české škále známky okolo 5–7, na původní zahraniční okolo 8–10. Zkrátka mu to nevadí. A Eurobarometr bere za pozitivní nexenofobní postoj součet hodnot 7–10, kterých pak Češi logicky tolik nedosahují. V hodnocení všech minorit tak vycházíme výrazně hůře než Poláci a Maďaři. Konkuruje nám jen Slováci. Hádáte správně — i tam přeložili škálu špatně.

Je trochu nuda začít kapitolu rozborem chyb ve výzkumu. Tento však výrazně ovlivňuje veřejné mínění. A není jediný podobně problematický. Výzkum Pew Research¹ o vnímání náboženství, ve kterém Češi odmítali muslimy výrazně více než kdokoli v západní Evropě či na Slovensku, měl také jeden háček. V Česku se konal na podzim roku 2015 v době migrační krize a na Slovensku a v západní Evropě rok a půl poté. V Česku probíhal osobním sběrem, na Slovensku telefonicky.

Jenže telefonický výzkum zasahuje aktivnější a liberálnější respondenty; lidé navíc po telefonu často nechtějí sdělovat společensky nepřijatelné postoje.

Výzkumy přitom mohou spustit spirálu mlčení. Lidé, kteří jsou přesvědčeni, že u nás je osmdesát procent xenofobů, se k tématu raději nevyjadřují v obavě, že budou „ubiti“ hněvem většiny. Radikální názory se nebojíme říkat, protože si to přece myslí všichni. Politik v obavě z veřejného mínění váží jakoukoli obranu minorit. Chybné měření se může stát realitou, protože ho za reálné považujeme, a všichni se mu přizpůsobují. Je tedy dobré udělat krok zpátky. Jak na tom ve vztahu k cizincům ve skutečnosti jsme?

Čtenáři, kteří čekali, že po vyvrácení mýtů z Eurobarometru a PEW Research přijde úlevné zjištění, že žádní xenofobové nejsme, teď budou trochu zklamáni. I metodicky správné výzkumy jako European Social Survey totiž ukazují, že Češi patří mezi zhruba pět evropských národů, které nejnegativněji hodnotí přínosy migrace a cizinců pro vlastní kulturu, ekonomiku a společnost vůbec. A podobně to dopadá i v dalších výzkumech. Nejsme extrém, ale mezi nejuzavřenější národy patříme.

Nejde však o zcela paušalizující xenofobii. Postoje k různým typům cizinců se v Česku výrazně liší a proměňují v čase. V krizových migračních letech okolo roku 2015 tvrdilo pro cvvm až třicet osm procent Čechů, že by nechtěli mít za souseda člověka s jinou barvou pleti. Předtím to však bylo okolo dvaceti až třiceti procent a dnes se tomuto údaji opět přibližujeme. Podobně se Češi začali bát lidí s jiným vyznáním a výrazně se zhoršilo vnímání Arabů. Politické tažení proti čemukoli cizímu a „ne-normálnímu“ však ovlivnilo i to, jak vnímáme rovněž jiné skupiny stojící mimo hlavní „normální“ společnost — například výrazně narostl počet těch, kteří by nechtěli mít za souseda člověka s duševní chorobou. Vnímání jiných národností však reaguje na jiné krize. K Rusům měli Češi nejhorší vztah v době anexe Krymu a začátku války na východní Ukrajině. K Ukrajincům a Romům — skupinám, u nichž nám schrödingerovsky vadí, že nám berou práci, anebo naopak nepracují — v době ekonomické krize.

Takřka univerzálně xenofobních lidí — tedy těch, kteří cítí nesympatie k velké většině národností, v migraci a pobytu cizinců v Česku vidí jen extrémní negativa a dlouhodobě by nechtěli cizince za sousedy — je u nás zhruba čtvrtina. Zbytek postojů k cizincům jsou proměňující se odstíny šedi. Na čem závisí?

První vysvětlení nabízí takzvaná kontaktní hypotéza. Od padesátých let ji razil psycholog Gordon Allport.² V podstatě říká, že za jistých podmínek může obavu z cizinců či jiných minorit redukovat osobní kontakt s nimi. Ten oslabí naše předsudky a stereotypy a příslušníky menšiny začneme vnímat jako rozličné jedince. Výzkumy ukazují, že kontaktní hypotéza dobře funguje například u sexuálních menšin. U národnostních menšin či muslimů se výsledky studií dost liší. Záleží na okolnostech. Už Allport mimochodem říkal, že kontakt snižuje vzájemnou nevraživost jen za jistých podmínek — skupiny musí mít nějaký společný cíl a podobný sociální status. To funguje ve fotbalovém týmu či u kolegů v práci, méně již u sousedů v jedné čtvrti.

Vysvětluje nějak osobní zkušenost postoje Čechů? Nabízelo by se to — v Česku žije jen okolo čtyř procent cizinců a z toho takřka polovina v Praze. Ve výzkumu Medianu pro Českou televizi na začátku roku 2015 jen třetina Čechů prohlásila, že nějakého cizince zná osobně (když nepočítáme Slováky a Romy). Tato znalá menšina má k cizincům mnohem vstřícnější postoje než ostatní dotazovaní. Když však kontrolujeme věk, vzdělání a region, osobní znalost zase tak obrovské rozdíly nezpůsobuje. Navíc — jak namítají kritici kontaktní hypotézy — kauzalita je ve skutečnosti opačná. Lidé, kteří nemají předsudky, častěji přijdou s cizinci do styku.

V jednom je však v Česku kontaktní hypotéza a osobní znalost cizinců specifická. Výzkumy ukazují, že řada Čechů by se migraci nebránila, pokud by příchozí cizinci museli splňovat určitá přísná pravidla. Problém je, že řadu takových pravidel už dnes cizinci splňovat musí — to jen my si jejich pobyt v Česku představujeme jako procházku růžovým sadem. A nejde jen o nutnost prokázat, že jejich pracovní místo nelze obsadit Čechem či že skutečně žijí se svým českým partnerem.

Byrokratický odpor, s nímž se cizinci utkávají, byl před několika málo lety, kdy jsem s ním měl osobní zkušenost, pro běžného Čecha nepředstavitelný. Celodenní sezení v čekárně s pořadovým lístečkem, jehož platnost večer skončí, a vy musíte druhý den vše absolvovat nanovo. Nutnost vyjet kvůli žádosti o nové pracovní vízum mimo republiku, odkud ji úředníci pošlou do Prahy na posouzení, abyste si později museli zajet výsledek vyzvednout opět do Vídně či Berlína. Placení i několika-koronových poplatků formou poštovních kolků. Minimální znalost cizích jazyků u většiny přetížených úředníků. Nutnost při změně rodinného stavu znovu dodávat stejné nájemní smlouvy, fotky a letenky, kterými jste už prokázali spolužití, a úřad je tudíž může — jen nechce — najít ve spisu. To, že při ztrátě dokladu stojí cizince vydání nového osmkrát více, než kolik platí v obdobném případě Češi žádající o novou občanku. Neúspěšná mnohaměsíční čekání na výsledek odvolání u záhadné komise, u níž ani nevíte, kdy se schází. To jsou jen útržky, při jejichž znalosti bychom možná byli s cizinci v Česku schopni více sympatizovat.

Když pak dojde na žádost o občanství, musí cizinec kromě velmi dobré znalosti češtiny a řady úředních a geografických věcí odpovědět i na historické otázky typu: *V jakém městě byl zabit svým bratrem svatý Václav?* či *Co se stalo v Praze 17. 11. 1939?*. Získání občanství je tak výrazně těžší než třeba ve Spojených státech amerických, kde jsou dotazy dost banální. Soudě podle toho, kolik Čechů neví, co se stalo 21. srpna 1968,³ by občanství nezůstalo ani mnoha našincům. A je možná namístě vážit si lidí, kteří naši zemi a historii poznají do takových detailů.

S čím dále souvisí náš strach z cizinců? Ačkoli se jejich počet v Česku mezi lety 2008 a 2015 nezměnil, drtivá většina respondentů zmíněného výzkumu pro Českou televizi (osmdesát pět procent) si myslela, že cizinců přibývá. Jejich počet lidé ve svých odhadech nadhodnocují oproti skutečnosti zhruba trojnásobně. A je příznačné, že nadhodnocujeme především počet cizinců ze zemí třetího světa a z Východu, tedy těch, kterých se nejvíce obáváme. A právě lidé, kteří nejvíce nadhodnocují počet cizinců a jejich nárůst, se jich i více bojí.

To se projevilo rovněž ve vnímání migrační krize. Výzkum, který jsme dělali pro americké sociální psychology, ukázal, že mezi lidmi zásadně odmítajícími přijetí uprchlíků z muslimských zemí čtyřicet šest procent výrazně nadhodnocovalo odhad, kolik muslimů v Česku už žije. Ve skupině otevřenější k uprchlíkům to bylo jen dvacet procent. A nejde jen o počet cizinců. Ve výzkumu pro iDnes.cz⁴ zase lidé odhadovali, že cizinci páchají okolo třiceti procent trestných činů v Česku. Reálně je to okolo sedmi procent. Lidé, kteří kriminalitu cizinců nadhodnocovali, se přitom rekrutovali z těch požadujících nejtvrďší tresty. Migrace se pro ně stala symbolem rozpadu společnosti, proti němuž je třeba bojovat.

V podobném výzkumu jsme jednou položili otázku, jak si lidé představují muslimy, kteří přicházejí do Česka. Respondenti nejčastěji odhadovali, že jen do deseti procent z nich má vysokoškolské vzdělání. Přitom vysokou školu má okolo třetiny muslimů, kteří v minulosti přišli do naší země.

Přeceňování rozsahu negativních jevů samozřejmě není jen českou specialitou. Výzkumníci britské organizace Ipsos MORI ho změřili napříč státy.⁵ Jejich *index ignorance* (později přejmenovaný na *index chybného vnímání*) je spíše produktem populární vědy, nicméně je zřetelně nižší například ve skandinávských zemích. Možná i proto, že se tam o řadě společenských problémů diskutuje už na úrovni středních škol, což u studentů vede mimo jiné k pozdějšímu kritičtějšímu vnímání médií.

Právě média významně ovlivňují postoje k jevům, s nimiž nemáme bezprostřední zkušenosti. Analýza společnosti Newton z roku 2008⁶ ukazuje, že zobrazování cizinců bylo v té době v českých médiích ze čtyřiceti čtyř procent negativní a z jednapadesáti procent neutrální. Pozitivní vyznění mělo naprosté minimum zpráv. Novější data nemáme a je dost možné, že po deseti letech už je zpravodajství vyváženější. Letmá rešerše článků s uvedenou národností v databázi Newton však ukazuje, že jeden prvek z roku 2008 do jisté míry přetrvává. Je jím epizodické zpravodajství, kde je zmíněna národnost či etnicita aktéra bez toho, aby se jeho identita dále rozebírala a řešilo se, zda s věcí souvisela. Nepřímo to vybízí čtenáře či diváka, aby si negativní jev spojil právě s ní.

Lze to dobře vidět na jedné věci. Jako elév pracující před takřka patnácti lety na jednom zpravodajském serveru jsem se svým nadřízeným dlouho řešil, zdali máme napsat zprávu o tom, že polští řidiči zabili ten týden v Praze dva lidi. Od té doby se myslím situace zlepšila. Ale pořád v Česku v posledních deseti letech vyšlo asi třikrát více článků o polských řidičích a Polácích, kteří někde někoho nabourali, než o řidičích slovenských. Slováků je v Česku několikanásobně více než Poláků a určitě způsobí několikanásobně více nehod. Jen to není tak zajímavé. Napsat, že *slovenský řidič způsobil nehodu na D1*, zní zvláště, podobně jako napsat, že *vysokoškolák při předjíždění zabil tři lidi*. Slováky a vysokoškoláky všichni známe — víme, že jsou mezi nimi dobří i špatní řidiči, proč tedy dotyčného tak popisovat. Ale u Poláka či Rumuna jako by se zpráva obhajovala sama. Moc je neznáme, ale jak to tak vypadá, bývají s řízením na štíru.

K podobným závěrům docházejí řešerše Newtonu také u problému nezaměstnanosti a nepracování. Přestože se určitě řada médií snaží být korektní, toto téma se v mnoha mediálních materiálech objevuje častěji ve spojitosti s Romy, romstvím a romskou komunitou než ve spojitosti se základním, nízkým či nedostatečným vzděláním. Přitom data Roma Survey 2011⁷ ukazují, že i v rámci chudých lokalit je chybějící středoškolské vzdělání lepším prediktorem pracovní neaktivity než romství. Mimochodem — článků, které nepracování a nezaměstnanost tematizují v souvislosti s Romy, je také více než těch, které o nich pojednávají ve spojitosti s problémem exekucí. Z dat výzkumu Medianu pro *A21arm*⁸ lze přitom odhadovat, že exekuce vyhnaly mimo legální práci více lidí, než kolik je Romů v celém Česku.

Tolik kritizovaná „politická korektnost“ je určitě škodlivá, když nám zabraňuje popsat příčinu problémů. Například že za terorismem opravdu stojí nějaké myšlenky — ať už radikální islamismus, či konspirační myšlení krajní pravice. Pokud u zmiňování etnicity či národnosti nejsem schopen vyargumentovat, že a jak s problémem kauzálně souvisí, je však korektnost žádoucí. Není to totiž korektnost politická, ale spíše korektnost logická, vzpírající se politické interpretaci.

V tom, co ovlivňuje vnímání migrace a cizinců, se spolu sváří dvě zajímavé teorie. První říká, že jedním z klíčových prvků je tu nejisté socio-ekonomické postavení — kvůli němu se člověk cítí ohrožen vnějšími jevy a preferuje uzavírání se. Druhá, kterou v poslední době zpopularizovali psychologové jako Jonathan Haidt⁹ či Jordan Peterson, tvrdí, že jde o psychologii. Někteří lidé mají zkrátka vyšší sklon k empatii a otevřenosti, jiní k disciplíně a pořádku. Ti první jsou častěji liberálové a preferují pomoc lidem mimo svou skupinu, ti druzí konzervativci a upřednostňují udržení hranic a loajalitu uvnitř skupiny. Liberálové přitom dělají chybu, že svou psychologickou orientaci považují za jedinou správnou.

Jak je to v Česku, lze prozkoumat na datech rozsáhlého výzkumu Czech Household Panel Survey.¹⁰ Ten se v roce 2017 ptal respondentů na to, zda je v Česku moc přistěhovalců. Analýza dat přitom ukazuje, že tento postoj výrazně závisí na vzdělání, příjmu a prestiži vaší práce, spokojenosti s ekonomikou a sociální situací a na věku. Až poté se dostávají do hry faktory ze známého psychologického dotazníku *Big Five*, na nějž Haidt i Peterson odkazují. Větší roli než Petersonem a Haidtem zdůrazňovaná *disciplinovanost* a *otevřenost* přitom hraje *neurotizace* (sklon k úzkostem a obavám), kterou při vysvětlování současného autoritářství akcentují sociologové jako Pippa Norrisová.¹¹

Haidt s Petersonem asi mají pravdu, že psychologické faktory jsou klíčové ve Spojených státech amerických a dalších zemích, kde není tolik ekonomicky ohrožených lidí a spor konzervatismu s liberalismem je po desetiletí mantrou politiky. Ale u nás je velkým determinantem uzavřenosti k cizincům i mediální diskurz a pocit, že jsme ještě zdaleka nedohnali Západ, a už máme nést všechny negativní důsledky, které souvisejí s globalizací. A ten často pociťují právě lidé v horších pozicích.

Nejde přitom jen o ekonomiku. Studie pro Český rozhlas popisující strukturu české společnosti, kterou zmiňuji v úvodu knihy, ukázala, že nejpozitivnější přístup k migraci a menšinám má *nastupující kosmopolitní třída*, která je trochu chudší než *zajištěná střední třída*, ale má vysoký kulturní a lidský kapitál (znalost jazyků a digitálních technologií) i velké množství kontaktů. Nemusí se tak vůbec bát, že se v měnícím se a globalizovaném světě ztratí.

Nejhorší vztah k migraci a menšinám má kromě nejchudší *strádající třídy* také *tradiční pracující třída*. Ta je solidně ekonomicky zajištěná, ale má naopak velmi nízkou úroveň oněch nových kompetencí a málo kontaktů — jakékoli změny tak mohou jít na její úkor.

V Česku jsou tyto třídy s menším sociálním kapitálem a nízkými novými kompetencemi výrazně širší než v některých západních zemích, což může vést také k většímu strachu z budoucnosti, kde je postavení těchto lidí nejasné.

Se vztahem k cizincům podle výzkumu, který jsme dělali v roce 2017 pro akademiky z Penn State University, ve skutečnosti souvisí míra autoritářství — výrazně horší vztah k cizincům a k přijímání migrantů a uprchlíků mají například lidé, kteří souhlasí s trestem smrti či se domnívají, že škola a rodina by měly vychovávat děti zejména k tomu, aby byly poslušné, dobře se chovaly a projevovaly respekt. Proti migrantům a uprchlíkům jsou pak v rámci některých skupin i lidé, kteří nedůvěřují institucím.

Autoritářství a odpor k cizincům spolu souvisí kvůli pocitu rozpadajícího se světa, v němž je potřeba nastolit pořádek. Ne nadarmo k autoritářství inklinují spíše skupiny, které mají pocit, že na globalizaci a moderních trendech prodělávají. Moderní autoritářství však nelze plně slučovat s konzervatismem, o což se někteří snaží, aby jej legitimizovali. Přinejmenším v Česku totiž souvisí jen s některými typickými rozměry konzervatismu — například s odmítáním rozšiřování LGBT práv, ale nikoli se vztahem k víře a ke křesťanským tradicím či s důrazem na osobní odpovědnost místo role státu.

Zmiňovaný výzkum pro pensylvánské akademiky však ukázal ještě další dva specifické psychologické aspekty či strategie, které úzce souvisejí s přístupem k menšinám. Lépe řečeno s tím, že s nimi člověk nepociťuje solidaritu, nechce se s nimi dělit o zdroje a odmítá jim pomoci — například striktně odmítá přijmout uprchlíky.

Prvním je představa o *jejich* přístupu k *nám*. Lidé odmítající uprchlíky výrazně častěji prohlašují, že muslimové považují Čechy za podlídi. Částečně to vychází z přesvědčení o invazivním islámu, ale také může

jít o obrannou strategii — je lehčí odmítat ty, kteří vás stejně chtějí jen poškodit. Lidé striktně odmítající uprchlíky totiž tento pocit nechovají jen k muslimům. Navíc si myslí, že Češi jsou v rámci Evropy diskriminováni.

A snáze se také odmítají ti, které nepovažujete za lidi. Respondenty jsme v otázce inspirované americkými sociálními psychology nechali hodnotit, nakolik lidští jsou podle nich příslušníci různých etnik a národností. Škála byla o až 100 a nad ní obrázek známé evoluční sekvence od opice po vzpřímeného člověka. Češi a nám blízké národy dostali známky 95 až 100. Muslimové, uprchlíci z Blízkého východu a Afriky okolo 50. Míra dehumanizace výrazně souvisela s ochotou přijímat uprchlíky. Lidé jednoznačně odmítající přijímání dávali průměrnou známku okolo 35, lidé otevření částečnému přijímání okolo 70. Vztah může jít oběma směry. Vůči uprchlíkům se možná uzavíráme právě proto, že je nechápeme jako lidi. Ale dehumanizováním si také můžeme omlouvat svůj morálně jinak hůře obhajitelný postoj.

Když jsem tyto výsledky probíral se sociálním psychologem Emilem Bruneauem z Pensylvánské státní univerzity,¹² říkal mi, že v Česku oproti jiným státům respondenti přijali dehumanizační hru ve větší míře. Projevovalo se to mimo jiné tím, že skoro nikdo nedal všem menšinám stovku, zatímco v jiných zemích to bylo i okolo pětiny respondentů. Možná se málo bavíme o procesech, které nás učí odsuzovat a dehumanizovat, a proto je nejsme schopni rozpoznat a odmítnout ani v anonymním výzkumu, ani když se ve veřejném diskurzu o lidech mluví jako o invazi,¹³ hmyzu či rakovině.

Hovoříme tu o muslimech a řada lidí asi namítně, že odpor k nim je specifický a nejde o xenofobii, ale o obavu z islámu jako velmi agresivního náboženství. Kousek pravdy na tom je, ale ne tak velký, jak byste si mysleli. Podle výzkumu Medianu pro iDnes.cz se lidé asi dvakrát více bojí muslimů, kteří pocházejí z arabských zemí, než těch, kteří u nás konvertovali a narodili se tu. Nejde tedy ani tak o vyznání, jako o kulturní původ.

Češi v některých věcech umí rozlišovat — například jsou v drtivé většině pro zákaz burky a nikábu zakrývajících celou tvář, ale méně než

polovina by zakázala hidžáb. Od západních evropských zemí se lišíme v tom, že nemáme zažitý koncept občanských práv a státu jako komunity lidí, kteří je sdílejí. Jen okolo poloviny Čechů by nechalo muslima volit, pokud má české občanství, a ještě méně by mu dovolilo sňatek s Češkou. Pro toho, kdo „není náš“, jsou práva výsadou.

Toho všeho využívá populistická politika. I když se menšiny dožadují základních práv, říká se, že chtějí něco navíc. A právě pocitem získávání privilegia nad běžným lidem populisté mobilizují proti kulturním elitám i *outgroups*. Pocit empatie a snahu pochopit příslušníky menšin na druhé straně omezují dehumanizací. Když to prokouknete, Zemanové dneška ztratí kouzlo, ale musíte se upřímně zeptat — neuchylují se k jisté formě dehumanizace rovněž liberální kritici, když označují některé občany za pouhé obyvatele, jejichž motivace není třeba zkoumat?¹⁴

Strach z fiktivních osmdesáti procent

Měření reality ve výzkumech může ovlivňovat to, jak o ní mluvíme, což zpětně mění realitu samu. To platí také u chudoby, u níž si vinou mezinárodně nesrovnatelného údaje *relativní příjmové chudoby* nalháváme, že je u nás nejmenší v Evropě, a i kvůli tomu málo řešíme situaci chudobou zasažených regionů. A platí to i pro příběh o migraci a přijímání uprchlíků v Česku.

Během posledních pěti let jsme dokázali sami sebe přesvědčit, že drtivá většina Čechů nechce přijímat žádné uprchlíky. „Na jedné straně je takzvaná pražská kavárna, které já soukromě říkám pražské štetny, a na druhé straně je 90, možná 95 % české společnosti,“ zavedl tuto mytologii už na podzim roku 2015 Miloš Zeman.¹⁵ Uměřenější politici někdy používali údaj osmdesát procent. A předpoklad, že drtivá většina Čechů je zásadně proti uprchlíkům, jsem slyšel i ve skupinových diskusích běžných lidí.

Pohled zpátky však říká, že takový extrémní odpor k uprchlíkům výzkumy nikdy nezjistily. Časová řada cvvm ukazuje, že krátce po eskalaci uprchlické a migrační krize v roce 2015 bylo padesát procent respondentů proti přijímání uprchlíků, čtyřicet procent říkalo, že bychom je měli přijímat dočasně, a čtyři procenta byla pro trvalé přijetí.

Zhruba podobně vycházela v roce 2015 čísla Medianu. Ještě na podzim třicet osm procent respondentů souhlasilo s tím, že by Česko mělo solidárně přijmout část uprchlíků.

Média a politici však z majority lidí obávajících se uprchlíků vytvořili obrázek o naprostém konsenzu. „Češi souzní se Zemanem. Uprchlíky vnímají jako hrozbu, v Česku je nechtějí,“ psal na začátku roku 2016 k číslům cvvm Blesk. Jako by se snad oněch šedesát procent, na něž článek odkazoval, dalo vztáhnout na všechny Čechy.

Ve složitých otázkách někdy platí *spirála mlčení*. Když nevíte či si nedokážete vybrat, přikláníte se spíše k majoritním názorům. Tento příklon nerozhodnutých majoritu posiluje, což dále zesiluje příklon k ní jako k samozřejmému postoji. Teorii *spirály mlčení* formulovala německá socioložka Elisabeth Noelle-Neumannová. Může platit ve výzkumech

veřejného mínění a zvyšovat jejich odchylku od reality. Konformitou v odpovídání někteří vysvětlují fiasko prezidentských výzkumů před americkými volbami v roce 1948, kdy se obecně předpokládala vysoká prohra demokrata Trumana, a respondenti se tak mohli klonit k uvádění jeho oponenta Deweyho, kterého pak ale nevolili.¹⁶

To, že se *spirála* může promítat i do volebního chování, ukazují data Medianu z výzkumů prezidentské volby v roce 2018. I při kontrole věku, vzdělání, volebního chování v minulosti a dalších faktorů byl příklon k volbě Miloše Zemana až násobně čtenější mezi lidmi, kteří předpokládali, že ho volí velká většina jejich okolí. A to samé u Jiřího Drahoše. Ano, může se jednat o skutečně uzavírání se sociálních skupin, ale předpoklad o postojích ostatních lidí může také ovlivňovat mou volbu v případě, že pro mne není ani jeden kandidát optimální.

Nutno přiznat, že ne všechny empirické výzkumy *spirálu mlčení* potvrzují. *Spirála mlčení* funguje spíše v otázkách, na něž lidé nemají dopředu jasný názor — což zrovna polarizující téma migrace není. Ale některé výzkumy ukazují mírný vliv i tady. Například vědci z Göteborgu na panelu respondentů zjistili, že při někdejší změně švédské migrační politiky na více restriktivní poklesla ochota lidí dříve nakloněných uprchlíkům a migrantům bavit se o tématu a vyjadřovat se o něm na sociálních sítích.¹⁷

Možná i proto ve výzkumech nastala paradoxní situace. Ještě na vrcholu uprchlické a migrační krize v říjnu 2015 bylo proti přijímání uprchlíků 52 procent Čechů, poté — možná kvůli tomu, že syrské uprchlíky stále častěji doplňovali migranti z Afriky — toto číslo vzrostlo na 60 procent. Ale vůbec nejsilnější je od roku 2017, kdy osciluje mezi 64 až 65 procenty. Je to hypotéza, která by si zasloužila ověření, ale vzhledem k tomu, že migrační krize po roce 2017 takřka zcela polevila a opadlo riziko, že přijímaných budou tisíce, nárůst lze částečně přisuzovat právě zakonzervování veřejného mínění v předpokladu, že odmítání uprchlíků je normální většinový postoj.

Otázky na migraci jsou velmi citlivé na *wording* — odpovědi na ně se liší v závislosti na tom, zda otázka a v ní použitá slova odkazují k emo-

tivnímu politickému diskurzu. Například ve výzkumu agentury STEM ještě v roce 2016 řeklo šedesát pět procent lidí, že by Česko mělo poskytovat azyl uprchlíkům, v jejichž zemi probíhá válečný konflikt.¹⁸ Jen třicet pět procent bylo proti. Významově v podstatě podobná otázka jako od cvvm, přesto opačný výsledek. Svou roli asi sehrálo to, že v otázce není velmi negativně konotované „přijímání uprchlíků“, které staví přijímajícího do pasivní role a vzbuzuje dojem dlouhodobosti. Navíc „poskytnutí azylu“ kromě krátkodobosti implikuje také azylový proces — tedy řízení rizika. A do třetice, STEM se ptal na otázku udělení azylu z pěti různých důvodů. Člověk, který migrační vlnu vnímal tak, že se mezi válečné uprchlíky schovávají ekonomičtí migranti, mohl tento postoj jasněji vyjádřit. V otázce směřované jen na přijímání válečných uprchlíků se více projeví celkově protimigrační zaměření.

Popravdě řečeno, v migrační krizi jsme se nepředvedli ani my výzkumníci. Na podzim roku 2015 vyšel výzkum agentury Focus, podle něhož chtělo osmdesát procent Čechů uzavření hranic.¹⁹ Tedy odpověděli kladně, že: „V ČR i v dalších zemích EU by se měla obnovit ostraha hranic, která zamezí volnému pohybu osob mezi státy EU i za cenu, že se tím omezí volný přeshraniční pohyb občanům EU.“ Už ale nebylo řečeno, že jako druhá varianta byla respondentům předložena možnost, že by „měl být zachován volný přeshraniční pohyb osob jako dosud, i za cenu méně účinné kontroly pohybu uprchlíků v EU“.

Na základě tohoto a dalších podobných výzkumů se začala v liberálních kruzích sociálních sítí šířit představa, že Češi kromě extrémní xenofobie ještě chtějí obnovit ostatní dráty a vystoupit ze Schengenu. Je přitom zřejmé, že otázka ochrany hranic obsahovala spoustu odstínů šedi — lze kontrolovat jen některé přechody a pouze po určitou dobu. Právě to měla patrně na mysli řada respondentů, která se vyslovila pro ostrahu, když si musela vybrat ze dvou zmíněných možností. To později ukázal výzkum Medianu pro Českou televizi,²⁰ v němž se velká většina respondentů vyslovila pro dočasné kontroly vybraných hraničních přechodů, ale jen menšina požadovala trvalé obnovení kontroly hranic a vystoupení ze Schengenu. Lidé zkrátka nejsou hloupí a radikální, jak si někdy v úžasu nad obrazy veřejného mínění rádi nalháváme.

V této představě nás navíc utvrzovala i sama média. Ve výzkumu Medianu pro *Mladou frontu Dnes* v roce 2016 většina respondentů podporovala posílení pravomocí unijní stráže Frontex, aby mohla kontrolovat vnější hranice Evropské unie a Schengenu.²¹ Na otázku, zda by Evropská unie měla „vytvořit evropskou pohraniční stráž a u zadržených posuzovat, zda mají právo na azyl“, jich odpovědělo kladně sedmdesát osm procent. To je možná kontroverzní proto, že by se jednalo o odebrání pravomocí národním státům. Editorům to však nestačilo. Titulek zněl: „Obnovte kontroly na hranicích a zaveďte pohraniční stráž, přejí si Češi“, a na iDnes.cz je dodnes doplněn fotkou české státní hranice, která s touto otázkou vůbec nesouvisela.²²

Žili jsme zkrátka v zajetí představy o osmdesáti procentech Čechů, kteří se začali natolik obávat migrace, že se chtěli vrátit za ostnaté dráty, což ovlivnilo naše čtení všech informací. Dominance takto brutálního diskurzu pak v Čechách posílila zčásti oprávněnou nedůvěru a strach, který se s málo kontrolovanou migrační vlnou pojil.

Paradoxně ten samý výzkum pro *Mladou frontu Dnes*, jen zpracovaný jinými autory, ukázal, že pokud se problém přijímání uprchlíků strukturuje a nezjednodušuje na biblické *ano ano ne ne*, objeví se před námi zajímavá a vlastně logikou podložená realita. Ve výzkumu 23 procent lidí souhlasilo s přijetím části — tedy minimálně několika stovek — uprchlíků. Pak jsme se však zeptali, jak by se jejich názor změnil, kdyby byly splněny některé podmínky. Například při podmínce, že *azylanti budou vyhoštěni, pokud se chovají násilně či spáchají trestný čin*, stoupla podpora přijetí části uprchlíků na 64 procent. Při zajištění, že někdo z rodiny azylantů bude pracovat, na 62 procent. Při garanci dočasného přijetí pouze lidí ze Sýrie bylo pro 58 procent Čechů. Mírná většina by přijetí podpořila, i pokud by bylo jen zajištěno, že se *budou řešit problémy v zemích, odkud lidé migrují, aby příliv uprchlíků nepokračoval donekonečna*. A většinová by byla i podpora přijetí části uprchlíků, pokud by si Česko mohlo vybírat, koho přijme a koho ne, či pokud by bylo zajištěno, že jsou přijímáni jen lidé z válečných oblastí a ostatní navraceni.

Jen necelá čtvrtina respondentů prošla devíti uváděnými podmínkami, aniž by u nějaké z nich řekla, že by při jejím splnění byla pro přijetí

části uprchlíků. A to by možná část „pookřála“, pokud by mohla podmínky nakombinovat. Ukázalo to, že radikální, xenofobní a antiuprchlické jádro, které bez ohledu na bezpečnost a podmínky necítí žádnou solidaritu, u nás tvoří maximálně okolo dvaceti procent lidí. Ostatní mají různé obavy — někdy reálné, někdy nepatřičně zesílené mediální agendou.²³

Problém vnímání uprchlické krize spočívá právě v tomto. Někteří politici jako Miloš Zeman a Tomio Okamura tyto obavy bez skrupulí využili pro vyvolání kulturní války proti uprchlíkům jako celku, islámu, kulturním elitám a evropským institucím a z této kulturní války těží dodnes. Část politiků však nepochopila výzkumy veřejného mínění a podlehla předčasně mýtu osmdesáti procent. Místo toho, aby se snažili problém strukturovat — tedy v komunikaci rozlišovat mezi válečnými uprchlíky a ekonomickými migranty, hovořit o opatřeních, která Česko přijímá a bude prosazovat v Evropě, o našem nadprůměrně přísném imigračním systému a podmínkách, které musí azylanti splňovat —, fotili se se zbraněmi (Milan Chovanec z ČSSD), jezdili hladit ostatné dráty (Petr Fiala z ODS) a zaujímali předvolebně tvrdý postoj k migraci (Robert Fico). Ve většině případů to nakonec jen posílilo jejich extremistickou konkurenci, jíž se dal tento postoj alespoň věřit.

Velká část politické scény se k tématu uprchlíků a migrace nevyjadřovala, což ale neodpovídalo zájmu veřejnosti, živenému médií. Zájem médií o migraci je v Česku specifický. V roce 2015 naše média vydala takřka osmdesát tisíc článků a reportáží obsahujících klíčová slova *migrant*, *utečenec*, *uprchlík*, *imigrant*, *migrační krize* či *vlna*. V roce 2016 to bylo ještě o několik tisíc více. V roce 2017 nastal propad na čtyřicet tisíc článků. V roce 2018 se bůhvíproč vrátil počet vysoko nad osmdesát tisíc. V prvních sedmi měsících roku 2019 jsme byli na více než čtyřiceti tisících, takže se k osmdesátce při troše štěstí znovu dostaneme.

Extrémní medializace tématu uprchlíků a migrantů neodpovídá vývoji migrace do Evropy, která je od roku 2017 jižními cestami zlomkem objemu z předchozích let. V prvních sedmi měsících roku 2019, kdy píšu tuto kapitolu, přišlo přes Středozemní moře a Balkán okolo padesáti tisíc uprchlíků a migrantů, to máme skoro jeden článek na uprchlíka,

a v této perspektivě je medializovanost desetkrát až patnáctkrát vyšší než v krizovém roce 2015.

Téma se zkrátka v Česku stalo populární jak pro populisty jako nástroj kulturní války mezi elitami a běžným lidem, tak pro část liberálů jako zdroj permanentního úžasu nad xenofobií a nesolidaritou českého národa. I v době psaní tohoto textu okupují přední stránky českých webů zprávy o migrantech ze Středomoří plné davových fotek (ty individuální, jak víme, vyvolávají soucit), zatímco na zahraničních webech se píše o vývoji v Hongkongu, regulaci zbraní ve Spojených státech amerických, propadech akciových trhů či válce v Jemenu.

Má to své důsledky. V roce 2015 řadilo imigraci 58 procent Evropanů v Eurobarometru mezi dvě zásadní témata, která musí Unie řešit. Dnes je to už jen 34 procent. A stejné množství lidí uvádí změnu klimatu či problémy životního prostředí. V Česku v roce 2015 řadilo mezi dva top problémy Evropy imigraci tři čtvrtiny lidí a dnes je to stále 53 procent.²⁴ Další témata jsou proti tomu zcela minoritní.

Téma migrace a jeho udržení v popředí zájmu souvisí s medializací, což naznačuje analýza, kterou jsme z dat elektronického měření sledování tv technologií adMeter provedli s kolegyní Leou Michalovou.²⁵ Výsledkem analýzy bylo jednak zjištění, že u respondentů, kteří byli vystaveni více než čtyřiceti reportážím o uprchlících, byla dvakrát větší šance, že budou téma označovat za zásadní, než u lidí, kteří sledují televizi stejně často, žijí ve stejných regionech — jen při sledování zpráv nenarazili na tolik zpráv s uprchlickou tematikou. A jednak lidé, kteří v létě roku 2015 zhlédli velké množství reportáží o uprchlících na televizní stanici Prima, vyznačující se velmi negativními informacemi, uprchlíky odmítali třikrát častěji. Tyto vztahy jsou samozřejmě dány i tím, že protiuprchlicky ladění lidé se dívají častěji na Primu. Ale pouhé sledování Primy bez toho, že by se člověk setkal s migračními tématy, zvyšovalo šanci na protiuprchlické zaměření jen dvakrát.

Podle mého byla migrační krize v Česku především krizí politiků, kteří se nedokázali postavit složitému tématu, strukturovat ho a nabídnout řešení, krizí části médií, jež nezvládla informovat o tématu analy-

ticky — nejen epizodicky — a uměřeně vzhledem k jeho průběhu, krizí v interpretaci výzkumů a jejich sloučení s agresivní agendou řádově tisíců lidí na sociálních sítích (oni jsou těmi osmdesáti procenty!), která nás dovedla k přesvědčení, že jsme z většiny národem nepřeucitelné xenofobie a nesolidarity. Tyto krize se vzájemně posilovaly a dodnes jim „vděčíme“ za stav politické krajiny v Česku.

Abychom se poučili do budoucnosti, musíme výzkumy dělat i čist lépe, zamýšlet se nad zpravodajskými hodnotami, naučit se strukturovat problémy a odlišovat legitimní kritiku nekontrolované migrace od dehumanizace uprchlíků. Možná by však neškodilo mluvit o příčinách migrace, s nimiž máme co do činění a můžeme něco udělat. O změnách klimatu, jejichž vinou podle IPCC a Světové banky hrozí kvůli suchu v subsaharské Africe a dalších částech světa pohyb sto čtyřiceti až dvou set milionů lidí.²⁶ O prodeji zbraní do zemí válečných konfliktů či teokratickým diktaturám jako Saúdská Arábie realizujícím své proxy války (ano, ten prodej, za nějž velký kritik islámu a uprchlíků Miloš Zeman vyznamenal zbrojaře Jaroslava Strnada). Či o obřích daňových únicích nadnárodních korporací z rozvojového světa, které převyšují oficiální rozvojovou pomoc, zvyšují chudobu a omezují i možnosti zemí, které by mohly migraci do Evropy částečně pohlcovat, a tím umenšovat.

S kým jsme (byli) ve válce

Jsme ve válce, oznámili nám politici a novinové titulky²⁷ v listopadu 2015 po útocích v pařížském Bataclanu. Zhruba čtyři roky poté, co vlna teroristických útoků v Evropě skončila, však zůstává otázka: S kým jsme to vlastně byli ve válce? A proč ji oni bojují?

Cílem řady teroristických útoků v minulosti bylo vyvolání nepromyšleného úderu z druhé strany, probuzení obrovské necílené síly, jíž sami teroristé nedisponují. Ta přináší napadené straně velké finanční i lidské oběti, zpětně legitimizuje teror proti civilistům („vidíte, oni dělají daleko horší věci“), a zejména umožňuje radikálům v atmosféře strachu a krve ve svých zemích a komunitách lovit další posily.

Deklarovanými důvody útoku 11. září 2001 byla pomsta za americkou podporu údajného útlaku muslimů v zemích od Somálska přes Blízký východ po Čečnu a Kašmír. Podle autorů jako Michael Doran²⁸ a Peter Bergen²⁹ (který s bin Ládinem dělal první videorozhovor v devadesátých letech, v němž Usáma vyhlásil válku Spojeným státům) byly důvody rovněž strategické. Al-Káida chtěla vtáhnout Spojené státy do konfliktů v islámských zemích, aby mohla více radikalizovat muslimy ze sekulární většiny a naplnit bin Ládinův sen o panislámském povstání.

Tomu odpovídá i zjištění dalších výzkumníků. Robert Pape³⁰ v analýze 315 sebevražedných útoků z let 1983 až 2003 navrhuje takzvanou nacionalistickou teorii sebevražedného terorismu. V islamistickém terorismu se podle něj často mísí motivy národního povstání proti údajnému útlaku a okupaci. To je klíčové pro získání podpory širší části komunity a vykreslení islámského fundamentalismu jako jediné síly stojící proti okupantům. Pro radikalizaci rekrutů jsou pak využívány teologické teze radikálního islamismu. Al-Káida je v komunikaci dovnitř islámského světa kombinovala s motivem křížáctví (okupace islámského světa), ale v radikalizaci vyššího počtu muslimů nemohla být úspěšná bez skutečné vojenské přítomnosti západních vojsk v řadě zemí.

Doranovy, Bergenovy a Papeovy myšlenky mají i kritiky a je otázka, zda je lze vztahovat na útoky, které zasáhly Evropu po roce 2003. Jisté

je však jedno: stejně jako je nesmysl tvrdit, že islamistický teror nemá nic společného s islámem, nelze obě věci zcela slučovat. Vystavujeme se tím riziku, že naše interpretace teroru a následná reakce budou přesně odpovídat tomu, co teroristé zamýšleli vyvolat. Názor — znějící kromě radikálních politiků i z okolí prezidenta Zemana —, že jsme ve válce s islámem, který je ze své podstaty násilný, je třeba podrobit důkladnějšímu rozboru.

Předně je potřeba zjistit, co si muslimové opravdu myslí. Data máme k dispozici. Zprvč muslimové neschvalují násilí na civilistech o nic více než nemuslimové. Gallupův výzkum se v letech 2008 až 2010 ptal ve 131 zemích světa, zda by lidé za jistých okolností považovali za přijatelné útoky na civilní cíle. V případě, že by tento útok vedla armáda, souhlasilo v islámských zemích 18 procent — v neislámských 24 procent. V případě útoků vedených jednotlivci souhlasilo v islámských zemích 14 procent — v neislámských 17 procent.

Podobné rozvržení nalezneme i v některých západních státech. Když se výzkumníci PEW Research v roce 2017 zeptali, zda je násilí na civilistech někdy přijatelné v rámci vyšších politických, sociálních a náboženských cílů, odpověděli američtí muslimové v 72 procentech, že nikdy. Zbytek americké populace si to myslí jen v 59 procentech případů.

Data o tom, co si o násilí myslí muslimové v evropských zemích, máme bohužel pouze deset let stará. Tehdy mezi nimi byla ospravedlnitelnost násilí vnímána mírně pod úrovní toho, když jsme se přede dvěma roky ptali Čechů.

Z dat výzkumu PEW Research, který se na podobnou otázku ptá opakovaně ve dvanácti zemích s muslimskou majoritou, vyplývá ještě jedna zajímavá věc. Od roku 2004 pocít, že násilí může být občas obhájitelné kvůli obraně islámu, ustupuje. Platí to obecně a tento trend se vyskytuje především v Libanonu, Jordánsku, Pákistánu a v posledních letech i v Palestině. Naopak vzrůstá obava běžných muslimů z islamistického extremismu a mezi lety 2007 a 2014 se výrazně zvýšilo negativní vnímání extremistických hnutí od Al-Káidy přes Tálibán a Hamás po Hizballáh.

Renesanci nábožensky odůvodňovaného násilí v době Islámského státu tedy nelze vysvětlit tím, že by se islámský svět jako celek radikalizoval. Spíše je reakcí na uvolnění mocenských struktur na Blízkém východě, důsledkem zástupných válek a propojení džihádu a *de facto* organizovaného zločinu.

Druhé zajímavé zjištění je, že postoje k násilí vůči civilistům se v jednotlivých islámských zemích výrazně liší. Data PEW Research naznačují, že ho jako přijatelnější vnímají muslimové v zemích, kde náboženské otázky hrály roli v územních, etnických a zástupných geopolitických konfliktech. Platí to například pro Palestinu a Afghánistán či některé africké státy. Potvrzovalo by to Papeovu tezi, že islamistický teror v řadě případů souvisí s nacionalistickými motivy a hnutími odporu. V jiných zemích, od Bosny přes Ázerbájdžán po Tunisko, je lidí obhajujících jakýkoli teror naprosté minimum.

Co je však nejpozoruhodnější — obhajoba násilí při obraně islámu podle dat Gallupa i PEW nesouvisí s tím, jakou důležitost respondent ve svém životě přisuzuje víře a náboženství. Radikálnější postoje mají častěji muslimové se sklonem k doslovnému a obsesivnímu čtení Koránu, ti, kteří chtějí, aby moc spočívala v rukou náboženských lídrů, a domnívají se, že islám je v ohrožení. Podpora násilí tu zkrátka, podobně jako v jiných společnostech, souvisí s dogmatismem a pocitem civilizačního ohrožení, který vede lidi k dehumanizaci protivníků a obhajobě vlastních zločinů.³¹

Zatím jsme mluvili o lidech žijících v muslimských zemích. Smutnou realitou však je, že smrtící útoky v Londýně v roce 2005 i dva útoky ve Francii v roce 2015 nespáchali čerství imigranti, ale lidé, kteří se narodili a byli vychováni v evropských velkoměstech.

Analýzy britské tajné služby MI5 po útocích v Londýně ukázaly, že se často jedná o lidi, kteří nevyrostli ve fundamentálně náboženském prostředí a o islám se až do dospělosti nezajímali.³² Platí to rovněž o útočnicích na redakci Charlie Hebdo³³ a také o hlavních vykonavatelích útoku z Bataclanu. Často začínají s drobnou zločinností a radikalizují se až ve vězení či po propuštění, kdy slábnou jejich sociální vazby a přístup k nim získávají radikální duchovní.

Ve výzkumu BBC³⁴ po útoku na Charlie Hebdo devadesát čtyři procent britských muslimů řeklo, že by udali člena své komunity, kdyby věděli, že plánuje násilný čin. Ostatně i jednoho z pařížských útočníků prý přátelé policii udali, jen to bohužel nevedlo k jeho zadržení.

To neznamená, že lze islám zcela vyvinít — některé jeho interpretace jsou nástrojem radikalizace —, ale touha po násilí nevychází většinou z jeho dlouhodobého poznání.

Evropa má navíc od Spojených států další problém. V USA muslimové patří k nejintegrovanejším a nejmírumilovnějším menšinám. Devadesát dva procent z nich v nedávném výzkumu uvedlo, že jsou hrdí na to být Američany, což je více než v jiných skupinách obyvatel. V Evropě jsou tato čísla o něco nižší, ačkoli ne nějak tragicky: podle nedávného výzkumu FRA má silný vztah ke své domovině okolo sedmdesáti šesti procent místních muslimů.³⁵

Přesto může mít Evropa potíže související s radikálním islámem. Výzkum Ruuda Koopmanse mezi první a druhou generací imigrantů z Turecka a Maroka ukazuje sklon nezanedbatelné menšiny těchto muslimů k velmi tradičnímu výkladu náboženství.³⁶ Pro respondenty jsou náboženská pravidla důležitější než světské zákony, svaté knihy podle nich mají jen jeden výklad a věřící by se měli vrátit ke kořenům své víry. Evropští muslimové si to podle Koopmanse myslí výrazně častěji než křesťané.

Ke Koopmansově výzkumu, který v Česku zpropagoval think tank Evropské hodnoty, lze mít výhrady. Postoje odcizené druhé generace imigrantů z vybraných zemí nelze zobecnit na evropské muslimy celkově. Důležitost náboženských pravidel mohou respondenti chápat na duchovní úrovni, nikoli v termínech práva. A za křesťana, s nimiž Koopmans tyto muslimy srovnával, se v Evropě prohlásí kdekdo. Fundamentalismus části evropských muslimů však je problémem. Nemusí ale automaticky znamenat podporu násilí či sklon k násilné obhajobě víry. V nedávném výzkumu FRA jen menšina evropských muslimů označila za akceptovatelné reagovat násilím, pokud někdo urazí něčí víru. Koopmans však ukázal, že fundamentalismus souvisí s tím, že se člověk podezřívavě staví k jiným minoritám (homosexuálové, židé) a nedůvěřuje liberálním

hodnotám. Neplatí to jen pro muslimy. Ve Spojených státech amerických je muslimská minorita ve výzkumech výrazně mírumilovnější než bílí evangelikálové,³⁷ z nichž nemalá část vyznává podobný fundamentalistický přístup ke křesťanství, na nějž upozorňuje Koopmans. I zde se to promítá do přístupu k jinakosti, protože američtí muslimové jsou podle výzkumů PEW Research v poslední době tolerantnější k LGBT minoritě než evangelikálové.³⁸

Nemusíme tedy fundamentalismus spojovat jen s islámem, abychom věděli, že je proti němu třeba bojovat — kvůli obraně evropských liberálních hodnot i kvůli riziku, že toto „odpadnutí“ od sekulární identity může v kombinaci se sociálním vyloučením, kriminální zkušeností, touhou po revoltě či s pocitem geopolitické nespravedlnosti ústít ve skutečnou radikalizaci a útok na vlastní společnost. Řešením však není tvrdý postup vůči muslimům ani zohledňování jejich vyznání ve veřejném životě, jak by si to představovali zastánci tvrdé protiislámské linie. Výzkum FRA ukazuje, že evropští muslimové poměrně důvěřují institucím, jako jsou soudy, policie a politické strany — v některých případech i více než majoritní společnost. Okolo třiceti procent muslimů říká, že v posledním roce zažili diskriminaci či nějaký útok související s jejich vyznáním či původem. A ti, co je zažili, v průměru méně důvěřují institucím a méně se cítí být součástí svého evropského státu. Posílení diskriminace a tvrdosti bez ohledu na jednotlivce a skupinovou příslušnost tak naopak může vést k rizikovému odcizení od evropské společnosti.

Možná bychom si tak měli ujasnit, co jsou naše základní hodnoty, proti nimž by náboženské minority a imigranti neměli vystupovat. V tomto kontextu se často vyzývá návrat k takzvaným židovsko-křesťanským hodnotám. Část historiků i teologů však upozorňuje, že není jasné, co si lze pod tímto termínem představit a zda nejde spíše o novodobou mytologii.³⁹ Připomínají, že se tento termín začal výrazněji používat ve Spojených státech amerických v rámci boje proti komunismu, od sedmdesátých let ho převzala americká konzervativní pravice v boji proti liberalizaci⁴⁰ a od roku 2014 je používán krajní pravicí v argumentech proti muslimům.⁴¹

Politická pravice, která jej používá nejčastěji, ho většinou nespécifikuje, a tedy ho užívá jako takzvanou „píšťalku na psa“ (*dog whistle*). Tak se nazývá argumentace, kterou radikálové chápou jinak než většina společnosti — jen oni slyší píšťalku svého pána. Liberálové si tak *judeo-christian values* vyloží jako nejobecnější myšlenky abrahámovských náboženství, které se uchovaly v moderním sekulárním státě. Radikálové — ostatně s tímto termínem operoval i Breivik — si na jejich základě vytvářejí svět, kde pro muslimy a další imigranty není místo. Když se bavíme o hodnotách, měli bychom být vždy konkrétní.

Výzkumy jako European Value Study ukazují, že Evropané se dnes shodnou zejména na hodnotách, které si náš svět nese z doby osvícenství: individuální práva, rovnost lidí, legitimita moci daná reprezentací lidu, oddělení církve od státu. Američtí otcové zakladatelé převedli do ústavy právě tyto sekulární principy a historikové jako David L. Holmes upozorňují,⁴² že jen někteří z nich byli tradiční křesťané a zastávali různé formy deismu či liberálního unitářství. Odkazy na náboženství z ústavy záměrně vynechali. Termín židovsko-křesťanských hodnot se začíná objevovat v americké literatuře až po druhé světové válce. Je tak otázkou, zda i v dnešní Evropě neodkazovat spíše k osvícenským hodnotám, které tvoří základy naší státnosti, muslimy nacionalisticky nevyřazují, ale přesně popisují rozdíl mezi sekulární tolerantní společností a fundamentálním islámem i dalšími náboženstvími.

Evropa také musí podnikat řadu kroků: od vyšší kontroly financování náboženských skupin ze zahraničí a distance od zemí, z nichž radikalismus často pochází a je financován — v čele s Trumpem podporovanou Saúdskou Arábií —, přes omezení možnosti radikalizace ve vězeních po regulaci náboženských škol a boj proti nezaměstnanosti mladých, kvůli níž integrace do společnosti vážne.

Pokud však k tomu přidáme i obecný boj proti vyznáním či migrantům, legitimizujeme příběhy o útlaku, přesuneme zástupy svých spojenců na nepřátelskou stranu a zbavíme se jedné z posledních věcí, která činí ve střetu o pocíťovanou identitu Evropu uvěřitelnou. Víc by asi teroristé získat nemohli.

O měření menšinám stejným metrem

Požadavek „stejného metru“, tedy odmítnutí údajné pozitivní diskriminace a zvýhodňování, je leitmotivem českých diskusí o soužití s etnickými menšinami. Jedna z protiromských petic si ho dala v minulosti přímo do názvu⁴³ a přebírají ho opakovaně i další hnutí a jedinci, kteří v argumentaci proti takzvaným nepřizpůsobivým nechtějí působit přímo xenofobně.

Podle výzkumů cvvm přitom pocít, že Romové mají v řadě oblastí větší možnosti než zbytek společnosti, sdílí i širší veřejnost. Například čtyřicet sedm procent lidí si myslí, že to mají Romové lehčí při získávání bydlení, a jen dvacet pět procent se domnívá, že jsou naopak v hledání bytu znevýhodněni. Podobný pocit máme z jednání na úřadech, hájení se v občanských sporech či u zajištění osobní bezpečnosti. Nutno říct, že od doby ekonomické krize tento pocit zvýhodněné menšiny slábne a postupně roste pozitivní hodnocení soužití s Romy.

Pocit privilegovanosti menšiny byl však zřejmě důvodem, proč v době ekonomické krize klesl počet lidí, kteří hodnotili soužití s Romy jako dobré, pod deset procent. Detailnější analýza dat cvvm totiž ukazuje, že k nejvyššímu nárůstu nevraživosti došlo mezi lidmi s nízkými příjmy, v jejichž okolí Romové nebydlí. Šlo tedy spíše o pocit nespravedlnosti v těžkých ekonomických podmínkách než o důsledky vlastních negativních zkušeností. Ostatně soužití s Romy přímo v obcích, kde bydlíme, hodnotíme výrazně pozitivněji.

Argument *privilegované menšiny* nelze brát na lehkou váhu, protože se v další krizi může znovu objevit. A to bez ohledu na chování samotných Romů. Není na něm něco pravdy?

Zkušenosti samotných Romů jsou s domnělým zvýhodněním ve značném rozporu. Ve výzkumu Roma Survey 2011 uvedlo 72 procent Romů, že zažilo diskriminaci při hledání práce, 60 procent při shánění bytu a 33 procent ve školství v pozici studenta či rodiče. Ty, kdo volají po „stejném metru“, to asi nepřesvědčí. Stížnosti na diskriminaci totiž považují za důkaz toho, že menšina požaduje další privilegia. Musíme se tedy podívat jinak. Do dat, která diskriminaci skutečně prokazují.

Se zajímavým experimentem přišli v roce 2013 ekonomové z instituce CERGE-EI.⁴⁴ Stovky inzerátů s nabídkami bydlení a zaměstnání obelali identickými životopisy svobodného nekuřáka se solidním vzděláním i pracovními zkušenostmi, které se lišily jen jménem. Byt hledali Jiří Hájek, Phan Quyet Nguyen a Gejza Horváth. Hájkovi odpovědělo 78 procent pronajímatelů, příslušníkům menšin jen 41 procent. Podobně to vypadalo na trhu práce. Člověku s česky znějícím jménem stačilo rozeslat 7,5 přihlášky k pozvání na jeden pohovor, uchazeč s romským jménem potřeboval 12,5 přihlášky.

Etnicita přitom nefunguje jen jako jakási přidaná informace pomáhající třídít posuzovatelům jednotlivé odpovědi na inzerát. Ovlivňuje i jejich chuť zjistit si toho o uchazečích více. Výzkumníci všem třem fiktivním osobám zřídili web. Na trhu s byty, kde se zve k prohlídce většina uchazečů, posuzovatelé častěji prověřovali weby příslušníků minorit. Uchazeče z majority zvali bez detailnějšího průzkumu. U pracovních inzerátů, kde se na pohovor zve menšina uchazečů, platil opak, ale se stejným výsledkem. Zaměstnavatelé se častěji dívali na web Jiřího Hájka a „podezřelí“ příslušníci menšin zůstali nepozvaní, bez snahy dozvědět se o nich podrobnější informace.

Analogickou věc testovali o tři roky později ve svém experimentu vědkyně z Univerzity v Torontu.⁴⁵ Zabývaly se takzvaným vybělováním (*whitening*) životopisů. V Americe se na rozdíl od Česka běžně k „cívíčku“ nepřikládají fotky. Vybělovací techniky pak spočívají v tom, že místo Lamar J. Smith napíšete L. James Smith a do životopisu neuvádíte informace, jako například „práce v afroamerickém komunitním centru“. Naopak zdůrazňujete zájmy a zkušenosti, které znějí bělošsky. O černoších se například tvrdí, že neradi chodí na výlety do přírody — proč to tedy mezi záliby nenapsat?

Ve výzkumu se 36 procent příslušníků amerických minorit přiznalo, že své životopisy při žádostech o práci takto „vybělují“. Výzkumníci se proto zaměřili na to, jaký to má efekt. Rozeslali na 1 600 začátečnických pozic stejné životopisy černocho a Asiata, se stejnou pracovní a studijní zkušeností. Náhodně vybraná polovina byla „vybělena“. U černocho to zvýšilo pravděpodobnost, že se mu zaměstnavatel ozve, z 10

na 25 procent a u Asiata z 11,5 na 21 procent. Tedy naprosto zásadní nárůst úspěšnosti. Paradoxní je, že s diskriminací se fiktivní žadatel setkal i u zaměstnavatelů, kteří na svém webu deklarovali dnes tak oblíbené hodnoty diversity a začlenění.

Ke stejnému výsledku jako CERGE-EI a Američané dospěli v Británii výzkumníci z Oxfordu.⁴⁶ Se zcela stejným životopisem a motivačním dopisem měl fiktivní etnický Brit čtyřicetiprocentní šanci, že se mu ozvou zpět, kdežto lidé, z jejichž jména šlo usuzovat na původ v jižní Asii, na Blízkém východě či v Africe, patnáctiprocentní. Výsledek velmi připomínal analogický experiment v Británii v roce 1969.

Argument proti měření „tvrďším metrem“ přitom nemá pouze morální rozměr. Ekonomové někdy mluví o očekávaných výnosech vzdělání. Pokud je při stejném vzdělání a zázemí pro nějaké etnikum těžší najít práci a důstojné bydlení, může to snižovat očekávané výnosy. A tím samozřejmě i chuť investovat do vzdělání energií, čas a finance. Pokud vím, že budu stejně posuzován podle skupinových charakteristik, jako je barva pleti či romské příjmení, proč bych se snažil.

Zmínovaný výzkum Roma Survey 2011 tuto souvislost naznačuje. Romové, kteří diskriminaci zažili při hledání práce, mají výrazně nižší nároky na vzdělání svých dětí. Osmnácti procentům z nich stačí, když chlapec dokončí základní školu. O dívkách si to myslí dvacet šest procent z nich. Mezi Romy, kteří diskriminaci nezažili, má takto nízké vzdělanostní aspirace jen okolo tří až pěti procent. Naopak přibližně čtyřicet procent si myslí, že jejich dcery a synové by měli dosáhnout na vzdělání s maturitou či vysoké školy. Mezi Romy, kteří diskriminaci zažili, je to kolem dvaceti procent.

Nemusí se samozřejmě jednat o přímý vliv zkušenosti s diskriminací. Ale i podle amerických výzkumů diskriminace kromě psychologických a zdravotních problémů vyvolává rovněž pocit, že svůj osud nemám ve svých rukou, a může vést k přizpůsobení se předpokládanému neúspěchu.⁴⁷

Může to být mechanismus, kterým promazáváme kola sociálního vyloučení, za něž později jako společnost dost platíme. I přes jistou diskriminaci totiž na vzdělání velmi záleží. Výzkum Roma Survey 2011 uka-

zuje, že právě vzdělání, a nikoli etnicita, je hlavním faktorem, podle nějž v lokalitách ohrožených sociálním vyloučením odhadnete, zda byl člověk v posledním týdnu pracovně aktivní. Nějakou práci alespoň hodinu dělalo 72 procent tamních Romů s učilištěm a 85 procent Neromů s učilištěm — poměrně malý rozdíl, který se dále snižuje v ojedinělých případech, kdy mají tamní obyvatelé maturitu. Problém však je, že v těchto lokalitách okolo dvou třetin Romů dokončené učňovské vzdělání nemá. A ti byli pracovně aktivní jen ve 29 procentech případů.

Toto je velké varování i pro český vzdělávací systém. V posledních letech výrazně stoupá počet mladých lidí, kteří nedokončí střední školu. Mívali jsme jich okolo čtyř procent, nyní je to přibližně sedm procent a v chudých krajích se to týká každého osmého dítěte. Nejde jen o Romy, většinou se to týká dětí z velmi chudých a nevzdělaných poměrů. Vychováváme si generaci mladých lidí, kteří budou v další krizi — až nastane nouze o nárazové a manuální práce — nezaměstnaní. Od dokončení učňovského vzdělání je přitom kromě pocitu, že na vzdělání nezáleží, odrazují i drobnosti. Například to, že příjmy z praxe se u učně počítají do příjmů domácnosti, která tak přichází o sociální dávky. Tak by to být nemělo, naopak by některé typy podpory mohly být podmíněny docházkou až do osmnácti let.

Je měření tvrdším metrem, které odhalil výzkum CERGE-EI, specifikum trhu práce a trhu s byty? Nebo sklon měřit menšinám přísněji má rovněž velká část populace?

Odpověď může přinést jiný experiment. S Medianem jsme v prosinci 2014 v reprezentativním výzkumu pro Agenturu pro sociální začleňování zkoumali mezi lidmi ve věku 15—25 let, nakolik jejich vnímání a hodnocení vybraných situací ovlivňuje vědomí, že jejich aktérem je Rom. Položili jsme šest otázek na adekvátnost trestů, přiznání státních příspěvků a interpretaci různých typů chování. U každé z nich se náhodně vybrané polovině respondentů zobrazila romská etnicita aktéra, zbytek lidí hodnotil situaci bez znalosti etnicity. Otázky byly v dotazníku zamíchány tak, aby respondentům pokud možno nedošlo, co se na nich testuje.

Chudé matce s narozenými trojčaty by přiznalo jednorázový příspěvek ve výši dvou průměrných platů 71 procent respondentů. Chudé romské matce ve stejné situaci jen 40 procent. Hlučné chování dvou mladíků v autobuse by vadilo 64 procentům lidí, hlučné chování romských mladíků 77 procentům. Přislíbit volající mladé matce pětičlenné rodiny byt původně určený pro tříčlennou až čtyřčlennou domácnost by nebyl problém pro velkou většinu (69 procent) mladých respondentů. Ale jen pokud by se volající představila jako Anna Veselá. Když volá Erika Demeterová, klesá ochota na 31 procent.

Vyšší byly i požadavky trestů. V otázce *Představte si, že sedmnáctiletý chlapec vykrade trafikku. Jaký trest je podle vás adekvátní?* vybralo nepodmíněně odnětí svobody 35 procent respondentů, přičemž jen 8 procent žádalo uvěznění na rok a více let. Mezi respondenty, u nichž sedmnáctiletého chlapce nahradil sedmnáctiletý Rom, preferovalo odnětí svobody 47 procent, přičemž 20 procent žádalo uvěznění na rok a více.

Výsledky výzkumu nelze vztahovat na celou mladou generaci. Část lidí mezi 15 a 25 lety však skutečně měří Romům přísnějším metrem. Zajímavé je, že zmíněný experiment s trestem za vykradení trafikky jsme dali ve výzkumu pro iDnes.cz rovněž vzorku z celé české dospělé populace. A rozdíly mezi trestem pro Roma a Neroma byly výrazně menší než u mladé generace. Mladí lidé jsou často v médiích prezentováni jako lidé bez předsudků, kteří překonali stereotypy svých rodičů. Ale minimálně v otázce Romů tento obraz často nenaplnují.

Čím je toto zajímavé generační štěpení způsobeno? Naše výzkumy pro Jeden svět na školách z roku 2014 a 2017 ukazují, že odsuzovat se vlastně učíme už na středních škole.⁴⁸ To, co nazýváme xenofobií, přitom může být důsledkem přirozené generalizace neúplných informací.

Stredoškoláci jsou zajímaví už tím, že soužití s Romy problematizují mnohem více než dospělá populace. V roce 2014 byl podle nich tento problém jednoznačně nejzávažnějším v místě jejich bydliště i v rámci celého Česka. Ve stejné době se ovšem mezi dospělými lidmi třeba v Ostravě, kde je hodně vyloučených lokalit, dostal sotva do první trojice lokálních

problémů. A celorepublikově je vnímán jako problém spíše střední či malé důležitosti.

Zajímavé je, že proti roku 2014 klesl počet středoškoláků považujících soužití s Romy za největší problém své obce a města z dvaceti šesti na čtrnáct procent. A k podobnému vývoji došlo u hodnocení problému na úrovni Česka. Co tento posun způsobilo? Samozřejmě s koncem krize se situace v některých vyloučených lokalitách mohla uklidnit, a tím mohl vzrůst i pocit pokojného soužití s Romy, které si často spojujeme s obyvateli těchto lokalit, ačkoli dvě třetiny Romů žijí mimo ně. Ale v reprezentativních průzkumech probíhajících v náhodně vybraných školách v České republice je pouze minimum studentů z těchto problémových měst a obcí. Vliv mělo spíše to, že na sociálních sítích a v online médiích proti letům 2009 až 2014 ubylo hoaxů a epizodických negativních zpráv spojených s Romy.

Dokládá to jedna zajímavá věc. Mezi školáky, kteří soužití s Romy označili za nejzávažnější problém České republiky, takřka polovina čerpala informace o společnosti a politice nejčastěji ze sociálních sítí. U dalších témat to bylo jen okolo dvaceti pěti procent.

Mladí lidé přitom překvapivě často věří i úplným smyšlenkám o Romech, které kolovaly Facebookem. Otestovali jsme to ve zmíněném výzkumu mezi lidmi ve věku 15–25 let.⁴⁹ Okolo čtyřiceti procent z nich považovalo za pravdivé informace, že Romové mají nárok na vyšší sociální dávky a důchody na rozdíl od zbytku Čechů dostávají, i když nesplní podmínky na minimum odpracovaných let. Přes čtyřicet procent respondentů si také myslelo, že Romové tvoří většinu z tehdy asi půl milionu českých nezaměstnaných. Značná část mladých lidí přitom odpověděla, že neví — může, i nemusí to být pravda. To je případ rovněž naprosto zjevných nesmyslů, jako že Romové mají někde MHD zdarma a dostávají slevy v lékárnách. Těm sice věřilo jen okolo dvaceti procent mladých, ale polovina řekla, že neví, zda jsou, či nejsou pravdivé. Jen malá část mladých lidí dokáže hoaxy o menšině, k jejíž image patří v Česku jen to nejhorší, rozpoznat a odmítnout.

Logicky se pak toto vnímání a informace promítají do vyhraněného chápání příčin. Zadlužení, nezaměstnanost, nevzdělanost i prasto-

rové vyloučení Romů drtivá většina studentů připisuje jejich vlastnímu selhávání. Problémy na straně systému a veřejné politiky vidí málokdo z nich, přestože jsou zjevné.

Jak ukazují výše uvedené experimenty, Romové čelí diskriminaci na trhu s byty i na trhu práce — pokud se jmenujete Horváth, máte výrazně horší šanci než jako Hájek. Romské děti jsou stále segregovány z hlavního proudu školství. Ještě v roce 2018 jsme měli okolo osmdesáti škol, kde romské děti tvořily majoritu, a dalších šedesát, kde jich byla více než třetina. Jak ukazují analýzy sociologů Karla Čady a Daniela Hůleho,⁵⁰ část měst a obcí operuje se spádovostí účelově a využívá i další nástroje k tomu, aby romské děti segregovala od majority.

Do školky chodí dle výzkumů jen menšina romských dětí z problémových oblastí. Důvodem není jen neochota svěřit dítě „bílým“, ale také obsazenost školek, a hlavně finanční náklady spojené s dojížděním, obědy a vybavením. Krátkodobě racionálním rozhodnutím je nechat dítě doma. Navíc i většina ředitelů školek ve výzkumu pro OSF v roce 2017⁵¹ přiznávala, že při přetlaku žadatelů je podle nich legitimní upozadit rodiče, kteří jsou nezaměstnaní a v domácnosti.

Výzkum OSN z roku 2011 zase ukázal, že čeští Romové dluží častěji než Romové jiných států, ale jejich zadlužení se příliš neliší od Neromů žijících ve stejných problémových oblastech. Mnoho menších a středních půjček těchto lidí pochází od nebankovních poskytovatelů a lokálních lichvářů a byly navýšeny v systému vymáhání. I na zadlužení má zkrátka vyšší vliv prostředí než etnicita a s ní spojovaná nezodpovědnost.

Podobných propletenců, v nichž se mísí nedostatky veřejné politiky, chybná krátkodobá rozhodnutí i individuální selhání, je v procesu sociálního vyloučení a vzniku pověstné „nepřízpůsobivosti“ tolik, že se na nich neshodnou ani sociální vědci a pracovníci. Středoškoláci mají ovšem jasno. Za všechno — vyšší nezaměstnanost, zadlužení, horší vzdělání — si mohou Romové sami. A v tom si jsou i nebývale jistí. U nezaměstnanosti nebo korupce si středoškoláci často uvědomovali nedostatek informací. V případě Romů mělo však devadesát čtyři procent z nich pocit, že o problému ví vše podstatné. Polovina z nich pak říká, že i při hodnocení celorepublikového stavu vychází z vlastní zkušenosti. Přitom v jiných

případech si uvědomují, že ze své zkušenosti mohou vyvozovat závěry jen na úrovni bydliště, ale při posuzování celého Česka jsou závislí na médiích.

Jedná se o určitou verzi Dunningova-Krugerova efektu, který postihuje celou populaci: když je diskurz — v médiích, na sociálních sítích i v politice — zcela jednoduchý, propadneme snáze pocitu, že máme dostatek informací. A naše předporozumění podmiňuje i vnímání situací, s nimiž se setkáváme v běžném životě. Každý, kdo jezdil kolem staveb silnic a tramvajových tratí v posledních deseti letech v pražských Vršovicích či Hostivaři, mohl vidět, že velkou část z nich odpracovali právě Romové. Osobně jsem si toho však začal všímat, až když jsem se tímto tématem začal zabývat výzkumně. Později jsem měl dva roky romské sousedy, s nimiž jsem měl neshody jen ve dvou případech, když jsem pozdě večer vrtal do zdi a když jsem se vracel ovíněn z oslavy a omylem na ně zazvonil. Na žádné sociální síte jsem však samozřejmě o svých slušných romských sousedech nepsal. A nepíše o nich nikdo — pro ty, kteří etnicitu neřeší, by to bylo ponižující, pro ostatní výjimka potvrzující pravidlo. To pravidlo, které vzniklo z podobně vyselektovaných osobních zkušeností.

To je dalším problémem českého vzdělávání. Jako hlavní zdroj informací o aktuálních problémech Česka zmiňovala jen dvě procenta studentů školu. Přitom právě škola by vnímání společenských problémů mohla zasadit do kontextu. Vysvětlit příčiny společenských problémů i jiným způsobem než jako pouhou vinu a selhání jednotlivců. Děti jsou odkázány na směs informací z online světa preferujícího negativitu, individuální příběhy a vyprávěné zkušenosti, které si však nevědomky vybíráme pro potvrzování pravidel. Místo aktuálních vysvětlování společenských procesů se v základech společenských věd („občance“) často více memorují abstraktní taxonomie sociálních skupin a učí se o sociologii jako vědě — o jejích disciplínách a postavách dávné minulosti. Ale středoškolák opravdu nutně nemusí vědět o Comtovi, zato příčiny předlužení a dluhové krize v Česku by znát mohl.

Stíny amerického vězeňství

Češi si myslí, že Romové jsou zvýhodněni, ačkoli data a experimenty ukazují většinou opak. Tato situace má obdobu ve Spojených státech, kde se všechny sociální jevy zdají být destilované do čistší a ilustrativnější podoby.

Donalda Trumpa vynesli k prezidentství bílí muži, kteří mají pocit, že jejich ekonomický a kulturní status upadá a země přeje menšinám. Pochody a násilí zastánců bílé nadřazenosti v Charlottesvillu z roku 2017 představují jen špičku tohoto ledovce. Je pocit, že se majorita bílých stala utlačovanou menšinou, oprávněný? Pohled do amerických věznic a na fungování justičního systému ukazuje opak.

Američané tvoří pět procent světové populace, ale skoro čtvrtinu všech vězňů. Ve Spojených státech je za mřížemi 2,3 milionu lidí. Přepočítáno na hlavu je to třikrát více než v dalších zemích OECD s největším počtem vězňů. Míra věznění se ve Spojených státech amerických od roku 1980 více než ztrojnásobila. Jedním z hlavních důvodů je „válka proti drogám“. Právě kvůli drogám totiž sedí zhruba třetina vězňů. Dalším důvodem je velké zpříšňování trestů, k němuž ve Spojených státech v osmdesátých a devadesátých letech přistupovali skoro všichni prezidenti — nejen republikáni. A odpovídaly tomu i volební kampaně.

Bill Clinton si v kampani roku 1991 vzal poučení z neúspěchu svého předchůdce. Prohru demokrata Michaela Dukakise zpečetila debata, v níž se ho moderátor zeptal, zda by nepodporoval trest smrti, ani kdyby zabili jeho manželku. Dukakis řekl, že ne, a začal citovat statistiky. Clintonovi v rámci další prezidentské kampaně tolik záleželo na tom, aby byl vnímán jako „tough on crime“, že jel do rodného Arkansasu, aby osobně dozoroval popravu černocha Rickyho Rectora, který vinou poškození mozku ani nevěděl, že bude popraven, a poslední jídlo si chtěl „nechat na později“. Strategie vyšla a Clinton se jí držel i po svém zvolení. Rozšířil počet trestných činů s doživotním trestem, zavedl iniciativu „třikrát a dost“, odebral vězňům možnost vyššího vzdělávání. Za jeho vlády také vznikl zákon, kvůli němuž většina států propouští vězně až po odsouzení minimálně osmdesáti pěti procent trestu.

Clinton se za část těchto zákonů později omluvil. Ovšem jejich tehdejší podpora ze strany první dámy Hillary byla jednou z příčin, proč nebyla Clintonová v roce 2016 schopna získat dostatek voličů z chudších a nebilých komunit, kterých se zpříšňování dotklo nejvíce.

Proč je vysoký počet vězňů problematický? Zprvč, je to drahé. Výdaje na vězeňství, v současnosti okolo sedmdesáti pěti miliard dolarů ročně, rostou třikrát rychleji než výdaje na školství. Věznění má přitom i obrovské vedlejší náklady spojené s omezením příjmů a s rozpady rodin vězňů.

Zadruhé, ve Spojených státech amerických jde o výnosný byznys. Asi sedm procent vězňů z jednotlivých států a osmnáct procent těch federálních sedí v soukromých věznicích, které se navíc „starají“ o většinu zadržovaných imigrantů, jejichž počet kvůli Trumpově restriktivní politice stále stoupá. Privátní věznice jsou dražší než veřejné. Jeden den zadržení migranta v privátních detenčních centrech stojí mezi dvěma sty až sedmi sty dolary, za což by se dal pořídit solidní hotel s plnou penzí a celodenním vzdělávacím programem, a ještě by daňovým poplatníkům něco zbylo.

Největší zisky však pramení z vězeňské práce. V řadě států se za ni vězňům vyplácí okolo dolaru za hodinu, v Texasu dokonce vůbec nic. Vězni často pracovat musí, buď povinně, nebo pokud nechtějí horší podmínky trestu. Zaměstnávají je přitom velké americké korporace jako McDonald's, Victoria's Secret, Walmart, Microsoft, Starbucks, Target či JC Penney. Tyto korporace jsou či byly často spojovány s organizací ALEC, která od osmdesátých let prolobbovala, či přímo napsala řadu zákonů zpříšňujících tresty. Nepřímo se tedy podílely na vyprodukování levné a nedobrovolné pracovní síly. Až příště pojedete do Ameriky a budete se divit, proč jsou hamburgery a další věci tak levné, vzpomeňte si na to.

Na hraně demokratických principů je kromě zisků z věznění a levné práce vězňů i nakládání s jejich volebním právem. Většina států USA ho lidem nevrací po vypršení trestu, ale až po dokončení probace a splnění dalších podmínek. A v řadě států se volební právo nevrací automaticky, ale každý jednotlivý případ posuzuje na základě žádosti soud či guvernér.

Proto přibližně šest milionů Američanů volební právo nemá. Na Floridě či ve Virginii, kde se rozhodují americké volby a vítěze určují jen desítky tisíc hlasů, je takto volební právo odebráno každému pátému Afroameričanovi. Část populace je tak připravena o možnost změnit zákony, které ji zbavily jejích práv.

Velká tvrdost trestů a navyšování vězeňské populace, na nichž se podílel také Bill Clinton, se demokratům vrátily i s úroky. Na zmíněné Floridě nemůže volit 1,6 milionu lidí. Většinou se jedná o příslušníky menšin, kteří častěji podporují právě demokraty. Al Gore tady přitom v roce 2000 prohrál s Georgem W. Bushem o 537 hlasů a ztratil kvůli tomu celé volby. Hillary Clintonová prohrála s Donaldem Trumpem na Floridě o sto tisíc hlasů. Oba demokratičtí kandidáti, kteří vyhráli celonárodní hlasování, ale v boji o post prezidenta prohráli vinou těsných ztrát ve státech, jako je Florida, by bez extrémního věznění a zbavování volebního práva místní klání zřejmě ovládli. Gorovi by to stačilo k prezidentství, Clintonové minimálně ušetřilo energii, kterou do marné snahy o zisk Floridy investovala, a i kvůli tomu podlehla Trumpovi v „rezavém pásu“ států kolem Velkých jezer.

Hlavní problém amerického vězeňství je spíše problém etnicity. Skoro čtyřicet procent amerických vězňů tvoří Afroameričané, kteří představují jen okolo čtrnácti procent populace. Dokument *Avy DuVernayové 13th* upozornil na fakt, že Afroameričanů, kteří jsou věznění, či pod supervizí soudu, je dnes víc než otroků v roce 1850. Název filmu odkazuje na třináctý dodatek americké ústavy. Ten zakázal otroctví a nedobrovolné nucené práce — s výjimkou odsouzených a uvězněných. Nenavazuje systém s tak obrovským množstvím mizerně placených vězňů pracujících pro soukromníky na stíny devatenáctého století? — ptá se dokument.

Proč že je v amerických vězeních tolik Afroameričanů? Bylo by naivní svalovat to výhradně na diskriminaci. Mezi černochoy je opravdu vyšší kriminalita. Analýzy se přou, nakolik jde o důsledek chudoby a nižšího vzdělání, segregace ve městech, častějších rozpadů rodin či „kultury chudoby“ ve vyloučených komunitách. Za vyšší kriminalizaci Afroameričanů však stojí i přístup institucí. Statistiky z New Yorku

a Chicaga ukázaly, že Afroameričané jsou policií kontrolováni bez udání důvodu dvakrát až třikrát častěji, než odpovídá jejich zastoupení v těchto městech. Vyšetřování policejních praktik ve Fergusonu odhalilo, že černošští řidiči měli oproti bělochům dvakrát vyšší šanci, že budou při zastavení auta i prohledáni. A to při kontrole všech dalších faktorů, jako je důvod zastavení vozidla. V Chicagu v roce 2016 byly tyto nerovnosti ještě větší. Pokud nějakou skupinu lidí více kontrolujete, odhalíte více přečinů, a to i při nižší úspěšnosti. Ve Fergusonu byla pravděpodobnost, že se u černošského řidiče najdou zbraně či drogy, o dvacet šest procent nižší než u bělocha. V Chicagu zhruba poloviční. To naznačuje, že se policie v některých oblastech zaměřuje na černochoy jaksi „preventivně“.

Možná i kvůli tomu měl v Americe během let 2011 až 2014 neozbrojený černoch třiapůlkrát vyšší šanci, že bude zastřelen policií, než neozbrojený běloch. Jen jeden ze tří černochoů, které policie zastřelila, držel zbraň či byl podezřelý z násilného trestného činu.

Afroameričané tvoří asi čtrnáct procent uživatelů drog, ale okolo třiceti sedmi procent zatčených za drogové zločiny. I když černoši a běloši užívají drogy zhruba stejně, pravděpodobnost zatčení za jejich držení je u černocha 3,7krát vyšší. Na vině jsou tedy i častější kontroly. A třebaže černoši tvoří třetinu zatčených za drogové delikty, nakonec představují tři čtvrtiny odsouzených do vězení. Tento nepoměr panuje i u dalších přečinů.

Proč tomu tak je? Kromě častější recidivy za to může mimo jiné to, že platí výrazně tvrdší tresty za drogy běžně používané v chudých a černošských komunitách. V roce 1986 bylo zavedeno, že za dealování pěti gramů cracku využívaného v chudinských čtvrtích jako náhražka kokainu je minimální trest pět let vězení. Samotného kokainu — který je spíše drogou bohatších — by člověk musel dealovat pět set gramů, aby čelil stejnému trestu. Tato stonásobná tvrdost se nedávno zmírnila a poměr je už „jen“ dvacetinásobný.

Druhým důvodem, proč se černoši a chudí v Americe častěji za stejné přečiny dostávají do vězení, je systém kaucí a dohod o přiznání viny. Okolo půl milionu zatčených dnes v amerických věznicích čeká

na proces — nemohou si dovolit kauci. Kvůli horšímu ekonomickému postavení je mezi nimi více příslušníků minorit. Z pokračování bude ale televizní divák přivyklý právnickým soubojům před soudcem či porotou zklamán. Okolo devadesáti pěti procent vězňů se totiž k soudu nedostane. Raději přistoupí na dohodu se žalobcem — přiznají se výměnou za nižší trest. Tuto možnost častěji využívají obžalovaní z chudších poměrů a příslušníci minorit, kteří nemají dost peněz na právníka. Studie navíc ukazují, že je jim oproti bělochům při dohodách méně snižován trest.

Obrovský počet vězňů, využívání levné vězeňské práce soukromými firmami i popsané nespravedlnosti mají řadu kritiků. Situace se však asi jen tak nezmění. Donald Trump už před volbami avizoval pokračovat v privatizaci věznic a proti ilegální imigraci bojovat i vyšším vězňením a detencí. Dnes už bývalý Trumpův ministr spravedlnosti Jeff Sessions ihned po nástupu do funkce odvolal Obamovo nařízení nepoužívat privátní věznice pro nové federální vězně. A naplňuje se rovněž příslib více zadržovat ilegální imigranty — byť tím daňoví poplatníci posílají obrovské finance soukromým vězeňským firmám.

Dotkli jsme se pouze tématu kriminalizace. Ale černoši ve Spojených státech čelí i dalším problémům, o nichž se moc nemluví. Odhaduje se, že na začátku 20. století černošští farmáři — potomci otroků — vlastnili až devatenáct milionů akrů půdy. Dnes už je to jen okolo dvou a půl milionu akrů.

Afroameričtí farmáři se totiž v době institucionálního rasismu přetrvávajícího v poválečné Americe báli jednat se soudy a řada z nich neuzavřela závěti. Jejich pozemky se pak rozdělily mezi všechny i vzdálené potomky — někdy jich byly desítky. Developeři od těch, kteří na dotyčném území už dlouho nebydleli, kusy pozemků levně zkupovali a pak přinutili kvůli nedostatečným zákonům k levnému prodeji i ostatní. Tento problém se netýkal jen černochoů, ale i chudých farmářů z Apalačských hor. A právě ztráta drtivé části půdy je jedním z důvodů etnických majetkových rozdílů v současné Americe.

Než dojde ke změně těchto poměrů, bude to trvat ještě dlouho. Prozatím bychom se aspoň mohli zbavit představy, že narodit se jako

černochoch je dnes v Americe výhra a osud bílého muže prokletím. Možná byli jeden čas přehlíženi v popkultuře a politických debatách. Za to, jak se narodili, si ale pořád mohou gratulovat.

Manželství a adopce pro všechny?

Vnímání práv gayů a leseb je podmíněno jedním kulturním paradoxem. Ve Spojených státech existuje výrazně většinová podpora toho, aby gay a lesbické páry mohly adoptovat děti (s tím souhlasí takřka tři čtvrtiny Američanů), a menší podpora stejnopohlavních manželství (asi 60 procent). V Česku je to naopak. Manželství gayů a leseb by podle průměru seriózních výzkumů od CVM a Medianu umožnilo 55–58 procent Čechů, zhruba 40 procent je proti a zbytek neví. Podpora adopcí je nižší a v průměru se pohybuje okolo 50 procent.

Co to ukazuje? Zprv, že naše vnímání je ovlivněno tradicemi dané společnosti a tím, jak se o věcech bavíme. Zadruhé, že i problém práv a soužití stejnopohlavních párů má dva rozměry: hodnotovou otázku společenských norem a otázku pragmatičtější, řešící vliv případných adopcí na děti. U první jde zejména o demokratickou diskusi a volbu, v druhé otázce může pomoci rovněž vědecké poznání.

O tom, zda má výchova homosexuálních párů na děti negativní dopady, už toho víme docela dost. V roce 2005 vydala Americká psychologická asociace metastudii zhruba šedesáti analýz, které zkoumaly, zda se dětem vyrůstajícím s homosexuálními rodiči vede v zásadních věcech hůře. A její závěr zněl, že „ani jedna ze studií nezjistila, že by takové děti byly významně znevýhodněné oproti dětem heterosexuálních rodičů“.⁵²

Konsenzus trval až do roku 2012, kdy ho naboural texaský sociolog Mark Regnerus.⁵³ Na relativně velkém vzorku zjistil, že děti vyrůstající s homosexuálními rodiči si v řadě ohledů vedou hůře. Například se u nich více vyskytují emocionální a výchovné problémy. Regnerus svou studii vydal ve stejné době, kdy někteří autoři zpochybnili jiné pozitivně vycházející výzkumy, a i dnes jeho analýzu hojně zmiňují také čeští odpůrci homosexuálních sňatků (například aktivistka Jana Jočhová, socioložka Dana Hamplová, publicista a pastor Dan Drápal) a slouží jim jako důkaz negativního vlivu výchovy dvou matek či otců.

Regnerusova studie má však jedno velké „ale“. Za děti vyrůstající v homosexuální rodině považoval ty, které ve výzkumu ve svých 18 až 39 letech uvedly, že jejich rodiče měli někdy homosexuální zkušenost. Nezabýval se však tím, zda je vzpomínka reálná a jestli šlo o dlouhodobý, či jednorázový vztah. Z více než dvou stovek lidí, které takto vybral, ve skutečnosti jen několik desítek vyrůstalo s rodiči stejného pohlaví alespoň tři roky a jen dva (!) celé dětství. V ostatních případech šlo o děti, jejichž rodiny si prošly nějakým rozpadem, které střídaly rodiny, nebo mohly žít i s druhým, heterosexuálním rodičem. Tyto děti z polorozpadlých rodin poté porovnával s dětmi z nerozvedených stabilních úplných heterosexuálních rodin.

Regnerus jednak nekontroloval, kolik let dítě skutečně vychovával stejnopohlavní pár, a jednak do vzorku, s nímž „děti homosexuálních rodičů“ srovnával, nezahrnul nestabilní heterosexuální rodiny — rozvedené, single rodiče a další netradiční uspořádání. Když potom jiní vědci jako Andrew Perrin, Simon Cheng a Brian Powell tyto chyby opravili,⁵⁴ zjistili, že studie žádný významný vliv vyrůstání v homosexuální rodině nepotvrzuje.

Regnerusova studie je proto spíše ukázkou angažované vědy, kdy křesťansky silně založený výzkumník udělal vše pro to, aby mu data vyšla, jak si představoval. Ne že by podobné vychýlení nemohlo existovat i na liberální straně. Analýzy psychologických výzkumů ukazují, že nižší replikovatelnost (ověření dalším podobným experimentem) mají výzkumy s větším ideologickým předporozuměním, bez ohledu na to, zda je konzervativní, či liberální.

Regnerusova studie a obdobně vychýlené studie dalšího katolického vědce Paula Sullinse však přece jen přinesly nějaký poznatek: dětem se lépe daří v rodinách, které jsou stabilní — a nezáleží na tom, zda se jedná o rodiny homosexuální, či heterosexuální. Řada lidí namítá, že právě v tom je ten problém: homosexuální svazky totiž skutečně trvají v průměru kratší dobu. Jenže to je paradoxně naopak argument pro uzákonění manželství stejnopohlavních párů, které by jim ke stabilizaci pomohlo. Výzkumná zjištění o vlivu stability původních rodin také nic moc nevypovídají o případech adopcí z ústavů, kdy je přijímající rodina a její stabilita

prověřována. Studie zaměřující se na adoptivní děti — například od Paige Averettové,⁵⁵ Patricka Leunga či Justina Lavnera⁵⁶ — většinou ukazují, že při kontrole další faktorů (stav dítěte před adopcí, příjem adoptivní rodiny) už sexuální orientace adoptivních rodičů nesouvisí s tím, jak se mu po adopci daří. Na to mají vliv jiné věci — socioekonomická stabilita rodiny, připravenost na rodičovství či rodičovský stres. V některých studiích vyšly děti adoptované homosexuály i lépe, protože adoptivní rodiče pocházeli z vyšších socioekonomických vrstev. To je ovšem podobně „falešný“ vztah jako vliv nestability v Regnerusově studii.

Existuje vlastně jenom jeden zajímavý dopad výchovy v homosexuálních svazcích, který se projevuje napříč studiemi. Děti díky otevřenější výchově méně dodržují genderové stereotypy a v dospělosti jsou hodnotově liberálnější.

Adopční řízení by faktory jako socioekonomické zajištění, vztahovou stabilitu, rodičovskou připravenost a podporu širší rodiny a okolí mělo zohledňovat. Homosexuální páry to může přirozeně znevýhodňovat a v případech jinak zcela srovnatelných zájemců se může dát přednost heterosexuálním rodičům, protože čelí menšímu tlaku společnosti. Například Lavnerovo sledování znevýhodněných a hendikepovaných dětí z ústavní péče však ukazuje pozitivní vliv adopce v heterosexuálních i homosexuálních rodinách.⁵⁷ Zkrátka obě varianty jsou pro dítě lepší než ústav. A přestože se v Česku na adopci čeká, je i hodně dětí — romských, hendikepovaných a nemocných —, které nikdo nechce.

Druhá věc je manželství gayů a leseb. Podle mého část liberálů přehání, když jeho odpůrce označuje za homofoby. Ano, těžko si představit solidní argument proti registrovanému partnerství s naprosto rovnocennými právy. A nutno zdůraznit, že práva rovnocenná s manželskými dnes registrovaní nemají. *Manželství* je však slovo a symbolická instituce, a jeho rozšíření je proto otázkou demokratické diskuse a společenské shody. Osobně jsem pro, těžko však nějak „vědecky“ vyvrátit tradiční postoj k této instituci. Několik argumentů se však přece jen najde. Zaprvé je to onen nezamýšlený Regnerusův argument. Homosexuální páry už dnes v Česku řadu dětí, které si tito lidé přivedli z předchozích svazků

nebo individuálně adoptovali, vychovávají. Pokud je hlavním rizikem rodičovství stejnopohlavních párů nestabilita daná i nižší společenskou podporou a právním a symbolickým zajištěním, není lepší manželství vztáhnout i na stejnopohlavní vztahy, a děti tím ochránit?

Druhý argument je, že stejnopohlavních manželství není mnoho. Ve Španělsku, v Belgii a Nizozemsku tvoří 1,5 až 2,5 procent svazků ročně. Čísla nijak systematicky nerostou a jsou pod úrovní odhadovaného zastoupení gayů a leseb v populaci.

Posledním argumentem je, že demografické statistiky nepotvrzují námitku konzervativních kritiků, že umožnění stejnopohlavního manželství povede k rozkladu toho tradičního, heterosexuálního. Hypotéza je to validní. Ve výzkumech sice jen málo lidí říká, že jejich vnímání manželství nějak souvisí s tím, zda bude umožněno i gayům a lesbám, ale samozřejmě zde může existovat dlouhodobý vliv. Pokud ano, měli bychom ho po delší době vidět v tvrdých datech o sňatečnosti a rozvodovosti.

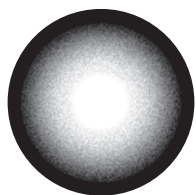
Mezi evropské země, kde bylo *gay marriage* uzákoněno již před mnoha lety, patří zmiňované Španělsko, Nizozemsko a Belgie, případně Švédsko. V některých těchto zemích je míra rozvodovosti hodně vysoká. Při bližším pohledu však zjišťujeme, že nesouvisí se stejnopohlavními sňatky. Belgie uzákonila manželství gayů a leseb v roce 2003. Míra rozvodů tam stoupala právě zhruba do té doby. V roce 2003 činila sedmdesát pět rozvodů na sto uzavřených manželství. Posledních deset let však toto číslo klesalo až na dnešních padesát dva rozvodů na sto manželství. Velmi podobně to vypadá ve Španělsku, Švédsku i Nizozemsku.

U nás bylo registrované partnerství zavedeno v roce 2006. Rozvodovost tou dobou i několik let poté výrazně stoupala. A bylo slyšet hlasy, které to přisuzovaly rozvolnění norem. Jenže od roku 2012 se trend obrátil. Ve skutečnosti se rodiny rozpadaly více za ekonomické krize, vinou stresu a devastace celých regionů exekucemi — právě v nich a mezi méně vzdělanou populací totiž rozvodovost v té době stoupala. Zkrátka se nepotvrzuje, že by liberalizace práv gayů a leseb měla vliv na chování heterosexuálů v manželství. K této liberalizaci dochází obvykle po letech, kdy rozvodovost stoupá a mluví se o „krizi manželství“. V některých

státech se spíše ukazuje, že po období, v němž manželství ztrácelo tradiční roli spatou se vstupem mladých párů do dospělého života, dochází k posunu věku, kdy se lidé berou, a tím také k vyšší stabilitě. Manželství může nabývat jiné role a vzdalovat se sociálním normám minulosti, ale to neznamená, že je na ústupu. To, že instituce transformují svou podobu, je běžné. Musíme jen hlídat, aby se zcela nerozpadl jejich účel — v tomto případě posilování rodinné stability.

O rozvolnění společností zavedených institucí, tak aby odpovídaly soudobým hodnotám a zajišťovaly individuální práva i společenskou kohezi, musí rozhodnout opět společnost. Osobně jsem pro možnost adopce homosexuálními páry a asi i pro rozšíření manželství. Ne z povinného světonázoru, ale zkrátka díky výše uvedeným argumentům nemám, co bych dal na druhou misku vah proti zlepšení individuální kvality života. Kvůli polarizaci a nepatrně klesající podpoře těchto změn se však obávám, že se toto téma i v Česku stává zástupným v rámci kulturní války, která se života stejnopohlavních párů ani jejich dětí přímo netýká a často jim spíše škodí.

**kapitola
čtvrtá**

**populismus
a demokracie**

**„Na demokratech nezáleží. Skutečnou
opozicí jsou média. A cesta, jak tuto sféru
porazit, je zahrnout ji sračkama.“**

• • •

**Steve Bannon,
exporadce prezidenta Trumpa
o strategii odvádění pozornosti**

Anatomie populismu

Když v Česku něco nazvete *populismem*, mohou vás obvinít z vyprázdněnosti. A budou mít pravdu. Slovo *populismus* jsme často používali jako kritiku podbízení se a kupování si voličů. To je však politikům vlastní. Jen se někdy zaměřují i na segment voličů kritický k podbízení a lidovosti. Bylo větším populismem *pastelkovně* Jiřího Paroubka, nebo nefunkční důchodový opt-out, který se vyplatil jen třetině pracujících, ale pravice nám ho prodávala jako celospolečenský lék? Těžko říct. Používat slovo *populismus* v tomto významu každopádně k ničemu nevede. Existuje nicméně rozměr *nového populismu*, který zdůrazňují autoři jako Cas Mudde¹ a Hanspeter Kriesi² a nám může pomoci pochopit procesy současné politiky. Lokální populismy od Orbána přes Zemana po Trumpa se v leccěms liší. Je jim však společné vytváření distance mezi „běžným lidem“ a kulturními či intelektuálními elitami, které mu něco neoprávněně diktují a konají proti jeho zájmům.

Populismus se netýká pouze nějaké skupiny stran. Možná je lepší ho chápat spíše jako komunikační strategii než ideologii. Je to snaha přeměnit veškerá relevantní témata na kulturní souboj a spojit v opozici k nepříteli masu voličů, kteří mají na dané téma dost odlišné názory.

V Česku v tomto převádění témat do kulturního souboje elit a běžného lidu excelujeme. V protimigračním diskurzu je už od zimy roku 2016 samo téma migrace zastíněno popisem vnitřních zrádců: intelektuálů, neziskovek a části médií. I proto zřejmě zůstala migrace podle Eurobarometru významným problémem dlouho poté, co ji už sousedé Slováci řešit přestali. Součástí kulturního souboje se stávají témata od kouření v hospodách po držení automatických zbraní. Nebavíme se o změně klimatu a jak ji řešit, ale o tom, zda nejde o další pokus liberálních elit, jak ovládnout běžné lidi novým typem totality.

Proč nový populismus vůbec řešit? Nejde jen o obranu hodnotového liberalismu, na jehož zdravou míru mohou mít lidé různé názory. Nový populismus ohrožuje demokracii zejména zneviditelněním lobbismu a ovládnutím politiky oligarchiemi a korporátními zájmy.

V minulém století jsme si zvykli na model, v němž danou ideologii pomáhají prosazovat skupiny, kterým se hodí. Zástupci pojišťoven a soukromého zdravotnictví podporují pravici, protože součástí její ideologie je částečná privatizace důchodů a zdravotnické nadstandardy. Zástupci odborů podporují levici. To vytváří jistou transparentnost — je jasné, kterým skupinám se daná politika hodí a proč podporují příslušné strany. Odpovědností stran je obhájit, že se jejich politika vyplatí i obecně. Strategii nového populismu je však odvést pozornost od finančních zájmů ke kulturním válkám a skandálům. Přesně v tom smyslu se vyjádřil i Trumpův exporadce Steve Bannon, když uvedl, že liberální média je potřeba porazit tím, že je „zahrneme sračkama“.

Trumpova administrativa se ve sporu o povinnost pojišťovat již nemocné lidi staví na stranu pojišťoven. Hovoří se o uvolnění regulace Wall Street, která byla zavedena po ekonomické krizi. Důležité posty v oblasti obrany obsadili zástupci zbrojařských firem, Agenturu pro ochranu životního prostředí zase lidé z průmyslu — ti se již zbavili asi osmdesáti regulací, což podle harvardské studie povede v příštích deseti letech k osmdesáti tisícům úmrtí a k dýchacím obtížím u milionu osob. Tyto věci často nesouvisejí s Trumpovými hlavními volebními sliby a jdou proti avizovanému vysoušení lobbistických bažin. Veřejnost a média zaplavené skandálními tweety, kauzami a kulturně štěpící rétorikou se však o ně takřka nezajímají.

Ne každá konzervativní politika je populismem, ale nový populismus je až na výjimky konzervativní. Jeho zastánci to vysvětlují jako reakci na dominanci liberálního progresivismu. Možná. Ale proti ní lze bojovat i poctivě — dokládáním negativních dopadů migrace, rizik adopce ze strany homosexuálů či škodlivosti pobytu dětí do tří let ve školkách. To však praví populisté dělají málokdy.

Konzervatismus je u populistů spíše argumentační figurou. Aby se nějaká politika dala odmítnout coby elitářská a nadiktovaná shora, musíte proti ní postavit „běžné a odžité“. A často i převrátit realitu. Dnes se tak v Česku označuje za neomarxistickou novotu nerespektující „žitou zkušenost“ idea garance místa ve školkách a ve Spojených státech ame-

rických návrat k vyšší roli veřejného sektoru ve vysokém školství a zdravotnictví, ačkoli jde v obou případech o návrat k věcem, které desítky let fungovaly a jsou z pohledu veřejné politiky poměrně konzervativní.

Někteří autoři³ nazývají tuto politickou argumentační strategii *novým realismem*. Jeho podstatou je i nacionalizace konzervatismu a zdravého rozumu — *na nás Čechy (popřípadě Holanďany) si s novotami nikdo nepříjde, jsme při zemi a víme své*. Studie socioložky Kateřiny Liškové ukazuje, že v komunistickém Československu padesátých až sedmdesátých let byla emancipace žen v sexuálním, rodinném i občanském životě výrazně vyšší než v řadě zemí na Západě.⁴ Přesto dnes bývá snaha o rovné genderové podmínky vykreslována jako cosi cizáckého a západního, stojícího proti naší domácí tradici založené na realistickém chápání života.

Zdůrazňování „odžitého“ a „našeho“ je klíčovým prvkem populistického argumentu: pomáhá zvýraznit odcizenost elit a v odporu proti nim spojit skupiny lidí bez ohledu na jejich názory — kupříkladu právě na genderové vztahy.

Pochopení podstaty nového populismu pomáhá rovněž rozbít ne jeden z velkých mýtů liberálů. Například že jde o politiku vytvářenou výhradně shora. Přišli Zeman, Trump, Orbán a pomocí lží, chyb oponentů, figlů Cambridge Analytiky a podpory Rusů vyhráli a překopávají politické systémy. Chtěli bychom tomu věřit, ale není to pravda. Takové zjednodušení zabraňuje vidět proměny společnosti, které k politice kopání příkopů mezi „dobrým lidem“ a „zlými elitami“ vedly. Když si je sepišete pod sebe, možná s podivem zjistíte, jak dlouho jsme na dominanci nového populismu čekali.

Nový populismus je v prvé řadě reakcí na konec velkých vyprávění. Demokracie 20. století čerpaly svou legitimitu z příběhů o emancipaci pracujících (socialismus), o spásném trhu (neoliberalismus) a o vítězství rozumu a pokroku díky vědě. Konkrétní politická opatření většina voličů vidí a je schopna pochopit a přijmout v kontextu těchto příběhů.

Krise velkých vyprávění si všimají postmodernisté už od sedmdesátých let, jejich konec a následné vakuum pak nastaly definitivně

s rozpadem bipolárního světa. Nový populismus se toto vakuum snaží vyplnit vlastním příběhem: jde o příběh skepse k expertnímu vědění, příběh návratu — k Americe padesátých let, symbolům slovenského *ludového štátu*, kontinentální identitě Francie či hrdosti Spojeného království.

Liberálové Trumpa a další populisty podceňují proto, že vycházejí z jejich nedůvěryhodných osobností a slabých programů a ignorují sílu a kompaktnost příběhu, který reprezentují. A slabinou části současných liberálů je i to, že spoléhají na konsenzuální rétoriku a ideu společnosti, která celkovým směřováním zajišťuje zlepšení života všech svých členů, ačkoli oslabili příběhy, o něž se tento konsenzus opíral.

Matkou nové vlny populismu je i postindustrializace. S poklesem práce v primárním sektoru souvisí v politice hned několik jevů. Přímým důsledkem je stagnace či pokles reálných příjmů v některých částech výroby a průmyslu. Majetek chudší poloviny obyvatel Spojených států amerických od roku 1989 poklesl a řada dalších lidí trpí „budoucí chudobou“ — kvůli v budoucnu hůře uplatnitelným kompetencím a sociálnímu kapitálu vcelku oprávněně předpokládají, že se nebudou mít moc lépe. Navíc klesá symbolická hodnota manuální práce, a tedy i pocit uznání ve společnosti. Právě s těmito jevy souvisejí snížení důvěry v instituce a nižší zájem o tradiční politiku. S rozpadem dělnické třídy a klesajícím vlivem odborů přitom zároveň došlo k oslabení přirozené reprezentace těchto voličů sociální demokracií. Tyto jevy se již delší dobu projevují nižší volební účastí. Úspěšnost nových populistů do velké míry závisí na tom, jak dokážou tyto politicky osamělé skupiny nevoličů zmobilizovat. Trumpovi nebo Zemanovi se to povedlo.

Noví populisté na tyto podmínky reagují typicky třemi apely. U všech lze přitom identifikovat důvody, proč někteří liberální kandidáti v souboji s populisty selhali.

První je logicky narativ návratu. Návratu k silné a stabilní národní ekonomice, kde výroba něco znamenala, člověk mohl být hrdý na velké národní firmy a nemusel se u každé druhé profese koukat na výklad do slovníku. Tento sentiment sdílají voliči Trumpa, Orbána, Zemana

i Andreje Babiše. Ten, ačkoli v řadě dalších ohledů není typickým populistou, právě tímto příběhem přetáhl část voličů ČSSD. Tento fakt dobře dokládá skutečnost, že podpora Trumpa i Zemana více koreluje s manuální povahou práce než se samotným příjmem.

Historie se obyčejně neopakuje, říkáte si. Jak ale poznamenal sociolog William Thomas ve svém teorému: „Jestliže je určitá situace lidmi definovaná jako reálná, stává se reálnou ve svých důsledcích.“ Chybou liberálů možná bývá, že „reálnost situace“ popírají, místo toho, aby se debatu o ní snažili strukturovat a převést k reálnějším řešením.

Druhý narativ se týká místa a komunity. I sílu příběhu o návratu či touhu po radikální změně totiž nepochopíte z individuálních rozhodnutí, ale až když navštívíte města jako Zanesville v jihovýchodním Ohio. Propad lokálních průmyslů po sobě zanechává kromě narůstajících nerovností mezi regiony symboliku úpadku. Ze Zanesville, někdejšího srdce Ohia, prosperujícího z továren na výrobu cihel, keramiky, mýdla či oceli, je dnes opuštěné město. Střední třída se vystěhovala do venkovských periferií a samot, obchody a fast foody se přesunuly k výpadovkám. V centru, kde kdysi jezdila i tramvaj a zářily výlohy kin, bydlí ti nejhudší a na ulici nepotkáte živáčka.

Trumpa jako přihlášení se k Americe minulosti tu volili rovněž lidé se solidními příjmy, kteří dnes už pracují ve službách a nejsou nijak konzervativní. Nikoli kvůli vlastním problémům, ale vinou dojmu z rozpadu regionu, který se střední třídy dotýká mimo jiné závislostmi teenagerů na opiátech a nekvalitním vzděláváním. Trump s odkazy na místo, charakter zdejších obyvatel a nezaslouženost jejich osudu oproti „privilegovaným“ regionům záměrně pracuje, a to jak v minulé, tak i v současné začínající kampani.

Regionální frustrace, která se netýká pouze jednotlivců, existuje i v Česku. Nerovnost regionů je zde výrazně vyšší, než by bylo u země s tak malou ekonomikou nutné. Průměrný obyvatel Ústecka či Ostravska hodnotí kvalitu života ve svém kraji hůře než chudina v krajích bohatých. Kvalita školství i nabídka řady služeb jsou tam výrazně horší, což má dopad i na střední třídu. Také v Česku lze proto zisk stran nabízejících radikální změnu poměrů vysvětlit spolehlivěji nezaměstnaností a závislostí dané obce na práci v průmyslu než řadou individuálních

charakteristik. V okrese jako Chomutov dostali v roce 2017 antiestablishmentové strany, komunisté a ANO vymezující se proti tradiční politice přes dvě třetiny hlasů. To už není jen důsledek individuálních nižších příjmů či vzdělání, ale podobně jako u Zanesville všeprostopupujícího průběhu „elitami zapomenutého místa“.

Obávám se, že současný liberalismus podceňuje i tento skupinový a regionální charakter volby. Zaměřuje se na jedince a jejich práva a politiku, která jim prospívá. Ale opomíjí jevy, které zvyšují frustrace v celých regionech a skupinách obyvatel.

Třetí nástroj populistů je vytváření nové kulturní identity. Pozůstatky rozpadající se dělnické třídy už nemají jednotné ekonomické zájmy. Jednou z možných strategií mobilizace je právě vytváření nových typů štěpení a negativní volby: zvýrazňování role kulturních elit, brojení proti *outgroups* — od Romů po gaye — jako proti skupinám stojícím mimo „běžný lid“ a ohrožujícím ho svými neopodstatněnými nároky a nerespektováním majority, tematizace migrace jako nového rizika pro stagnující část společnosti. Trumpova kampaň z roku 2016 obsahovala legitimní témata jako role Číny v oslabení manufakturní výroby na americkém Středozápadě, ale málokterá podle *exit polls* emotivně rezonovala více než pracovní migrace, která s sebou zřetelněji nese kulturní distinkci. Nový populismus je vytváření nového třídního uvědomění, kde to staré, čistě ekonomické přestává fungovat.

Sjednocování voličů negací však reaguje na širší problém, který z postindustrializace vyplývá. S přesunem pracujících z primárního sektoru do různých typů služeb a sektoru veřejného se společnost fragmentuje. Marx pracoval se dvěma dominantními třídami, klasická teorie se třemi. Britský sociolog Mike Savage identifikoval pro 21. století sedm sociálních tříd, které se liší ekonomicky, kulturním kapitálem (vzděláním a rozhledem) i sociálními kontakty. A podobné rozdrobení ukázal výzkum Česká společnost po 30 letech⁵ i u nás.

To má pro politiku zásadní důsledky. Klesá role pragmatické ekonomické volby, protože ve světě proměnlivých kariér není zcela jasné, jaký typ daňové či důchodové reformy se voliči dlouhodobě vyplatí. Čistě

ekonomická témata ztrácejí na důležitosti, pokud neobsahují symboliku. Ve společnosti fragmentované mnoha úhly pohledu se skupiny neshodnou — Savageova britská tradiční dělnická třída a nastupující pracovníci služeb mají podobné příjmy. Mohli by sdílet ekonomické zájmy, řeknete si. Reálně však z globalizace a dynamiky společnosti těží jen druhá skupina, obě mají rozdílnou úroveň vzdělání, sociální kontakty a kulturní postoje.

Politika kopíruje společnost. Suma volebního zisku dvou hlavních stran je ve většině evropských zemí výrazně nižší než před dvaceti lety. Počet stran ve většině národních parlamentů je naopak vyšší. Jednou z reakcí na fragmentaci společnosti je fragmentace stranické politiky, která se začíná zaměřovat na úzké části elektorátu. Když si zanesete české strany na mapu někdejších základních os politiky, zjistíte, že KDU-ČSL a SPD mají takřka identickou polohu: jsou středové a konzervativní. Jejich voliči se však výrazně liší v míře podpory autoritářství a v pocitu, zda jsou lidé jako oni vítězi, či poraženými globalizace. Pokud chce mít strana ve všech ohledech jasnou ideologii a zastávat zřetelné postoje, zůstává nutně velmi malá.

To, že populismus rétoricky spojuje části společnosti, které se reálně názorově neshodnou, ve fiktivní „běžný lid“, je strategická reakce na tuto fragmentaci. Liberálové jsou někdy v pokušení uvěřit, že skutečně existuje nějaká horší a nereformovatelná část společnosti. Lidí, kteří ve všem souhlasí s Milošem Zemanem, je však podle výzkumů Medianu jen okolo deseti procent. Populistická většina je zformována diskurzem zrádných kulturních a intelektuálních elit, „běžného lidu“ a *outgroups*, které na něm parazitují zespoda. Strategii proti populismu by tedy neměla být kritika „horší“ části lidu, ale uchování témat v rovině, která takovému štěpení brání.

Fragmentace má i další důsledky. Ve společnosti nestálých kariér a povolání, která ještě před několika lety neexistovala, klesá důležitost práce jako společenského pojítka a identifikace. Roste naopak role životního stylu a vkusu. Už Pierre Bourdieu si všiml, že styl a vkus fungují jako lakmusový papírek, podle něhož lidé poznají, do jaké části společnosti patří a jak se k sobě mají chovat.

Na to reaguje i politika. Nositeli stylu nejsou strany, ale osobnosti. Liberál pozná z vystupování a vkusu politiků jako Justin Trudeau či Barrack Obama, že budou jeho postojům blíže než Trump a Mayová, aniž by musel studovat jejich názory. I proto je dnešní politika nutně personalizovaná. Důvěra v osobnosti je od roku 2013 ve volbách v Česku nejdůležitějším aspektem. Tradiční strany se trendu individualizace politiky přizpůsobují výrazně pomaleji než ty, kde se kandidát na primátora mění na základě jednoho průzkumu.

Důležitost individuálního stylu samozřejmě souvisí s nástupem vizuálních a nových médií. Proměna mediálního světa je však pro pochopení nového populismu důležitá i v jiných oblastech. S fragmentací společnosti a nástupem online médií se rozpadla velká publika, což zabraňuje politické integraci. Rozpad publik však není politicky rovnoměrný. Trumpovi voliči podle výzkumů ve velké míře vycházeli ze zpravodajství Fox News. Voliči Clintonové žádný dominantní zdroj neměli. I v Česku mohou Andrej Babiš či Miloš Zeman oslovit výraznou část svého staršího a méně vzdělaného elektorátu jen pomocí několika málo kanálů — zejména komerčních televizí. Liberálové naproti tomu ve většině zemí potřebují pracovat s kanály velmi různorodými, což jejich kampaně komplikuje.

S nástupem nových médií také souvisí jev, kterému politolog Giovanni Sartori říkal *videopolitica*. Pokud jste v roce 2015 zhlédli reportáže o uprchlících, potom se podle analýz Medianu výrazně zvyšovala pravděpodobnost, že budete přisuzovat tématu velkou důležitost. Média nastolují témata s rychlostí, jíž politika s nabízenými řešeními nedokáže sekundovat. Vzniká emotivní vakuum obav, že elity a instituce řešení klíčových problémů (které jsme si ani my sami ještě před rokem neuvědomovali) zkrátka nemají. To snižuje důvěru k institucím, a navíc poskytuje výhodu politikům, kteří nová témata pouze zasazují do předem připraveného výkladu — ideálně do výkladu o souboji elit a „běžného lidu“.

Preference vizuálně zajímavých témat také vychyluje agendu k tématům, která se populistům často hodí. V roce 2018 u nás vyšlo přes osmdesát tisíc článků a reportáží o uprchlících a migrantech. Zhruba

jeden článek na dva uprchlíky a migranty přicházející střeozemní cestou do Evropy. Medializace je v tomto ohledu desetkrát silnější než v krizovém roce 2015. Pro představu, o změnách klimatu a globálním oteplování (včetně článků o tání ledovců, emisích oxidu uhličitého apod.) pojednávalo okolo dvaceti tisíc článků a reportáží a podobný počet se zabýval tématem oddlužení a exekucí.

Možná i díky tomuto vychýlení mediální agendy si vlády od České republiky po Spojené státy americké mohou dovolit definovat plány v „nudných“ oblastech od zdravotnictví přes životní prostředí a ochranu krajiny po obranu a reformy sociálních systémů docela vágně. A namísto je obava, že se v těchto oblastech mohou prosazovat partikulární zájmy, které v oslňujícím jasu kulturních a personálních válek ztrácejí viditelnost.

Česká realita je novým populismem nasáklá podobně jako země na Západě. Je však potřeba si uvědomit, že ačkoli je například Miloš Zeman mistrem populistického argumentu, jen využívá pole umeteného svými protivníky. Řada politiků z dnešního takzvaného demokratického bloku roky před jeho prezidentskou volbou strávila bojem proti inkluzi ve školství s odkazem na „parazity“ a odmítáním sociálního bydlení coby pomoci „nepřizpůsobivým“ a dnes filozofují o nové totalitě environmentalismu a genderismu. I demokratičtí politici u nás využívají témata, u nichž bychom se měli bavit o podobách řešení, pro vytvoření identity svých voličů jako normální většiny zneužívané shora výmysly elitářů či zdola takzvanými spoluobčany, jak s oblibou říkáme lidem, které za občany nechceme.

Z nepochopení charakteru populismu podle mě pramení řada chyb, které dělají tradiční političtí kandidáti ve snaze mu čelit. Zaprvé se často zaměřují na hodnotovou kritiku. Populismus však tyje hlavně z tematické vyprázdněnosti. Oproti roku 2013 si lidé ve výzkumech cvvm s posledními dvěma volbami nedokázali spojit konkrétní témata. Ne že by neexistovala poptávka. Po prezidentských volbách respondenti uváděli, že by se hlava státu měla zaměřit na budoucnost vzdělávání či na řešení nerovnosti ve společnosti. Těmto věcem se však kampaně a diskuse obloukem vyhnuly.

Kampaň před evropskými volbami zase zcela ignorovala témata sucha a změn klimatu, kterým Češi začínají přisuzovat velkou důležitost.

Absence nastolování témat umožňuje, že se debata místo *policy* (politických témat a jejich řešení) zaměřuje na *politics* (politiku jako takovou). A v tom má vždy náskok vše nové, razantní a nekorektní. Zde je třeba hledat důvod dominance „nových stran“, jako jsou ANO, SPD a do jisté míry i Piráti. Volby lze také vinou vyprázdněnosti ovládnout během čtrnácti dnů tématy, jež umožňují populistické štěpení „běžného lidu“ a „diktujících elit“. Zemanovi se to před druhým kolem prezidentského klání podařilo přes migraci, restituce, držení zbraní a kouření v hospodách. V částech populace, kde tato témata rezonují, se podle panelových výzkumů Medianu nejvíce zvedla volební účast.

Zadruhé, liberální kandidáti často neumějí dělat negativní kampaň. Ta proti Zemanovi se zaměřovala na věci, které o prezidentovi všichni vědí (proruskost, nedůstojnost) a už se u nich rozhodli, jestli jim vadí, nebo ne. Takový typ negativní kampaně může vést ke zvýšení účasti vlastního tábora. Strategií populismu je však navyšovat účast dosud politicky pasivních a zklamaných lidí. Výrazně efektivnější by tak bylo soustředit se na její potlačení — například upozorňovat v chudých regionech na propojení Zemanova okolí s exekucním byznysem či pochybení jeho vlád v privatizacích místních dolů.

A zatřetí, liberálové ignorující příběh v pozadí nového populismu mohou uvěřit, že Zemanovým voličům musí nutně imponovat celá jeho osobnost. Mají pak sklon podceňovat jejich intelekt. Pokud zároveň podcení, že u některých témat nejde jen o postoje, ale rovněž o autenticitu, mohou jako Jiří Drahoš dojít k chybnému rozhodnutí, že v otázce uprchlíků je třeba kopírovat Zemanovu pozici. Přitom efektivnější by bylo rozšíření bitevního pole. Převedení otázky na kritiku konkrétních politických kroků Evropské unie a na zdrojové problémy migrace, jako jsou globální oteplování, obchod se zbraněmi či vysávání zdrojů třetího světa.

Standardní politika vycházející z tradic liberální demokracie by si z toho všeho měla vzít několik obecných ponaučení. Především nepodceňovat populismus coby krátkodobý výmysl — ale naopak pochopit jevy,

které ho umožňují. Snažit se zasazovat konkrétní opatření do kontextu a příběhů, v nichž jsou pochopitelná — když se velké příběhy, které nabízely rámec v minulosti, vyprazdňují. Omezit boj s „běžným lidem“. Nastolovat reálná témata v době, kdy mašinerie videopolitiky a populistů nemá zrovna z čeho čerpat. A připustit konfliktní liberalismus — tedy liberální demokracii, která umí definovat své nepřátele a ve vakuu bez velkých příběhů nespolehá pouze na omílání svých hodnot a vyžadování konsenzu nad nimi.

Rizika liberální demokracie v Česku totiž leží i mimo argumentační osu populismu, ať už se jedná o úniky do daňových rájů, obchod s chudobou, omezenou vymahatelnost práva ve finanční oblasti či o to, že necháváme průmyslové korporace vytěžít regiony bez odpovědnosti za jejich sanaci.

Proti „zrádcům“

Byl první červnový víkend roku 2019 a v německé vesnici Isthya bylo přes den třicet dva stupňů. Na co myslel pětadesátiletý Walter Lübcke, když naposledy vyšel na terasu svého domu, se už nedozvíme: jeho život v těch minutách ukončil pravicový extremističtý výstřel do hlavy z bezprostřední blízkosti. Vraždou křesťanskodemokratického politika potrestal za to, že podporoval přijetí uprchlíků v Německu a davům odpůrců připomínal, že postarat se o válečné běžence je křesťanskou hodnotou.

Lübckemu už předtím dlouho vyhrožovali smrtí. V době jeho zastřelení dostávali podobné zprávy starostka Kolína Henriette Rekerová a starosta Alteny Andreas Hollstein. Oba v minulosti přežili pobodání a oba platili za svůj příliš prouprchlický postoj. Chotěbuzskému starostovi Holgeru Kelchovi přišlo za jeden den (bylo to po vraždě místního důchodce člověkem pocházejícím ze Sýrie) pět set nenávislivých e-mailů a tři hrozby zavražděním a byl kvůli tomu vzat pod policejní ochranu.

Podobné hrozby zná řada politických komentátorů a politiků i v Česku. Historik Matěj Spurný prý dostával takových zpráv desítky denně, když k migraci napsal, že Češi by ve své historii bez vnějších vlivů jako národ zanikli. Radku Bangovi přáli Cyklon B, když se vymezil proti kapele Ortel. A přát novinářkám či aktivistkám smrt či znásilnění migranty za kritiku protimigračních lídrů nebo za sympatie s uprchlíky je v některých částech sociálních sítí mainstreamem.

Stejně jako v Německu, ani ve Spojených státech nezůstává jen u slov. Robert Gregory Bowers, který v říjnu 2018 vešel do synagogy v Pittsburghu a postřílel jedenáct lidí, podle vlastních slov židy z místního sdružení zbavil života především proto, že se spikli proti bílé Americe a pomáhali migrantům. Velmi podobné motivace opepřené teoriemi kulturního marxismu měl i vrah ze synagogy v San Diegu.

Nenávisť a agrese nepocházejí zdaleka jen od radikálních odpůrců migrace. Ale ti mají jedno společné. Jejich radikalizace je i důsledkem toho, že se pravicově populistická rétorika často obrací proti „zrádcům

v našich řadách“. A nejde jen o útoky na specifické osoby, ale o obecnější a velmi osvědčenou rétorickou figuru.

Nacistická propaganda byla po prohrané první světové válce postavena zčásti na mýtu „bodnutí dýkou do zad“. Toho se měli dopustit politici Výmarské republiky, když v listopadu 1918 uzavřeli nevýhodné příměří se státy Dohody, aby sami mohli převzít moc. Jeden ze signatářů příměří — Matthias Erzberger — byl po třech letech skutečně zavražděn krajní pravicí. Mýtus o dýce, kterou národu do zad bodli zrádci z vlastních řad, zafungoval a byl rozšířen na židy, kteří prý nesloužili v německé armádě (ačkoli podle cenzu v ní byli nadreprezentováni), na socialisty a kulturní elity.

V jisté formě používá motiv zrady a variaci na německou *Dolchstoßlegende* řada západních populistických politiků. Od amerického guvernéra George Wallace, který jazykem zrady odsuzoval kritiky války ve Vietnamu, po stranu brexitářů, která před evropskými volbami v roce 2019 popisovala handrkování britské vlády a parlamentu o způsobu odchodu z Evropské unie nikoli jako politováníhodnou neschopnost, ale rovnou coby *zradu* britské veřejnosti.

Argument vnitřními zrádci samozřejmě slouží k mobilizaci voličů a k udržení napětí, když vnější nepřítel již není vidět před hradbami. Má však i další podstatný účel, který zkoumá například studie argentinsko-amerických ekonomů Rafaela Di Telly a Julia J. Rotemberga.⁶ Tím je obrácení deficitu ve vnímaných kompetencích ve výhodu populistického kandidáta.

Donald Trump v kampani proti Hillary Clintonové dlouho ztrácel hlavně proto, že nebyl vnímán tak kompetentní jako ona. Právě tento aspekt byl v řadě předešlých amerických prezidentských voleb klíčový. V závěru své kampaně orientované na „vysoušení bažiny“ však Trump přitvrdil: zaměřil se na kauzu používání soukromých e-mailů Clintonové či financování nadace Clintonových zahraničními donory, tedy na aspekt loajality. I proto nakonec uspěl.

Di Tella a Rotemberg provedli experiment, v němž polovinu respondentů před otázkou, zda chtějí volit Trumpa, či Clintonovou, naladili

na téma kompetentnosti. Zeptali se jich ve třech otázkách na to, jak důležitá je kompetence v dnešní politice, jak politikům v rozhodování pomáhá zkušenost a dobré vzdělání a podobně. Lidé, kteří dostali tento takzvaný *priming*, pak častěji avizovali volbu Clintonové. Ale s jednou velkou výjimkou. Rurální voliče a bílé voliče bez univerzitního vzdělání tento *priming* pomocí zdůrazňování kompetencí vedl k tomu, že více deklarovali volbu Trumpa. Ne proto, že by ho považovali za kompetentnějšího. V nastoleném příběhu zrady amerického Středozápadu a „modrých límečků“ neznamenal kompetence schopnost efektivně vládnout — ale efektivně krást, konspirovat a „bodnout dýku do zad“. Od kandidáta, který je nový, zmatený a trochu nedůvěryhodný, hrozí paradoxně zrada méně.

Popěvky o tom, jak Clintonová půjde do vězení, které si notovali mí známí v americkém Ohio v ostrých posledních dvou týdnech Trumpovy kampaně, a chladné reakce na negativní reklamy o jeho zmatenosti a neschopnosti vlastně ilustrovaly zjištění Di Telly a Rotemberga. Pointou diskurzu o zradě je, že když ho prosadíte, kompetence vašeho oponenta se stávají jeho největší slabinou.

Narativ zrady nemusí být používán výhradně pravicovými populisty. Trump měl však jednu výhodu. Svou strategii sice podle svého poradce z krajně pravicových kruhů Stevea Bannona neměl zcela v krvi a k pozici zástupce lidu proti zrádným elitám ho museli přemlouvav (chtěl se označovat za elitu), rétoricky však byla uvěřitelná, protože navazovala na argumenty, které byly v americkém konspiračním konzervatismu dlouho přítomné.

Robert Gregory Bowers, který postřílel židy v Pittsburghu za to, že se podle něj spikli proti Americe a pomáhali uprchlíkům, byl roky fascinován konzervativním rozhlasovým moderátorem Jimem Quinnem. Ten ve svých pořadech od devadesátých let brojil proti globální nadvládě liberalismu. Takzvané *Quinnovy zákony* mířily proti všem liberálním vnitřním nepřítelům, které si dokážete představit: liberalismus vždy skrytě směřuje k opaku toho, co říká — válka proti chudobě posílí chudobu, regulace zbrání zvýší počet vražd a tak dále; největším zlem

světa je marxismus ovládající americké univerzity; potraty jsou oltářem feministické církve; globální oteplování je hoax a spiknutí, které má vyrazit výrobní prostředky z rukou Američanů. *Quinnovy zákony* po letech stále kolují v různých podobách na Fox News i mezi novou vlnou online pseudokonzervativců. Problém je, že Bowers stejně jako vrah ze San Diega či útočník na mešity v Kanadě začínají vždy u těchto nekonvenčních „myslitelů“ a pak se přesunou do agresivních útrob online fór. A z těch vyjdou až s brokovnicí v ruce.

Zmíněným důvodem, proč populisté volí rétoriku namířenou proti „zrádcům“, je udržení napětí, když slábně vnější ohrožení. Migrační krize sice vedla k politické mobilizaci, ale jen v omezeném měřítku. Preference pravicových populistických stran, které se proti migrantům vymezovaly nejostřeji, vzrostly v zemích, jako jsou Německo, Rakousko či Švédsko, ke konci krizového roku 2015 „jen“ o šest až sedm procentních bodů. Jasný trend, ale žádná revoluce. Navíc jejich odpor k migraci a politickému islámu přejaly mainstreamové strany. Musely tak zvolit jinou strategii.

Přechod na diskurz vnitřních nepřátel lze ukázat například na obsahu projevů na hlavních pražských protiuprchlických demonstracích 6. února 2016. Proslovy Martina Konvičky, Petra Hampla a Tomia Okamury už tehdy překvapovaly tím, jak málo se dotýkaly samotných rizik, která představují islám a migrace pro Evropu. Tato témata zabírala ve zveřejněných verzích jen asi čtrnáct procent textu. Dalších šest až sedm procent bylo o islámu obecně. Konkrétních řešení problémů migrace a radikálního islámu se týkala jen tři až čtyři procenta textu.

Mnohem více prostoru zabralo odsuzování různých typů vnitřních nepřátel. Zhruba z jednadvaceti procent se projevy zabývaly českými a evropskými politiky a patnáct procent bylo o „zrádných“ elitách, intelektuálech, médiích či pomocnících migrantů. Zbytek se týkal činnosti hnutí či glorifikace postav a činů z českých dějin, která mluvčím sloužila jako kontrast k chování politiků a elit dneška. Projevy se mírně lišily jen v tom, na koho se útoky soustředily. Konvička s Hamplem mířili na širší řady elit, které „nás prodaly“, Okamura více na české a evropské politiky.

Politika Evropské unie se v oblasti migrace nevyhnula selháním: ve schopnosti rychlého přesměrování investic, v podpoře jižních členských států, v pomalém startu návratové politiky, v dlouhé pasivitě při řešení syrského konfliktu a u dalších spouštěčů migrace od změn klimatu přes prodeje zbraní po daňové úniky z třetího světa. Nic z toho v projevech zmíněno nebylo. Elity byly kritizovány za obecnou zradu evropské civilizace a českého národa.

Okamurovi se obracení pozornosti od migrace samé k vnitřním nepřátelům osvědčilo. V červnu 2019 (měsíc před dokončením této kapitoly) zhruba sedmdesát procent svých statusů na Facebooku zaměřoval primárně proti médiím, novinářům, České televizi, neziskovým organizacím, „sluníčkářům“ a jiným kolaborantům, restituentům, výzkumníkům a intelektuálům. Islám a migrace byly pouhým kontextem těchto ataků.

To, že v Česku stále posilují autoritářské a populistické strany, ačkoli nás migrace nezasáhla ani se nezvyšuje kriminalita, je z velké části dáno právě tímto obrácením kormidla a velkou jazykovou kreativitou, která vytvořila novou zpravodajskou hodnotu převzatou i médii. Ještě v krizovém migračním roce 2015, kdy Evropa opravdu čelila vážným problémům, se klíčová slova *sluníčkář*, *pražská kavárna*, *dobroser*, *elitáři*, *zrádci*, *neomraxisté*, *lepšolidé* a *havloid* objevila v necelých třech tisících článcích a reportážích českých médií. V roce 2018, kdy už odezněla migrace i teror Islámského státu, to bylo přes osm tisíc článků. Rizika polevila, vnitřní zrádci a mobilizace voličů zůstali.

Miloš Zeman se v české politice udržel zčásti díky dobrému čtení této situace. Po poklesu podpory vinou jeho příklonu k Rusku v ukrajinském konfliktu v roce 2014 přesedlal na odpor vůči vnitřním nepřátelům. Rok po jeho prvním zvolení se výraz *pražská kavárna* v médiích vyskytoval takřka jen v souvislosti s opravdovými kavárnami, v druhém vítězném roce 2018 už databáze Newton eviduje přes čtyři tisíce výskytů, často v souvislosti právě se Zemanem.

Pro vládnoucího politika má přesunutí pozornosti k „vnitřním nepřátelům“ výhodu ve vytvoření stability. Politik definovaný svými nepřá-

teli je imunní vůči dopadům vlastních přešlapů. Dobře je to vidět na podpoře Donalda Trumpa. Ta je sice relativně nízká — okolo čtyřiceti až pětáctyřiceti procent —, ale je nejstabilnější ze všech prezidentů od druhé světové války a také nejvíce polarizovaná mezi demokraty a republikány. Podobná charakteristika platí rovněž pro Zemana. Jeho podpora je například proti Václavu Klausovi i Václavu Havlovi velmi stabilní a výrazněji závisí na vzdělání, věku a stranické orientaci voličů. Polarizace společnosti a vytvoření iluze „nepřátel lidu“ z politiků dělají symboly, kterým leccos odpustíte, pokud sdílíte stejné protivníky.

Jen za tuto rétoriku někdo občas zaplatí výhrůžkami a někdo, jak ukazuje osud německého starosty a pittsburských židů, dokonce životem. V případě civilizačního ohrožení je totiž nutné zahodit zábrany. Právě tento pocit civilizačního ohrožení je podle mezinárodních průzkumů PEW Research vlastní radikálům v muslimských zemích a sdílí jej i autoritáři u nás a na Západě. A v obou případech se agrese nejčastěji obrací vůči příslušníkům vlastního kmene, kteří rizika nepochopili a stávají se pátou kolonou.

Trumpovy revoluce

Interpretace vyhocených voleb se často snaží stvrdit velké příběhy, které si o politice a společnosti vyprávíme, a realita jim nemusí zcela odpovídat. Triumf Donalda Trumpa nad Hillary Clintonovou byl vykládán coby bezprecedentní obrat americké politiky. Nalezení nové třetí cesty mezi politikou demokratů a republikánů. Porážka politického establishmentu a na něj napojených lobbistů. Jako většina velkých příběhů se i tyto brzy zhroutily. Revoluce Trumpovy doby spočívá ve vyhrocení toho nejhoršího, co Amerika doposud poznala: prorůstání korporátního lobby do politiky, nástup hysterického konspiračního konzervatismu a využití amerického volebního systému pro posílení dominance menšiny.

Trump podle řady analytiků dělá většinou kroky, které by dělal každý republikánský prezident. Představme si třeba jeho největšího soupeře z primárek roku 2016, konzervativního Texasana Teda Cruze. Takřka určitě by také nastolil tvrdší linii proti Íránu a omezil kritiku Izraele, snažil by se zrušit *Obamacare*, z boje proti migraci přes mexickou hranici by si udělal hlavní téma. Asi by neprosazoval cla proti Číně, ale oproti Trumpovi by možná tlačil na radikálnější daňovou reformu a vystupoval by tvrději proti LGBT komunitě či jakékoli regulaci držení zbraní. Zkrátka svou politikou by to byl patrně konzervativnější, méně chaotický a skandály tolik nezatížený Trump. Trumpova éra přinesla jiné novinky. A bohužel se jimi v záplavě zpráv o snaze Rusů ovlivnit volby v roce 2016 a Trumpových tweetů tak málo zabýváme.

Zaprvé je to propojení korporátního světa a politiky. Ministr financí Steven Mnuchin a několik předních členů Trumpovy administrativy v prvních dvou letech byli vysocí představitelé společnosti Goldman Sachs. Resort zdravotnictví vede Alex Azar, lobbista a někdejší šéf farmaceutické firmy Eli Lilly. V čele Agentury pro ochranu životního prostředí se střídají zástupci průmyslu — nyní ji vede lobbista uhelných společností Andrew Wheeler. Obranu šéfoval bývalý viceprezident Boeingu Patrick Shanahan, než ho vystřídal Mark Esper z Raytheonu — obě firmy jsou hlavními dodavateli zbraní Pentagonu. Ministerstvo, které je zodpovědné

za správu americké půdy a těžby přírodních bohatství, vede průmyslový a uhelný lobbista David Bernhardt.

Dalo by se dlouho pokračovat, protože v Trumpově administrativě podle *The Washington Post*⁷ přímo pracuje 350 někdejších lobbistů, z toho 200 v oblastech, v nichž předtím lobbovali za celkem 2 800 korporací. Lobbisté samozřejmě do amerických vlád zasahovali i v minulosti, ale nikdy v takové míře přímo nevedli úřady a nerozhodovali pod politicky velmi slabým prezidentem o svých agendách.

A nebyla to od nich špatná investice. Rychle připravená daňová reforma se podle výpočtů nezávislých úřadů dlouhodobě nevyplatí zhruba dvěma třetinám poplatníků, naopak vydělají na ní kromě části vysoko-příjmových obyvatel jen velké korporace. A nejde pouze o Amazon, který neplatí žádné federální daně ani při čistém zisku jedenácti miliard dolarů. Podobnou čistou nulou má v kolonce daní další stovka amerických korporací s velkými zisky. Rozpočtu to přináší mnohamiliardové ztráty. Škrty navíc podle řady analýz nevedly k posílení vzniku pracovních míst — podniky jako AT&T a General Motors, které za snížení daní lobbovaly s tím, že jim to pomůže vytvořit tisíce nových pracovních pozic, jich naopak tisíce zrušily. Americké firmy do zvýšení mezd či bonusů investovaly jen okolo desetiny rozsahu daňových škrťů. Trumpův rozpočet navíc vinou škrťů trpí i přes růst ekonomiky nejvyšším deficitem v historii. Ten chtějí republikáni snížit omezením zdravotních programů Medicaid a Medicare, na což opět doplatí senioři a chudší část Spojených států.

Je zajímavé, že Trumpova reforma u fyzických osob zavedla i rozumné zrušení některých výjimek a odpisů, ale u korporátních daní to neudělala skoro vůbec. Například Amazon si vynuloval daně mimo jiné díky tomu, že do nákladů lze neomezeně uplatňovat odměňování zaměstnanců nákupem akcií. Rámcově rozumný nápad má háček v tom, že Amazon zaměstnancům emituje akcie nové. Náklady nenese on, ale dosavadní vlastníci, kterým může cena akcií klesat. Navíc do odpisu se počítá, i když firma nedá zaměstnancům akcie nové, ale jen stoupne cena těch stávajících. Pokud má firma zisk, stoupají jí akcie, tedy i tento odpis — a neplatí žádné daně. To v kombinaci s celkovým snížením daňové zátěže vede k tomu, že Amazonu i při obřím zisku federální vláda peníze

naopak vrací. Podobných případů lze najít desítky. Daňová reforma naznačuje, že naslouchání korporacím došlo tak daleko, že výsledkem je nesmyslné procyklické opatření, které zaplatí většina Američanů.

Ale nejde jen o daně. Proniknutí uhelných a energetických lobbistů do oblasti ochrany životního prostředí lze těžko nespojovat se zrušením desítek regulací, které se týkají těžby, nebezpečných látek v ovzduší či ochrany vody. Podle analýzy Harvardu zrušení těchto regulací povede k mnoha tisícům předčasných úmrtí ročně.⁸ Ministerstvo vnitra, které také vede průmyslový lobbista, tomu sekunduje omezováním území, kde je zakázána těžba.

Dalším případem je obrana. Největšími dodavateli zbraní Saúdské Arábie jsou právě firmy Boeing a Raytheon, které „dodaly“ i ministry obrany. Trumpova administrativa přiznaně kvůli tomuto obchodu nijak nepotrestala vraždu a rozřezání novináře *The Washington Post* Džamála Chášukdžího na saúdské ambasádě v Istanbulu v roce 2018. Ignoruje tamní porušování lidských práv včetně plánovaných poprav dětí. A zejména se postavila proti oběma komorám Kongresu, které zakázaly saúdské teokracii pokračovat v bombardování Jemenu, které už stálo životy desítky tisíc civilistů včetně dětí, a odhaduje se, že až miliony lidí může přivést na hranici hladomoru.

Ministr Shanahan přitom kvůli nadržování Boeingu čelil internímu vyšetřování a podle některých novinářů to byli právě zástupci výrobce bomb Raytheon v americké vládě, kteří ministra zahraničí Pompea přesvědčili o tom, že v podpoře Saúdů je třeba pokračovat.

Stopy lobbistů lze najít i v dalších oblastech. Například někdejší šéf spravedlnosti Jeff Sessions byl obklopen pracovníky a lobbisty společnosti GEO Group, která vydělává miliardy na provozování privátních věznic. Obama tato zařízení — dražší než veřejná vězení — omezoval, Sessions jeho iniciativu zvrátil.

Snad jen ve zdravotnictví farmaceutický lobbista Azar situaci výrazně nezhoršuje. Cena léků a obecně nákladnost amerického zdravotnictví je už tak vysoká, že by to pro Trumpa znamenalo politickou smrt. Administrativa se však postavila proti návrhům demokratů směřujícím ke snížení cen léčiv a plánovaně se nesoudí, pokud některý z amerických

států napadne části Obamovy reformy zdravotnictví. Což může vést k jejímu postupnému rozkladu, který se Trumpovi politicky prosadit nepodařilo.

Zajímavostí je, že řadu z uvedených „korporátních ministrů“ Trump ponechává v pozici takzvaného úřadujícího ministra. V takovém případě totiž jmenování nemusí potvrzovat Kongres.

Nechci podceňovat hybridní válku, ale největší koluze — prolnutí vlády cizím subjektem a jeho zájmy — ve Spojených státech amerických vůbec neprobíhá ze strany Ruska, ale ze světa korporátního lobbingu. Ten využívá Trumpovu politickou slabost i jeho unikátní schopnost klauna odvést pozornost od důležitých věcí skandálními tweety a stupidními vystoupeními. Ostatně přesně tak to popsal anonymní komentář v *The New York Times*, v němž se člen Trumpovy administrativy chlubil, jak zmateného prezidenta usměřují tím „správným“ směrem.⁹

Druhou Trumpovou revolucí je revoluce volební. Pro apoštoly nové politiky je Trumpovo zvolení kýženu výhrou lidu nad systémem. Paradoxem je, že ho do velké míry umožnil právě (volební) systém. Clintonovou, jak známo, volilo skoro o tři miliony Američanů víc než Trumpa. Doplatila na to, že ve velkých státech jako Kalifornie vyhrála o miliony hlasů a v malých těsně prohrávala. A to volební systém, který dává ve státech všechny hlasy všech volitelů vítězi (*electoral college*), tvrdě trestá.

V historii Spojených států amerických není situace, kdy se prezidentem stal kandidát s menším počtem hlasů, zcela výjimečná. Nikdy však neprohrál kandidát, který by měl takovou převahu jako Clintonová. K prezidentství jí stačilo získat sto sedm tisíc hlasů namísto v Kalifornii v Pensylvánii, Michiganu a Wisconsinu. Nezpochybňuje to Trumpovo vítězství, jen příběhy, které si o něm vyprávíme. Pokud by Clintonová onu asi tisícinu voličů „urvala“ ve „správných“ státech, bavili bychom se teď nejspíš o triumfu liberální demokracie a hodnot otevřené společnosti. A byla by to podobná iluze, jakou si dnes vytváříme okolo Trumpa. Data totiž ukazují, že v jeho volbě nedošlo k extrémnímu přelivu voličů od demokratů, který se povedl třeba Reaganovi. Trump těžil z vyšší

účasti a mírného posunu v rámci jedné skupiny — bělochů s nižším vzděláním na americkém Středozápadě. Tato z celostátního hlediska malá skupina nakonec vinou volebního systému rozhodla. A nikoli náhodou.

Americký volební systém historicky přeje spíše republikánům. Od roku 1876 proběhlo ve Spojených státech dvanáct prezidentských soubojů, které skončily rozdílem do tří procent, a mohla v nich tedy rozhodovat zmíněná volební mapa. U devíti z nich systém posílil zisk „červených“. Ve čtyřech případech dostal republikána do Bílého domu, byť získali menší počet hlasů. Opačný případ přitom neexistuje.

Faktem je, že volič ze třinácti takzvaných *swing states*, kde není dopředu zřejmé, kdo vyhraje, může svým hlasem ovlivnit výsledky výrazněji než občan tradičně „červených“ či „modrých“ států. Zajímavým důsledkem je vyšší váha hlasu bělochů a obyvatel venkova. Americkou populaci tvoří běloši z šedesáti tří procent, ve *swing states* je to přes sedmdesát dva procent. Nadreprezentováni jsou tam i lidé z rurálních oblastí. Snížená váha hlasu nebílých a městských obyvatel je posílena také tím, že takřka šest milionů lidí bylo ve Spojených státech amerických v minulosti zbaveno volebního práva, protože byli odsouzeni. Často jim nedisponují ani ti, kteří už opustili vězení. Nadprůměrně jsou mezi nimi zastoupeni právě obyvatelé měst a etnické minority. Jen na Floridě takto nemůže volit deset procent dospělých.

Systém není nespravedlivý jen v jiné váze hlasů. Když se ve volbách bojuje vlastně jen o třináct států, kampaně se zaměřují na problémy relativně malé části obyvatel. Řada *swing states* leží kolem Středozápadu, proto volbám dominovalo téma upadajícího průmyslu. Potřeby voličů z Kalifornie, které trápí extrémně drahé bydlení a sucha, nebo z Chicaga, kde je problémem kriminalita a sociální vyloučení, nebo z Jihu s jeho konzervativními křesťanskými tématy mají menší ohlas. O tyto státy se nehraje.

Problémem americké demokracie je však to, že na zmíněné vychýlení prezidentské *electoral college* navazují další aspekty volebního systému, které výrazně nadhodnocují hlas konzervativců a republikánů.

Dobře to lze ukázat na tažení za zákaz potratů. Konzervativní protipotratová revoluce probíhá i díky takzvanému *gerrymanderingu* a volebnímu systému.

Protipotratový zákon prošel ve Sněmovně Ohia 56 ku 40. Ta je rozdělena 61 ku 38 pro republikány, a to právě kvůli *gerrymanderingu* čili okrskování — tedy kreslení volební mapy tak, aby vyhovovala jedné straně. Republikáni v podzimních volbách v Ohiu získali necelých padesát dva procent hlasů. Pokud Sněmovna Ohia reprezentovala toto těsné hlasování, měl by zákon malou šanci. Pro jeho tvrdost — tedy zákaz potratů v době, kdy žena o těhotenství často ani neví — ho totiž nepodpořila část republikánů. Ne náhodou má také menšinovou podporu obyvatel, jejichž vůli volební systém vychyluje.

Stejná je situace ve státě Georgia, jehož Sněmovnu kreslení okrsků poznamenalo ještě více. V konzervativní Alabamě by sice zákaz potratů prošel tak jako tak, ale jeho nejtvrďší část — tedy zákaz a vysoké tresty za potraty v těhotenstvích pocházejících ze znásilnění a incestu — by místní politici nikdy neprosadili, pokud by z volebního práva nevyřazovali zhruba čtyři sta tisíc lidí, kteří někdy v minulosti spáchali trestný čin či mají nevhodný typ občanky.

Perlička ukazující pokřivenost volebního systému však ještě přijde. Zakázat ženám potrat v prvním trimestru těhotenství v USA státům nedovoluje rozhodnutí Ústavního soudu. Dva z jeho soudců však vyměnil Donald Trump — prezident, který prohrál o tři miliony hlasů a za své úřadování také vděčí volebnímu systému. Nový a velice konzervativní soud klíčový rozsudek „Roe vs. Wade“ z roku 1973 možná zruší a některé protipotratové zákony povolí.

Prezident není všemocný a pojistkou jmenování soudců je nutnost schválení Senátem. Ve volbách v letech 2016 a 2018 v něm demokraté získali o třicet milionů hlasů více. Přesto mají menšinu, protože lidnatou Kalifornií reprezentuje stejně senátorů jako republikánské ministáty a lány polí. Tento systém je záměrný — Sněmovna reprezentuje voliče a Senát státy. Ale kvůli rozdělování republikánských států a stěhování lidí do bohatších metropolí, které volí liberální demokraty, začíná americkou politiku vychylovat.

Problém je, že všechna zmíněná vychýlení volebních systémů — lokální *gerrymandering*, prezidentská *electoral college* a nárůst nereprezentativity Senátu, který je s nadsázkou zkrátka vždy republikánský — v posledních letech vedou k systematickému zvýhodnění konzervativců. Důsledky přitom nemusí zůstat jen u potratů. O našich právech nerozhoduje demokracie, ale technokratické ovládnutí politiky. Konzervativci mají pravdu, že na některých amerických univerzitách dominují liberálové, kteří to přehánějí s kulturou politické korektnosti. Hlavní mocenské pole společnosti však stále potajmu hegemonizují oni.

Třetí Trumpovou revolucí je příklon části Ameriky k hysterickému konspiračnímu konzervatismu. Hojně citovaný výzkum PEW Research ukazuje, že k němu došlo hlavně mezi lety 2004 a 2014.¹⁰ Projevuje se to dvěma věcmi. Zaprvé počet Američanů, kteří jsou ve všech kulturních a ekonomických otázkách konzistentně konzervativní, či liberální, vzrostl z deseti na dvacet procent. Zadruhé, demokratičtí a republikánští voliči se začali více profilovat, takže okolo devadesáti čtyř procent demokratů je liberálnějších než průměrný republikán a naopak. Zajímavé je, že liberalizace demokratů pokračuje pozvolna od devadesátých let, silící konzervatismus republikánů lze sledovat až od roku 2004. Co je důvodem?

Samozřejmě to může být reakce na liberalizaci a zvolení Baracka Obamy. Data PEW Research však při detailnějším pohledu ukazují, že k nejsilnější změně u republikánských voličů ve skutečnosti nedošlo ani tak v kulturních otázkách, jako jsou práva gayů. Zásadní je nárůst nedůvěry ve státní správu a příklon k postojům, které podezřívají chudé, že žijí na úkor ostatních. Spíše než příklon ke klidnému konzervatismu 20. století, je to příklon k novému konzervativnímu populismu — k nedůvěře vůči elitám a minoritám — a k jistému konspiračnímu přemýšlení.

I liberálové mají samozřejmě máslo na hlavě — v politické korektnosti či neschopnosti reflektovat, že ani extrémně liberální potratové zákony nemusí být správné jen proto, že jsou liberální. Ale příklon části Ameriky k hysterickému a konspiračnímu pseudokonzervatismu je hmatatelný a je symptomem Trumpovy éry.

Týdny před volbami v roce 2016 jsem strávil v Zanesville, zapomenutém městečku v Ohiu. Mí milí a donedávna politicky nepřilíši vyhranění příbuzní se najednou vraceli s nadšením ze střeleckých soutěží, kde se pájlo na terče *Crooked Hillary*. Zpívali popěvky o tom, jak Trump pošle Clintonovou do vězení. Citovali konspirační teorie o zabavení všech zbraní a zrušení hotovosti, aby si stát podrobil všechny občany. A není to jen příběh jednoho města. Výzkumy Univerzity v Cambridgi ukazují, že jednačtyřicet procent Trumpových voličů věří takzvané *great replacement theory*,¹¹ tedy konspirační teorii, že migrace je řízená, aby došlo k nahrazení bílého obyvatelstva muslimy a minoritami. Častěji také věří teoriím o škodlivosti očkování nebo tomu, že změny klimatu jsou hoax.

Mimo jiné i proto bylo od demokratů v roce 2016 zcela pomýlené zvolit negativní kampaň zdůrazňující Trumpovu zmatenost a nedostatek kompetencí k vládnutí. Byla cílena na konzervativce z předtrumpovské éry. Viděl jsem lidi, kteří na tyto reklamy reagovali slovy „právě proto ho budu volit“. Negativní kampaň pro ně byla potvrzením, že šlape „Washingtonu“ na kuří oka. Nebylo lepší tvrdě pracujícím bílým mužům připomenout, že právě Trump je součástí korporátní elity, která desetiletí ohýbá americkou demokracii, často v jejich neprospěch? Clintonová, na rozdíl od svého soupeře z primárek socialisty Sanderse, ovšem nebyla pro takovou kritiku zrovna ideálním poslem.

Zakořenění konspiračního pseudokonzervatismu není náhoda. Trump a jeho blízcí se zastávají kontroverzního hlasatele Alexe Jonese a jeho webu Infowars, který rozšířil například konspirace o zinscenování střelby v Sandy Hook či o pedofilii Trumpova vyšetřovatele Roberta Mullera. Přední osobnosti televize Fox News jako Laura Ingrahamová, Tucker Carlson a Lou Dobbs opakovaně ve vysílání šíří teze o tom, že migraci organizuje George Soros, teze o nahrazení bílého obyvatelstva a o tom, že nedostatečná ochrana hranic „povede ke smrti milionů Američanů“. Kdejaký nápad demokratů včetně zlevnění předškolní výchovy vydávají za další důkaz této konspirace proti původnímu obyvatelstvu.

Ani část demokratů se neubrání kritice Izraele hraničící s antisemitismem. Jsou to však právě konspirace zprava, které citovali antisemitští vrazi ze synagog v Pittsburghu v roce 2018 a v San Diegu následující rok. Židé se podle nich provinili pomocí uprchlíků a osnáváním proti bílé Americe.

Stejně falešným magnetem konspiračního pseudokonzervatismu je část autorů z takzvaně „zakázaných intelektuálů“.¹² Ti v čele s kanadským psychologem Jordanem Petersonem sice správně kritizují excesy politické korektnosti, ale v rámci své slávy rozšířili i teorii o postmoderním marxismu, který chce ovládnout Ameriku. Přitom jak se ukázalo například na Petersonově „debatě století“ se Slavojem Žižekem, Kanaďan postmodernu a Marxe nezná ani na úrovni bakalářského studia. Obavu o akademické svobody je Peterson naopak ochoten zahodit při notování si s Viktorem Orbánem, který ze země vyhání univerzitu a zakazuje vyučování některých oborů.

U „myslitelů“ jako Ben Shapiro pak dospěl konspirační konzervatismus až k vyjádřením o tom, že i panáčci v dětském *Sezame, otevři se* jsou levičáci, Afroameričan Colin Powell se stal generálem díky pozitivní diskriminaci a vědu v historii dál posouvala jen západní civilizace (bez ohledu na to, že za mnohé poznatky z matematiky i za uchování myšlenek antických filozofů vděčíme Arabům), levičáci Bernie Sanders či Noam Chomsky potom podle něj nejsou opravdoví židé.

Kariéra těchto autorů skýtá zajímavé paradoxy. Čerpají z kultu „zakázanosti“, ačkoli přednášejí za třicet až padesát tisíc dolarů a jsou zváni do mainstreamových televizí. Jako osamělí nezávislí vojáci bojují proti skupinám, které chtějí ovládnout společnost, ačkoli je v případě Shapira a dalších financují konzervativní korporátní donoři. A především: zcela přijali věci donedávna typické pro levičáky — v jádru neomarxistické teorie o snaze o kulturní hegemonii (tentokrát jen ze strany liberálů), hysterické zveličování a stavění se do pozice oběti.

A právě to je třetí revolucí Trumpova věku — klidný konzervatismus, který byl potřebnou brzdou snah liberálů o kulturní změnu a progres, ustoupil šílení hysterického konspiračního pseudokonzervatismu.

Známe to i z Česka. Migrace je tajemně označována za „projekt“ (otec a syn Klausové). Užívání slova *neomarxismus* podle analýzy Newtonu stouplu za posledních pět let zhruba desetkrát a obsahovalo jej přes padesát pět tisíc online diskusí. Zcela se odvrátilo od svého původního významu, kterým byla analýza vykořeněnosti člověka v kapitalistické konzumní společnosti u autorů Frankfurtské školy, případně analýza snah o kulturní hegemonii a dominanci u Gramscioho, již lze uplatnit i na politiku včetně moderní levice. Je jím označována široká paleta témat souvisejících s občanskou společností, lidskými právy, Evropskou unií, tradičním levicovým přerozdělováním a nově i s regulací znečišťovatelů životního prostředí.¹³

Tato zdánlivá rozmělněnost je ve skutečnosti diskurzivní strategií, která je nutná pro přijetí stěžejního argumentu, který Angličané nazývají vtipným idiomem *the thin edge of the wedge* (každý klín má úzkou hranu). Když Alexandr Vondra v *Respektu* hovořil o „lavině, která se na nás valí“,¹⁴ zmínil vlastně jen dva příklady — příliš široké pruhy pro cyklisty na Praze 7 a to, že Francie chystá kvůli gay rodičům na školní formuláře dávat „rodič 1“ a „rodič 2“ místo „matka“ a „otec“. V jejich kritice má asi i pravdu. Ale nepřišlo by nám přehnané, kdyby někdo hovořil o „konzervativní revoluci“ a „lavině“ na základě toho, že v naší obci opravili kostel dřív než školku a že v některých amerických státech se na veřejných školách učí křesťanský kreacionismus jako alternativa evoluce? Přišlo. Rozdíl je v tom, že pseudokonzervativci vytrvalým nazýváním všeho, s čím nesouhlasí, *neomarxismem* a *progresivismem*, vytvořili konspirační dojem, že co vidíte, je jen špička ledovce a pouhý začátek. Jen proto jsme ochotni považovat dílčí úřednický nesmysl i zdanění negativních externalit (poškození životního prostředí), které je obhajitelné i z hlediska liberální ekonomie, za důkazy ničivé kulturní změny. Část liberálů samozřejmě není bez viny — kvůli své intelektuální prezíravosti a tendenci brát morálku zaměřenou výhradně na individuální újmy a práva jako univerzální (například psycholog Jonathan Haidt).

Doufejme, že se na obou stranách najdou lidé, kteří zvolí cestu zpět. Ta z konspiračního pseudokonzervatismu je, obávám se, poměrně dlouhá.

Lesk a bída referenda

Referendum buď milujete a vydáváte za lék na selhávání zastupitelské demokracie, nebo odmítáte jako nástroj populistů (typicky těch z Okamurovy SPD), jak demokracii demontovat. Přitom je však samo o sobě ukázkou, že černobílá „referendová“ logika *ano/ne* nestačí. Záleží na parametrech. Referendum nemusí být špatná věc, jen by nemělo mít stabilitu hodu kostkou jako v případě brexitu. Řešením může být podmínění platnosti výsledku vyšším procentem všech oprávněných voličů hlasujících pro jednu z možností.

Argumentem proti referendu bývá, že lidé nejsou ve složitých otázkách schopni informovaně rozhodnout a mohou být snadno zmanipulováni silnou kampaní. Kritika tohoto argumentu naopak mluví o elitářské přehlíživosti: *Na schválení vstupu do Evropské unie byli lidé dobří! Jsou snad lidé hloupější než politici?* Poslední námitka zní paradoxně relevantně, když si uvědomíte, že za strany, co ji vykřikují nejčastěji, sedí ve Sněmovně lokální lichváři, obchodníci s chudobou, šířitelé poplašných zpráv, popírači holocaustu a oligarchové podílející se za veřejné peníze na destrukci krajiny. Nebylo by skutečně lepší svěřit rozhodování průměrnému Čechovi?

Veřejné mínění ve skutečnosti není ve všem hloupé. Část Čechů jsou autoritáři — podporující trest smrti a tvrdý přístup k menšinám — a „strany přímé demokracie“ se snaží vyvolat dojem, že nad ostatními převažují. Většina Čechů se však také bojí sucha a změn klimatu, je pro vyšší nezávislost exekutorů a regulaci predátorských věřitelů, podporuje povinnost obcí nabízet byty lidem v bytové nouzi, nižší zdanění levné práce a zaměření na boj proti daňovým rájům, omezení extrémně drahé ústavní výchovy a společné vzdělávání různě talentovaných dětí v rámci základních škol. Jsou liberální v právech gayů, frustruje je nerovná kvalita českých regionů a větší podporu by poskytli chudým samoživitelkám. Zkrátka celá řada rozumných opatření má většinovou podporu a nedochází k nim kvůli konzervativnosti, neochotě či „zlobbovanosti“ politiků.

Hlavní problém není v tom, zda jsou občané dostatečně chytří na to, aby o sobě mohli rozhodovat. Slabá místa referenda jsou jiná: nestálost

hlasování, mechanismus vyvolávání plebiscitu a nucení k černobílému rozhodování.

Nejprve k nestálosti. V Británii rozhodlo o vystoupení z Evropské unie 51,9 procent hlasujících. Potíž není v tom, že by se mýlili. Ale že po pěti stech letech imperiální historie a obrany Evropy ve dvou světových válkách rozhodne o zásadním směřování země jev, který má stabilitu mírně vychýleného hodů mincí.

Statisticy z projektu What UK Thinks¹⁵ průměrující všechny průzkumy těsně před volbami ukazovali v agregovaném modelu převahu podpory setrvání v Evropské unii v poměru 52 : 48. Poslední průzkumy se tedy od voleb lišily o čtyři procentní body. Předpokládejme konzervativně, že polovina té chyby byla dána systematickým vychýlením (například neochotou tábora *leave* odpovídat) a polovina pohybem názorů v posledních dnech. Když ono systematické vychýlení v průměrném modelu What UK Thinks vyrovnáme a posuneme ho o dva procentní body směrem k *leave*, docházíme k zajímavé věci. V 62 procentech dnů klíčového roku 2016 měl převahu odchod z Evropské unie a ve 38 procentech setrvání. V roce 2015 byl poměr opačný — návrh mělo setrvání. A dnes výzkumy ukazují, že při opakování referenda by zřejmě Spojené království v Unii zůstalo. I po zmíněné korekci o plus dva body pro brexit by v 90 procentech případů Britové z Evropské unie neodešli.

Británie tedy vystoupila kvůli jednomu hlasování, které se odehrávalo po vrcholící migrační krizi a v roce úpadku důvěry ve vládu Davida Camerona, což mohlo mobilizovat protestní hlasy. Pokud by se finále posledního Stanley Cupu hrálo na jeden vítězný zápas, nevyhrálo by St. Louis, ale Boston. A z historického hlediska je to trochu méně důležité klání než to o vystoupení Britů z Unie. Nezpochybňuje to výsledek brexitu ani referendum jako takové, ale je třeba se zamyslet nad tím, jak naprosto zásadní rozhodnutí učinit méně závislými na nestálosti veřejného mínění.

Jak udělat referenda tak, aby se v nich rozhodovalo skutečným a trochu trvalým konsenzem? Ve většině referend v Evropě je zavedeno kvórum na účast. Aby hlasování platilo, musí k němu přijít typicky

padesát procent oprávněných voličů. S tím je však potíž. Váš hlas může mít negativní váhu. Když v referendu podpoříte názor, který je v menšině, zvýšíte účast, a tím pomáháte druhému táboru. Proto bývá u lokálních i celostátních referend strategií nejít hlasovat. V řadě států se (nejen) proto konají série neproduktivních referend. Na Slovensku z osmi konaných referend od devadesátých let platilo jen to o vstupu do Evropské unie. Ostatní měla v průměru účast pouze dvacet pět procent a byla kvůli tomu neplatná. Polsko naposledy vyhodilo šest set šedesát milionů korun za referendum o změně volebního systému, kterého se zúčastnilo sedm a půl procenta lidí.

To jistě angažovanosti a pocitu participace na veřejném dění nepomáhá. Výzkumy také ukazují, že samo zavedení institutu referenda důvěru v politiku a instituce zvyšuje, ale konkrétní konaná referenda mají v tomto směru spíše negativní efekt. Hlavně však kvórum na účast neřeší problém nestálosti. Když při nadpoloviční účasti vyhraje jeden tábor o pár desetin, referendum platí, ačkoli by další den mohlo skončit opačně.

Mluví se však i o jiných způsobech, jak zajistit větší shodu. Jedním z nich je požadavek, aby pro některý z názorů hlasovalo určité procento ze všech lidí s volebním právem. V důležitých otázkách by toto kvórum mohlo být nastaveno například na čtyřicet procent. Tento systém vyžaduje pro zásadní rozhodnutí jak relativně vysokou účast, tak velkou shodu populace. Při použití takového systému by platila drtivá většina referend schvalujících vstup zemí do Evropské unie od sedmdesátých let. Ve všech s výjimkou Chorvatska, kde byla velmi malá účast, a Norska, které hlasovalo proti, se totiž pro vstup do Evropské unie vyjádřilo přes čtyřicet procent dospělých občanů země. Naopak brexit by neplatil — opuštění Unie schválilo jen třicet sedm procent všech Britů. Systém dobře dokáže rozlišovat situace, kdy je na zásadním kroku společenská shoda, a kdy se naopak jedná o těsné hlasování rozdělené společnosti.

To však samozřejmě nemusí být vždy po chuti proevropským liberálům. Třeba Orbánovo referendum o imigrantských kvótách bylo v roce 2016 neplatné kvůli čtyřiačtyřicetiprocentní účasti. Pro odmítnutí kvót v něm ale bylo přes 98 procent hlasujících, a tedy 42,5 procent všech

Maďarů s hlasovacím právem. Vyhráli by i při masivní účasti. Zneplatnit referendum při tak širokém konsenzu jen kvůli účasti je pochybné.

Naopak vystoupení Česka z Evropské unie by bylo v takto formulovaném referendu nepravděpodobné. V dosavadních výzkumech se vždy minimálně okolo 55 procent Čechů vyjadřovalo pro setrvání. Není vůbec vyloučeno, že by při velké krizi a poklesu účasti mohl výsledek skončit podobně jako v Británii. Při kvóru 40 procent oprávněných voličů by však *leave* muselo buď jednoznačně vyhrát při nižší účasti, nebo se na něm shodnout okolo 65 procent hlasujících při účasti, která je v Česku běžná ve sněmovních volbách. V hlasování pro vstup do Evropské unie jsme této míry shody dosáhli. Pokud bude stejná i pro vystoupení, těžko mu jakkoli politicky bránit. Ale proč bychom měli přehodnotit konsenzuální rozhodnutí vstoupit do Unie na základě jednoho vrtkavého výsledku, který může být vyvolán i rozdělovací rétorikou populistů?

Druhým problémem referenda je, že se lidí nikdo neptá, zda o dané věci skutečně chtějí rozhodovat. Hlasování o brexitu nevyvolali Britové, ale premiér Cameron, který se chtěl zalíbit euroskeptickým konzervativním poslancům. V referendech nutně hlasují i lidé, kteří se samotným referendem nesouhlasí či na věc nemají jasný názor a do jejichž rozhodování vstupují další faktory — kupříkladu to, jak vnímají politiky zastupující tu či onu stranu. Neúčastí se zbavují možnosti vystavit jim účet. Bylo by zajímavé u referenda nechat lidi vyplnit i otázku, zda by se o dané otázce mělo rozhodovat tímto způsobem, a do zmíněného kvóra oprávněných voličů počítat jen ty, co odpoví ano.

Každá taková komplikovanost nicméně volební systémy znejasňuje. Zřejmě je tak lepší jít cestou dostatečně vysokého počtu podpisů občanů pro vypsání referenda, který zajišťuje, že ho nevyvolají jen voliči jedné strany či zájmové skupiny. V různých zemích se tento počet pohybuje mezi dvěma až deseti procenty populace. Zkušenost ze Slovenska, kde je pro referendum nutné mít tři sta padesát tisíc podpisů, asi šest procent obyvatel, ukazuje, že je to málo a že se často hlasuje o marginálních otázkách. Česko by se mělo klonit k číslu v intervalu pět set až osm set tisíc podpisů.

Posledním problémem referenda je nucení voličů do černobílého výběru z odpovědí *ano/ne*. S odkazem právě na tento problém nedávno zrušilo obecné referendum Nizozemsko. Někdy je binární hlasování namístě. Když v roce 2003 rozhodovali Češi o vstupu do Evropské unie, byly již vyjednány přístupové podmínky. Lidé tak mohli hlasovat se znalostí přesné podoby vstupu. Britové tento luxus neměli. Odhlasovali vystoupení a až poté se začalo řešit, co to vlastně znamená. Má Británie zůstat na jednotném evropském trhu a v celní unii? S tím dnes souhlasí okolo šedesáti procent Britů. Kdyby se původní referendum rozdělilo na konkrétní otázky, nebo umožnilo odstupňování odpovědi, zřejmě by skončilo jen drobnou úpravou podoby členství Británie v Evropské unii.

Hlasování britského parlamentu, který nebyl za vlády Theresy Mayové schopen se shodnout na žádné z osmi variant dalšího postupu, dokládá, že žádná shoda o brexitu nikdy v Británii neexistovala. Konzervativci, kteří referendum iniciovali a k brexitu se hlásí, dokonce nepodpořili žádnou z variant dohody o podobě odchodu (jen odchod bez dohody a odklad jednání). Tento pat mohl být jasný už v roce 2016, ale zprimitivnění do fiktivní a nic neznamenající otázky *ano/ne* ho zakrylo.

To, že odpověď v referendu musí mít jen dvě možné hodnoty, není nikde vytesáno do kamene. V historii západních demokracií se konalo přes dvacet referend s více možnými odpověďmi. Například Finové se mohli vyjádřit třemi různými způsoby, co dělat s prohibicí alkoholu. Vyjadřovat preference podrobněji zní lákavě a vedlo by to k menšímu rozdělování společnosti. Jenže co když se pro nejlepší z možností vyjádří třeba jen čtyřicet procent účastníků? V řadě zemí se kvůli tomu musela konat druhá kola referend. V něčem je proto asi rozumnější zůstat při zemi.

Řešením je zákon o obecném referendu, který vyžaduje dostatečný počet signatářů pro jeho vyvolání a relativně vysoké kvórum zaměřené místo účasti na procento oprávněných voličů hlasujících pro některou z možností a který řeší navázání otázky na následný legislativní proces. Referenda by měla být dostatečně jasná, jako tomu bylo spíše v případě referenda o vstupu České republiky do Evropské unie, a nikoli toho o britském vystoupení.

Referendum, jež by mělo sloužit ke konsenzuálnímu rozhodování, však určitě nemůže prosazovat vláda bez důvěry, jako u nás před časem. Ani poslanci nevládní strany, která zakládá svou politiku na štěpení společnosti převáděním všech problémů na válku proti vnitřním nepřítelům. Právě na činnosti Okamurovy SPD je však vidět, že fantom přímé demokracie může parlamentní demokracii rozkládat s mnohem větší úspěšností, pokud dobrý zákon o referendu ještě neexistuje, a populisté tím mohou mobilizovat občany.

kapitola pátá

zdroje a potřeba nové spravedlnosti

**„Věci, které jsem zde popsal, se dějí už
dekády a dohromady přesunuly biliony
dolarů z chudých zemí do těch bohatých.
[...] V mém čtení historie a podle mého
názoru jde o jednu z nejodpornějších
kapitol globální ekonomiky od existence
otroctví.“**

• • •

**Raymond Baker,
americký podnikatel a ekonom,
ředitel Global Financial Integrity**

Soumrak státu a daňové ráje

Psal se o nich v souvislosti s Panama Papers,¹ ale obecně problém daňových rájů přežívá spíše v mediálním stínu. Malé srovnání: v uplynulém roce u nás vzniklo asi 2 700 článků na toto téma. Odhady ztrát České republiky vinou úniků do daňových rájů se pohybují mezi patnácti až padesáti miliardami korun ročně — to znamená jeden článek na šest až dvacet pět milionů, o něž Česko touto cestou přichází. O jiných tématech se v poměru k finanční závažnosti píše daleko více. Například o tématu zneužívání sociálních dávek se u nás v roce 2018 psalo zhruba stejně jako o daňových rájích, ačkoli v nich jde o maximálně desetinové částky. Nemluvě o tématu uprchlíků a imigrantů, o němž se v médiích bavíme třicetinasobně až čtyřicetinasobně častěji.

Velké téma to není ani mezi politiky a názorovými lídry. Analýza sto třiceti výrazných aktérů českého Twitteru před evropskými volbami v roce 2019, kterou jsme provedli s týmem matematiků pro spolek Moje Evropa,² ukázala, že daňové ráje a úniky jsou v rámci tweetování o evropské politice velmi upozaděné. Téma se neobjevovalo až na výjimky ani v kampaních stran. To je přitom v příkrém kontrastu s postoji voličů, kteří daňové úniky označovali před volbami v roce 2014 i nyní za jeden z velkých problémů, kterými by se europoslanci měli zabývat. A výzkum Medianu pro think tank Glopolis ukázal, že lidé problém spíše než v mikroúnicích postihovaných přes EET vidí právě v únicích korporátních a v agresivních optimalizacích. Není tedy čas trochu přehodnotit priority veřejného zájmu?

Problém daňových rájů, které umožňují snižovat odváděné daně a případně skrývat příjemce zisků a prát peníze, nevznikl před pár lety s Panama Papers a netýká se jen několika firem. Státy Evropské unie podle oficiálních odhadů přijdou v důsledku daňových úniků, podvodů a manipulací ročně až o dvacet sedm bilionů korun. To je pro představu zhruba dvacetinásobek rozpočtu České republiky. K přibližně pětině z tohoto počtu dochází přesunem peněz právě do různých „rájů“.

A je to problém neustále sílící. Ekonom z Berkeley Gabriel Zucman ve své knize *The Hidden Wealth of Nations. The Scourge of Tax Havens* (Skryté bohatství národů)³ z roku 2015 odhaduje, že za předchozích pět let objem peněz v daňových rájích vzrostl o dvacet pět procent. Podle Zucmana je takzvané *offshore* skryto osm procent privátně vlastněného světového bohatství. Kolik toho před svými státy ukryly korporace, se odhaduje hůře. Zucman však spočítal, že za posledních pětadvacet let kvůli daňovým rájům reálná míra daní odváděných korporacemi americké vládě klesla o třetinu. Tato „černá díra“ je podle něj jedním z hlavních zdrojů ekonomické krize Západu posledních let a nevyrovnanosti veřejných rozpočtů.

Nejvíce ovšem daňové úniky a manipulace poškozují třetí svět. I nejmírnější odhady neziskové organizace ActionAid hovoří o tom, že rozvojové země ztracují úniky zisků nadnárodních korporací do daňových rájů okolo sto šedesáti miliard dolarů ročně. Jen africké státy přicházejí zhruba o devadesát miliard. To jsou výrazně vyšší částky než celkový objem oficiální rozvojové pomoci poskytované chudým zemím. Podle různých odhadů odčerpají tyto „nezákonné toky“ zhruba jedenapůlkrát až třikrát tolik, co přináší pomoc od všech států OECD. Západní státy z daní svých občanů marně dolévají sud, který je kvůli slabosti mezinárodní regulace i místních vlád zesponu pořádně děravý.

Když někdo kritizuje rozvojovou pomoc, měl by si tento aspekt uvědomit. Na díry v sudu jsou často přisáté nadnárodní korporace, takže toho zhruba půl procenta HDP, které západní země dávají na rozvojovou pomoc, lijí daňoví poplatníci nepřimo do nich — saturují totiž výpadky daňových příjmů chudých zemí.

Jak to funguje? Kapitál z chudých ekonomik často odchází pomocí takzvaného *transfer mispricingu*. Společnost, která v Africe něco těží, pěstuje či vyrábí, prodá produkt za sníženou cenu sesterské firmě sídlící v daňovém ráji. Sníží si tím zisk a daně. K prodeji za vyšší cenu pak dojde z „daňově výhodnější“ země. Analogicky probíhají uvnitř korporací převody některých služeb. Pobočka v rozvojové či více daněné zemi „nakupuje“ za přehnané ceny různá poradenství a podobně hůře kont-

rolovatelné služby od spřátelených firem v nízko daněných zemích či daňových rájích. Tím do nich vlastně převádí zisk.

Oblíbené je také vnitřní financování pomocí půjček. Těžařská společnost v jihoamerické zemi je financována úvěrem od sestry na Bermudách. Úroky z půjčky si odepisuje z daní, čímž redukuje ty placené v chudší zemi, a zisk je přesměrován tam, kde se platí daně minimální.

Další praktikou je zneužití nevýhodných daňových smluv, které vznikly v rámci investičních pobídek. Například Mongolsko v minulosti uzavřelo s Nizozemskem smlouvu, která jeho firmy zbavuje daní z dividend placených zpět do Nizozemska. Kanadské a další těžařské společnosti si najednou začaly zřizovat nizozemské firmy, které neměly ani jednoho zaměstnance, jen se přes ně přeposílaly peníze. Znenadáni bylo až sedmdesát procent investic v Mongolsku nizozemských.

Dalším případem, kdy se na úniku podílí neschopná či zkorumpovaná lokální vláda a nadnárodní společnosti, je Demokratická republika Kongo, která přístup k části svého nerostného bohatství prodala pod cenou neprůhledným firmám do daňových rájů, které je obratem přeprodaly za standardní cenu „slušným“ nadnárodním společnostem. Kromě obrovské ztráty pro Kongo se tím vygeneroval nedaněný, doslova „rajský“ zisk.

Podobné praktiky na hraně manipulací a takzvané agresivní optimalizace zatěžují chudé státy všech kontinentů — od Bangladéše po Peru. Odebírají prostředky, které pak těmto zemím chybí k rozvoji vzdělávání a zdravotnictví. ActionAid spočítala, že jenom jedna australská těžařská společnost „ušetřila“ v chudickém Malawi na daních tolik, že by se z toho dalo zaplatit na rok 39 000 učitelů či 8 500 doktorů.

„Mluvíme o extrémním objemu peněz. O těhotných ženách, které nemají kam jít na kliniku. [...] O lidech, kteří nikdy nedostanou vyšší než základní vzdělání,“ prohlásil pro BBC v roce 2013 Guy Scott, v té době viceprezident Zambie, která ztrácela na daňových únicích okolo dvou miliard dolarů ročně.⁴ To je více než tehdejší rozpočet země na vzdělání a zdravotnictví dohromady.

Americký byznysmen a výzkumník v oblasti globálních daní Raymond Baker nazval i proto vyhýbání se daním v chudém světě „nejodpornější kapitolou globální ekonomiky od dob otroctví“. A nová doba

má i nové *otrokáře*. Zmiňovaný ekonom Zucman ve studii z roku 2018 odhaduje, že až čtyřicet procent zisků nadnárodních společností prochází nějakým způsobem přes daňové ráje.⁵

Kritici nejspíš namítnou, že přesuny peněz do daňových rájů jsou formálně často legální. Nebo že s nezaplacenými daněmi nelze pracovat jako s čistou ztrátou — peníze někomu zůstanou a část z nich může dál investovat. Tyto argumenty však mají svá „ale“. *Transfer mispricing* a další popisované aktivity často nejsou legální, jen těžko dokazatelné. Zadruhé, s reinvestováním si nelze dělat iluze — globální ekonomické nerovnosti rostou, protože nejbohatší tisícina lidí na světě dnes vlastní přes dvacet procent světového bohatství, ačkoli v roce 1979 to bylo okolo sedmi procent.⁶ Tato finanční elita elit, nejvíce těžící z podobných polo-legálních optimalizací, bohatne mnohem rychleji než zbytek světového top procenta. Majetek tohoto zbytku top procenta činí okolo osmnácti procent a od osmdesátých let moc nevzrostl. Patří sem velká část západní vyšší střední třídy, která si vše vydělala poctivě, a naopak ze zaměstnaneckých a jiných daní část ztrát způsobených využíváním daňových rájů saturuje.

Daňové úniky mají i řadu dalších důsledků. Nejchudší státy na daních vybírají okolo patnácti procent HDP oproti třiceti sedmi procentům v rozvinutém světě a tato neefektivita tvoří jednu z hlavních příčin jejich chudoby. Lze se oprávněně ptát, jak to souvisí s migrací a uprchlictvím do Evropy. Tento vztah není zatím detailně prozkoumán. Do Evropy většinou neutíkají nejchudší vrstvy nejchudších států, ale ty z rozvíjejících se států, které jsou i vinou daňových úniků pod svým potenciálem. Přitom kromě migračního proudu směrem na sever existuje také jiho-jižní migrace mezi relativně chudými státy, která může být způsobena tím, že momentálně je v okolních zemích trochu lepší život.

Jak navíc ukazují studie politologů, jako byl Adam Przeworski, nově vznikajícím demokraciím se daří lépe tam, kde je stabilnější ekonomika.⁷ Ochuzování třetího světa může vést k politické destabilizaci a konfliktům, které končí migrací. A v neposlední řadě omezuje schopnosti rozvojového světa připravit se na důsledky globálního oteplování. I podle „optimis-

tičtějších“ studií, které předpokládají celkově nižší ekonomické a další dopady změn klimatu, budou tyto problémy velmi výrazné v chudších jižních zemích.⁸ Odborníci IPCC a Světové banky předpokládají vznik sto až dvou set milionů environmentálních migrantů. Po desetiletí trvající ochuzování zemí rozvojového světa předtím, než budou muset čelit nejtvrdějším dopadům, tato rizika jen zvyšuje.

Dalším vedlejším účinkem je podle řady autorů vyšší zadlužení států, a tím jejich větší závislost na půjčkách a globálním kapitálu, který by přitom měly regulovat. A pak je tu dopad na důvěru ve stát a na ochotu obyčejných lidí platit daně.

Češi podle výzkumu Medianu pro Glopolis asi čtyřikrát nadhodnocují to, kolik z daní a odvodů vybraných v Česku se „prošustruje“ kvůli korupci a neefektivitě veřejných zakázek. Vedle tohoto přehnaného dojmu, že stát neúčelně plýtvá, je pak hlavním důvodem a omluvou vlastních kompromisů a „podvůdků“ při placení daní právě pocit nových nerovností. Tedy vědomí rozdílných možností běžného člověka a velkých hráčů různě optimalizovat a omezovat placení svých daní. Nebo se dokonce podílet na určování pravidel jejich výběru.

Ve výše zmíněném průzkumu osmdesát čtyři procent lidí uvedlo, že velké úniky probíhají na úrovni velkých firem a na daních jsou bití hlavně obyčejní lidé. Za zásadní důvody daňových úniků považují propojení byznysu s politikou a nedokonalá mezinárodní pravidla umožňující mimo jiné vyvážení kapitálu do daňových rájů. Není divu, že čtyřicet osm procent respondentů pak považuje za přijatelné, když se jednotlivci vyhýbá platbě daní metodami na hraně zákona. A mnozí přiznávají, že rádi ušetří nepožadováním účtenky po opraváři či prací na hraně švarcsystému.

Nedostatečná efektivita ve výběru „velkých daní“ zkrátka legitimizuje úniky na mikroúrovni. Obojí má negativní dopad na veřejné zdroje a služby, které stát poskytuje. Jejich nekvalita pak směřuje k další neochotě všech daně platit a podílet se na společenském kontraktu.

Přiznám se, že mě tato spirála rozkladu legitimacy demokratického státu děsí víc než oblíbená vágní poselství o rozkladu západních hodnot.

Za ně si mluvčí často dosazují výhradně hodnoty vlastní. Ale fungující společenská smlouva je podmínkou uchování a kultivace demokratických hodnot a institucí nás všech.

Daňové nápady a potřeba nové spravedlnosti

Změny v současné politice jsou občas popisovány jako oslabení pravolevého dělení spektra stran a zesílení souboje liberalismu a autoritářství. Je však třeba dodat, že ono rozměňování pravice a levice má v Česku specifickou podobu. Ve srovnání s dobou před patnácti lety jako by se všechny politické strany na výdajové straně přiklonily do levého středu — pravice už rezignovala na obhajobu placeného školství, spoluúčast ve zdravotnictví či slibování velkých úspor ve státní správě a u sociálních dávek. Na straně příjmů rozpočtu se naopak všichni přiklonili do pravého středu — už málokdo zpochybňuje rovné daně či navrhuje na Západě běžné věci, jako je daň z majetku či dědictví. Pokud se tyto nápady objeví, politici z nich zase rychle vycouvají.

Čtyři takové nesmělé nápady — tedy návrhy ČSSD na návrat progresivní daně a zavedení daně bankovní a koketování Pirátů se zdaněním prázdných nemovitostí a s vyšším zdaněním letecké dopravy — si zaslouží bližší analýzu. Ani jeden z nich není vyložený nesmysl a mohly by pomoci nahradit obrovské ztráty kvůli levné práci, které v Česku máme. Ale politici je neumí vysvětlit ani správně rozplánovat.

Progresivní zdanění příjmů nad padesát tisíc, navrhované v roce 2017 ČSSD, by se podle dat volební agentury Median z roku 2017 vyplatilo přibližně devadesáti sedmi procentům pracujících potenciálních voličů ČSSD a KSČM. Nelze se tedy divit, že ho tyto strany podporují — spíše je otázkou, proč tak málo. Voličům protestující pravice se většinou nevyplatí či na jejich situaci nic zásadně nezmění. Velké většině potenciálních voličů hnutí ANO, které se do poslední větší debaty na toto téma v roce 2017 nezapojilo, by sociálnědemokratická progresse pomohla. Babiš však ví, že než se nechat zatáhnout do pravolevé války je lepší pomáhat výdaji zejména seniorům a peníze se snažit získat méně viditelným navyšováním daní. Má však daňová progresse vůbec smysl?

Její zastánci z řad ČSSD vyzdvihovali především solidaritu bohatších s chudšími. Ale nejde jen o solidaritu, u níž lze mít pochybnosti, zda by ji měl vynucovat stát. Pro progresi mluví i několik dalších argumentů.

Tím prvním jsou nerovné šance na úspěch. V Česku bylo dosažené vzdělání (a od něj odvozené pozdější příjmy) v posledním čtvrtstoletí velmi závislé na tom, jaké vzdělání mají rodiče. Kvůli velké nerovnoměrnosti v ekonomice regionů šance zbohatnout značně ovlivňuje i skutečnost, zda se narodíte v Ústeckém kraji, či třeba v Praze. Dokud společnost neumí zaručit rovnost šancí pro všechny, dává smysl, aby více danila ty, kteří z této nerovnosti profitují.

Druhým argumentem je fakt, že pokud se omezíme na pracující populaci, které se daně týkají, jsou to často bohatší lidé, kdo nepřímo více těží z fungování státu. Chudší pracující sice dostávají některé přídavky, ale jejich objem není nijak závratný. Bohatší lidé kupují více zboží, jehož pohyb i cena závisejí na veřejné infrastruktuře. Jsou častěji klienty finančních a dalších služeb, jejichž férové fungování je závislé i na státním dohledu a regulaci těchto prostředí. Více využívají služby v oblastech kultury nebo sportu, které stát podporuje. A zejména těží z veřejného vysokoškolského vzdělávání. Jedinec s vysokoškolským titulem dosáhne vyššího platu, z daní však jeho vzdělání platíme všichni. Při absenci školného je logické, aby lidé, kteří ze vzdělávání více profitují, odváděli vyšší daně. Více odvádějí i při rovné dani, ale je otázka, zda je to dostatečné.

Třetí argument, hojně uváděný americkými ekonomy jako Josephem Stiglitzem a Joelem Slemrodem,⁹ je, že progresivní daň z příjmu vlastně vyrovnává celkovou regresivnost daňového systému. V Česku se to týká zejména spotřební daně a DPH. Nejchudší desetina českých domácností vydávala v roce 2016 na spotřebu zhruba 71 000 korun na osobu a nejbohatší desetina asi 212 000. Pokud zohledníme různá pásma DPH, lze odhadovat, že nejchudší Češi odvádějí na spotřebních daních okolo třiceti procent toho co nejbohatší. Jejich příjmy jsou přitom jen pětinové. Chudí tedy platí na spotřebních daních a DPH vyšší část svého příjmu, což může progresivní daň vyrovnávat.

Čtvrtým argumentem je mezní užitek. Dva tisíce korun může být pro člověka s vysokým příjmem méně než pětistovka pro člověka na hraně chudoby. Mírné přesuny peněz od bohatých k chudým tedy mohou zvyšovat celkovou „sumu štěstí“. Lze také argumentovat, že daně by

se měly platit z příjmu nad částku postačující k zajištění základního živobytí (základního bydlení, stravy a ošacení). Pokud bychom se shodli, že u domácnosti jednotlivce je to částka okolo 13 500 korun měsíčně (cca minimální mzda a průměrný důchod), člověk s touto hrubou mzdou by neměl odvádět nic. V současnosti ovšem, pokud nemá děti, platí zhruba 650 korun měsíčně na dani a k tomu 1 500 korun na zdravotních a sociálních odvodech.

Pátým argumentem je celková spotřeba. Když bohatému seberete tisícovku a rozdáte ji pěti chudým, nemusíte možná dělat úplně spravedlivou věc, ale často převádíte finance, které by šly do spoření, tam, kde jsou reinvestovány do okamžité spotřeby. Což může být prospěšné pro fungování ekonomiky.

Šestý argument se týká negativních externalit. V Česku je relativně hodně lidí, kteří chodí do práce, ale přesto se pohybují na hranici chudoby. Chudoba má přitom doložitelné dopady na životní styl a zdraví, může být spojena s patologickými jevy (hazard, kriminalita...), děti z chudých rodin mají větší problémy ve škole. Pokud máme veřejné školství a zdravotnictví, tak tyto problémy nakonec zaplatí všichni daňoví poplatníci. Boj proti chudobě je proto v důsledku výhodný pro celou společnost. A dá se proti němu bojovat i relativním snížením daní a odvodů pro chudé.

Poslední argument je společensky pragmatický. Lidé s vyššími příjmy mají největší zájem na zachování stávající podoby společnosti, kdy patří do jejich vyšších pater. Měli by tedy více přispívat k udržení sociálního smíru, aby třídy pod nimi nepreferovaly jiná, nedemokratická a netržní zřízení.

Problémem přemýšlení sociálních demokratů je nastavení pásem progresivní daně. Chtěli značně postihovat už lidi s hrubým příjmem padesát až sedmdesát tisíc. Česko je zemí malých mezd. A příjem padesát až sedmdesát tisíc — zejména pokud máte rodinu a žijete v bohatém městě — vás tak akorát dostane mezi to, co na Západě nazývají střední třídou. Za střední třídu se v řadě sociologických konceptů nepovažují lidé s mediánovými příjmy, ale skupina obyvatel s dobrým vzděláním,

pracující v kvalifikovaných pozicích, která si může dovolit finanční strategie a náročnější trávení volného času, ale nedisponuje tak velkým majetkem, aby mohla přestat pracovat. Je to přesně kategorie lidí s příjmy okolo padesáti až sedmdesáti tisíce korun.

Takto pojímaná střední třída je však u nás velmi úzká, kvůli čemuž je v Česku u progresivního zdanění ve srovnání s rozvinutými zeměmi složitější skloubit efektivitu a legitimitu. Například v Německu se neplatí žádné daně z příjmu do výše výdělku zhruba sedm set eur měsíčně, což je v přepočtu na české ceny okolo třinácti tisíc korun. Poté startují nižší daňové sazby a ta vyšší (čtyřicet dva procent) se platí z příjmů nad čtyři tisíce čtyři sta eur měsíčně. U našich západních sousedů je to úroveň lehce nad průměrným příjmem. V českých cenách to však odpovídá asi osmdesáti tisícům korun hrubého.

Další relevantní námitkou je, že danit příjmy lidí vzdělanějších na úkor příjmů těch nekvalifikovaných může odporovat snaze posunout zemi z pozice montovny k vyšším investicím zahraničních firem v odbornějších oblastech.

Třetím problémem progresivní daně v českém kontextu jsou odstíny švarcsystému. I po omezení výdajových paušálů je budou moci užívat osvč i s hrubým příjmem okolo sedmdesáti až sto tisíc (dle typu osvč). V řadě oborů — například v oblasti IT a služeb — jsou paušály vzhledem k reálným výdajům živnostníků velmi štedré. Člověk často získá i o dvacet tisíc vyšší čistou „mzdu“, než pokud by se nechal zaměstnat. Samozřejmě chybí dovolená, pracovní jistoty, více se připlácí na důchod, ale finanční rozdíl je masivní. Progresivní daň výrazně zaměřená na lidi s příjmy okolo padesáti až osmdesáti tisíc jen zvyšuje riziko jejich vytlačení do různých šedých zón švarcsystému. Racionálnější by bylo zvyšovat zdanění spíše u ještě vyšších příjmů.

Celkově tedy více věcí poukazuje na to, že by vyšší progresse měla začínat od příjmu osmdesát tisíc (k čemuž se po prvním otištění části tohoto textu v *Salonu Práva* přiklonila i ČSSD). Takto vysoké platy v Česku vydělává jen velmi málo lidí, proto si nelze slibovat veliké výnosy. A když dostanete méně od bohatých, nemůžete tolik slevit chudým. Má pak progresivní daň vůbec smysl a zaplatí svou vyšší složitost?

Tím se dostáváme k pointě. Progresivní daň systém činí složitějším, a pokud by měla hlavně více danit bohaté, zvyšuje zdanění práce, které je už tak v Česku vysoké.

Pro posílení progresy bychom mohli jít i opačným směrem — chudým daně a odvody snižovat. Vyžadovalo by to zvýšit daňové slevy na poplatníka, aby lidé s minimální mzdou neplatili na dani šest set korun měsíčně, ale nic. V dnešním systému bychom tím nejhudší vrstvě pomohli o sedm až osm tisíc ročně. To není k zahazení, ale není to moc, a navíc by vypadly rozpočtové příjmy.

Rozumnou variantou — která by do velké míry zaváděla daňovou progresi a uchovala jednoduchost — by tak možná bylo převést část vysokých odvodů zdravotního pojištění do daní z příjmu. Pak by se dala zvýšit sleva na poplatníka s výrazně vyšším efektem pro chudé pracující. Výpadek příjmů a snížení daní bohatým by se daly redukovat tím, že by se platila vyšší procentuální sazba daně z příjmu. Podprůměrně vydělávající by díky velké slevě na dani zaplatili méně než dnes, nejbohatší o trochu více a u středněpříjmových by se efekt slevy a vyšší sazby vyrovnal. To vše při udržení rovné daně a jednoduchosti.

Je však skutečně míra progresy největším problémem českého danění práce? Možná bychom se měli zaměřit na snížení stále obrovského rozdílu mezi zatížením zaměstnanecké a jiné práce daněmi a odvody. Snížilo by to motivaci ke vstupu do šedi švarcsystému a omezilo i některé negativní sociální dopady, jakými je například vytlačování matek a dalších lidí, kteří nejsou zcela pány svého času, do nestabilních typů práce, protože se jim částečné úvazky nevyplátí.

Dalším místem pro změny je eliminace pastí neaktivity, například slevy na nepracující manželku s příjmem do šedesáti osmi tisíc korun ročně. Kombinace této slevy pro manžela a nějakého přilepsení může být lákavější než si hledat stabilní práci. Zvláště když máte nízkou kvalifikaci a jste po mateřské a práce by moc nenesla. Slevu využívá jen asi osmdesát tisíc rodin, ale sociální a finanční důsledky jsou i tak nezanedbatelné.

V českém systému existují i další kontraproduktivní slevy — jako například sleva na úroky z hypotéky. Díky ní lidé s vyšší hypotékou

ušetří za svůj život až okolo dvou set tisíc. Při současné ceně nemovitostí a regulacích České národní banky, kvůli nimž už nízkopříjmoví na hypotéku nedosáhnou, tyto slevy pomáhají střední a zejména vyšší třídě. Ubírají peníze z rozpočtu a zároveň zvyšují nerovnosti. Právě majetkové nerovnosti jsou v Česku velké, zhruba jedenapůlkrát vyšší než ty příjmové. Navíc omezují sociální mobilitu, protože se předávají z generace na generaci. Lepší než pomáhat daněmi ke kumulaci dalšího majetku a demotivačně danit práci by bylo práci ulevit, zrušit slevy na hypotéky a více peněz získávat právě zdaněním majetku.

Časem se tak do hry přes obavy politiků musí dostat také zvýšení daní z nemovitosti. V Česku jsou zcela minimální. Vybírá se jimi jen 1,3 procent z celkově vybraných daní. V zemích OECD se přitom zdaněním nemovitostí průměrně vybere 5,6 procent daní a bohatší státy se dostávají až na 10 procent. Tento výpadek hradíme velkým zdaněním práce, daněmi, které se sice dobře vybírají, ale mají negativní dopady od zpomalování rozjezdu nových firem po odchody do švarcsystému.

Tím se dostáváme k dalšímu populárnímu nápadu poslední doby. Piráti v Praze na jaře roku 2019 ohlásili plán odhadovat ze spotřeby energie počet prázdných bytů. Znat toto číslo má svou logiku. Ve sčítání lidu v roce 2011 bylo v Praze okolo čtyřiceti pěti tisíc prázdných bytů. Od té doby možná ubyly, ale pořád jich budou desítky tisíc. Zhruba tisíc pražských dětí přitom bydlí mimo standardní bytové bydlení: v azylových domech, na ubytovnách, u známých nebo v nevyhovujících bytech bez vlastního záchodu a koupelny. Kromě toho, že takto vyrůstat je dost kruté, mají tyto děti i horší výsledky ve škole, zdravotní a další problémy, jejichž řešení hradí daňoví poplatníci. Azylové domy stojí stát okolo dvaceti pěti až třiceti tisíc měsíčně na jednu rodinu. A když se děti kvůli rozpadu rodiny či z jiných sociálních důvodů ocitnou v ústavní péči, stojí to ještě výrazně více — v případě malých dětí, které jsou umísťovány do kojeneckých ústavů, až okolo osmdesáti tisíc korun měsíčně. Vytvářet tak obrovské negativní společenské dopady tím, že nenecháme děti bydlet, hradit je masivně zdaněním práce a zároveň mít ve městě desítky tisíc prázdných bytů — to nedává moc smysl.

Piráti tuto logiku nedokázali vysvětlit, a tak byli označeni za „komunisty“. Řada jejich kritiků včetně Jiřího Pospíšila z TOP 09 také proklašovala, že danění v zahraničí nefungovalo. To však není pravda. Studie ekonomů Mariony Segúové a Benjamina Vignollese ukazuje, že zavedení daně na prázdné nemovitosti uvolnilo na trh zhruba třináct procent prázdných a nevyužívaných bytů.¹⁰ Podobnou efektivitu — okolo patnácti procent — naznačovala i první čísla z Vancouveru, který tuto daň také nedávno zavedl.

Co by to znamenalo pro Prahu? Stejná efektivita by vedla k získání nějakých pěti až šesti tisíc bytů. To není moc a neuspokojilo by to poptávku ani na rok. Ale to by nedokázalo žádné z nabízených řešení. Daň z prázdných bytů je tak dalším opatřením, které nelze jen tak „odpískat“ — ale není jasné, zda nelze cíle dosáhnout jednodušeji: třeba snížením daní z pronájmu v kombinaci s vyšší regulací a dohledem nad developery a zahraničními vlastníky. Kvůli ideologickému odporu je však těžké téma prázdných bytů detailněji analyzovat, vždyť dnes ani nevíme, kdo je přesně v Praze drží a zda s nimi v době raketově rostoucích cen neoperují i developeři.

Danění prázdných bytů je každopádně danění proti negativní externalitě. Postihuje ty, jejichž chování na trhu vede k poškození třetí strany. V tomto případě poškozují daňové poplatníky, kteří musí ve veřejné politice hradit náklady nedostupného bydlení pro rodiny s dětmi, které by mohly bydlet v nájmech. Danění negativních externalit není — zcela v rozporu s tím, co říkají české pravicové strany — nic levicového ani neomarxistického. Jako nástroj motivující strany k tržnímu jednání, aby jejich činnost nedopadala na třetí strany, ho v některých případech podporoval i guru pravicové ekonomie Milton Friedman.¹¹

Podobné je to s vyšším zdaněním letecké dopravy. Letecká doprava sice stojí za relativně malou částí emisí oxidu uhličitého, ale vinou toho, že nenese náklady za znečištění a přenáší je na celou společnost, není nucena výrazně inovovat.

Tato stagnace efektivity spolu s nárůstem letecké dopravy a redukcí oxidu uhličitého z jiných zdrojů vede k odhadům, že by letadla mohla být v roce 2050 zodpovědná za více než dvacet procent skleníkových

plynů.¹² I zde existují otázky o efektivitě danění, ale celkově má určitě smysl — nejen díky redukci letů, kde se odhaduje asi desetinová úspora, ale i tlaku na efektivitu, o níž mluví při danění negativních externalit i Friedman.

Spor o daně nebude mít v následujících dekádách pouze podobu konfliktu, zda danit více a progresivně (levice), či rovně a málo (pravice), ale bude hlavně sporem o to, zda lze danit chytře a proti negativním externalitám (progresivní politici), či je to zbytečnost přeceňující naši schopnost daněmi ovlivňovat chování a dohlédnout jejich případné nečekané dopady (konzervativci). Budoucnost spravedlivého a obyvatelného světa myslím leží spíše v tom prvním. Nové „chytré“ daně mají každopádně jeden problém. Dopadají i na nižší střední třídu, která však zároveň nejvíce táhne balvan z 20. století — tedy velké danění a odvody z práce. O tom, že ekologické daně půjdou prosadit, jen pokud se tento balvan uvolní, se přesvědčila řada politiků včetně Emmanuela Macrona, jehož ekologické daně vzbudily protesty „žlutých vest“.

Nápadem, který byl v Česku špatně a ideologicky zdůvodněn, ale ještě hloupěji a ideologičtěji smeten ze stolu, je i bankovní daň. Ta funguje ve více než desítky zemí OECD. Když s ní sociální demokracie v roce 2019 přišla, kritici z řad opozice, novinářů a expertů si vybrali dvě z těchto zemí, kde od danění upustili, a na základě selského rozumu vysvětlili, že veškerou bankovní daň nakonec zaplatí spotřebitelé. Ale tato pravicová mantra stejně jako u daně z prázdných bytů není pravdivá.

Srovnávací studie ekonomů z univerzity v St. Gallenu¹³ ukazuje, že to, kolik z daně zaplatí klienti — na dražších úrocích či vyšších poplatcích —, závisí mimo jiné na koncentraci bankovního sektoru. Tedy na tom, jak velká je konkurence mezi bankami — protože čím je vyšší, tím méně si mohou banky dovolit zdražovat a musí vyšší část daně hradit ze svého zisku. V zemích s malou konkurencí se tak při zavedení bankovní daně zvyšují úrokové sazby až třikrát více než tam, kde konkurence existuje. A statistiky ukazují, že konkurence v bankovním sektoru je v České republice vyšší než ve většině zemí, kde bankovní daň mají.

Jako poslední země zaváděla bankovní daň Austrálie na popud poněkud populistického pravicového premiéra Scotta Morrisona. Řada lidí ho varovala, že dojde k převedení nákladů na klienty, ale podle zprávy nezávislých orgánů k tomu nedošlo. Australané uvalili daň 0,06 procent na pasiva největších pěti bank — daň byla tedy relativně malá, a navíc by při jejím převedení na klienty velké banky čelily konkurenci těch menších. Ďábel tedy leží i v detailu nastavení daně.

Největší výhradou vůči bankovní dani v České republice je patrně to, že ji Mezinárodní měnový fond doporučoval zejména právě proto, aby se redukovaly negativní externality finančního sektoru. Po jeho kolapsu v roce 2008 daly státy G20 podle Mezinárodního měnového fondu 2,8 procent HDP na záchranu bank a v nejvíce zasažených zemích na jejich záchranu šlo až 6 procent, které se nikdy nevrátily.¹⁴

To je obrovská ztráta a Mezinárodní měnový fond státům doporučoval připravit se na její opakování bankovní daní ve výši asi 0,2 procent. V Česku je však bankovní sektor poměrně stabilní. Zmíněnému nápadu tedy možná chybí původní účel a to, co bychom od nových chytrých daní chtěli — tedy aby se danilo proti negativním externalitám, kde privátní byznys dopadá negativně na celou společnost. Třeba u poskytování spotřebních úvěrů, které se podepsaly na exekuční krizi a tím, že nutí lidi pracovat načerno, stojí daňové poplatníky miliardy ročně, by se to nabízelo.

Zdroje jsou

V různých kapitolách této knihy se zabývám problematikou bydlení, chudoby či vzdělávání a nabízí se jedna otázka: Kde vzít na to, abychom mohli dát o padesát miliard více na školství, snížili zdanění levné práce, a tím podpořili chudé pracující a regiony, a zavedli systém sociálního bydlení? Přeskočit tento klíčový dotaz by nebylo fér.

První odpověď leží v jedné populární ekonomické poučce, která říká, že *není obědů zdarma*. Touto trochu banální myšlenkou kritizovala pravicová opozice nápad zavést obědy zdarma pro děti ve školkách.¹⁵ Ano, všechno, co je hrazené z veřejných zdrojů, skutečně někdo zaplatí na daních. Ale banalita se stává zajímavou, když ji vezmeme doslova — ani absence obědů zdarma nemusí být zdarma.

Výzkumy Jamese Heckmana ukazují, že dostatečná účast sociálně vyloučených dětí v předškolním vzdělávání se může během jejich života státu vrátit sedmkrát až desetkrát.¹⁶ Když ušetříme jednu až dvě miliardy na obědech pro chudé děti, bude nás to stát mnohem víc v podobě vzdělávacích problémů, vyšší nezaměstnanosti, kriminality a zdravotních potíží. Odhady ekonomů IDEA — jakkoli mohou být přibližné — také mluví o tom, že vyšší investice do kvality učitelů a vzdělanosti mohou v horizontu desítek let výrazně zvýšit české HDP.¹⁷ A *cost-benefit analýza* brněnského programu zabydlování rodin Housing First naznačuje, že byl finančně pozitivní zejména proto, že ušetřil výjezdy zdravotníků a náklady na náhradní ústavní péči dětí, které se po ubytování vrátily do rodin.¹⁸

Jednoduše řečeno, zdaleka ne všechny nápady zmiňované v této knize přinášejí dlouhodobě vyšší výdaje — většina z nich by naopak dlouhodobě výdaje spíše šetřila. Samozřejmě by záleželo na jejich konkrétním nastavení a efektivitu by bylo třeba sledovat. Problémem české politiky je, že na to rezignuje a zaměřuje se na krátkodobé výdaje v rámci jednoho resortu a před dlouhodobými dopady neefektivní sociální a vzdělávací politiky zavírá oči.

Jsou však i další zdroje, kterými lze hradit krátkodobé náklady reforem a posílit investice do vzdělávání. A řešením rozhodně není

snižování sociálních dávek. Současná ministryně práce a sociálních věcí Jana Maláčová si vysloužila za svou domnělou rozchazovačnou přezdívku *Venezuela*,¹⁹ ale pravda je taková, že dávky v hmotné nouzi jsou nejnižší za poslední sedm let a při započítání inflace jsou dokonce možná na dlouhodobém minimu.²⁰ Tyto dávky dnes dostává asi dvě stě osmdesát tisíc rodin,²¹ před deseti lety to bylo přes šest set padesát tisíc rodin a dávali jsme na ně výrazně více peněz.²² Celkově patří Česko mezi deset států Evropské unie s nejnižšími sociálními výdaji vzhledem k HDP. Kdybychom do nich nepočítali důchody, které rostou a jejichž výše je standardní, byli bychom mezi naprostými premianty v šetření.²³

Na co tedy vlastně dáváme peníze, když ne na vzdělávání a sociální systém, zeptal se mě ředitel jedné nadace, s nímž jsme probírali problémy zmiňované v prvních kapitolách této knihy. A právě v tom je odpověď, díky níž jsem s odkazem na slavný výrok expremiéra Vladimíra Špidly tuto kapitolu nazval „Zdroje jsou“. Česko dává enormní peníze na různé dotace a podporu části střední třídy, a to často velmi neefektivně. Pojďme si to sepsat.

Zhruba sedm miliard korun jde ročně na dvě kontraproduktivní slevy na daních — na slevu na nepracující manželku, kvůli níž rodiny při přechodu žen do práce demotivačně ztrácejí peníze, a na slevu na úrocích z hypotéky, která pokřivuje trh, podporuje vlastnické bydlení a putuje zejména k vyšší a střední třídě, protože chudší lidé na hypotéku nedosáhnou.

Podle kalkulací ekonoma Filipa Pertolda z CERGE-EI zhruba devatenáct miliard ročně stojí podpora třetího pilíře důchodového systému.²⁴ Jeho efektivitu přitom moc nezkoumáme a nemalou část spolknou bankovní poplatky, které vláda dovolila bankám v roce 2014 zvýšit na extrémních 0,8 procent možná i proto, že jim zrušila nesmyslný druhý důchodový pilíř. Další zhruba čtyři miliardy jdou na stavební spoření. V obou případech se přitom jedná pouze o podporu dlouhodobého spoření, které má velmi malé výnosy nepokrývající často ani inflaci, nemusí být ani použito ke svému účelu a čerpá ho zejména střední třída.

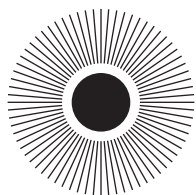
Celých jedenáct miliard ročně dáváme na ústavní a náhradní péči, z toho asi pět miliard jde na provoz ústavů pro děti, včetně ústavů koje-neckých, které v zahraničí většinou už neexistují. U nás však stojí téměř okolo osmi až devíti set tisíc na dítě na rok.²⁵ Pěstounská péče vyjde zhruba na polovinu a podpora rodin, aby v nich děti zůstávaly, je řádově ještě levnější. Na tom však šetříme a hádáme se o každou miliardu na sociální služby.

Existují studie, podle nichž se v šedé ekonomice v Česku ročně ztratí až pět set miliard,²⁶ což je, přiznejme si, doslova neuvěřitelné, protože by to znamenalo pět tisíc korun na jednoho dospělého člověka měsíčně. Z výzkumů lze každopádně odhadovat, že exekuce v minulých letech vytlačovaly do šedé ekonomiky přinejmenším dvě stě tisíc Čechů.²⁷ Pokud by to byla pravda, stát může na jejich daních a odvodech tratit okolo deseti až dvaceti miliard ročně. Na neodvedeném DPH ztrácíme podle některých odhadů okolo padesáti miliard. Jakkoli je nutno brát podobná čísla s nadhledem, nedávná studie Ernst & Young a Mastercard odhadovala, že potlačením těchto a dalších druhů šedé ekonomiky by stát mohl získat přes sto miliard.²⁸ A to nemluvíme o únicích zisků korporací do daňových rájů, na nichž Česko ztrácí šest až padesát sedm miliard ročně.²⁹

A pak je tu ještě jeden zdroj. Česko dává každý rok do podpory podniků sto devět miliard korun. Velká část z toho jde do energetiky (mimo jiné na kdysi přepálenou a prolobbovanou podporu obnovitelných zdrojů) a dopravy (na podporu dopravců, která by měla snižovat cenu jízdenek). Samozřejmě ne všechny tyto výdaje jsou zbytečné. Celkově se však jedná asi o dvě procenta HDP a v těchto typech výdajů je Česko v Evropě na rozdíl od sociálního systému výrazně nad průměrem.

Když tyto položky sečteme, dostáváme se k obrovské sumě, kterou stát vydává a ztrácí způsobem, o němž víme, že je zcela neefektivní nebo že nikdo jeho efektivitu nezkontroluje. Ne vše z těchto peněz lze v krátkodobém horizontu získat, ale vláda, která by se odhodlala do těchto věcí výrazněji sáhnout, by padesát miliard chybějících ve školství dokázala sehnat. Jenže by tím šlápla na kuří oko mnohem silnějším hráčům, než jsou chudé pracující rodiny, kterým nedáváme přídatky na děti, a děti, které nemají kde bydlet.

kapitola šestá

mýty a metaforý

„Pověřivost přináší smůlu.“

• • •

**Raymond Smullyan,
americký matematik a filozof**

Mýtus plačtivého národa

Všichni to víme. Češi si v jednom kuse stěžují, přeceňují vlastní problémy, jsou nebývale rovnostářští a závistiví, obecně negativní a historicky nepoučitelní. Národní povaha bývá u nás argumentem v debatách o problémech, počínaje chudobou, nerovností a volebním chováním přes otázky, kde tenisté platí daně, až po zahraniční politiku. Sotva započatá diskuse se tím často uzavírá, případně je odvedena k meditování o tom, jací jsme a nejsme. Aby příště zůstalo u podstatných témat, není od věci pro jednu tu hozenou rukavici zvednout.

Že bychom přeceňovali vlastní chudobu, je mýtus. Výzkumy ukazují, že existuje úměra mezi tím, kolik lidí si v jednotlivých evropských zemích „stěžuje“ na to, že mají extrémní problém vyjít s příjmy, a tím, kolik jich skutečně trpí materiální deprivací. Je vidět rozdíl mezi chudnoucími jižními a západními státy — v Řecku či Portugalsku se subjektivně chudých cítí více lidí, než odpovídá objektivním ukazatelům — a bohatnoucími postkomunistickými státy jako Rumunsko či Bulharsko, kde naopak převažuje objektivní chudoba nad negativními pocity. Lidé svou chudobu zřejmě posuzují i vzhledem ke standardům nedávné minulosti. Česko se v tomto nijak nevymyká — pocity subjektivní chudoby odpovídají rozšíření materiální deprivace.

Podobně z tohoto pohledu dopadl i výzkum ISSP, který se v roce 2009 zabýval vnímáním nerovností v jednačtyřiceti zemích světa. Svůj plat v něm označilo za nižší, než by si zasloužilo, 59 procent Čechů. Ve zbytku zemí byl průměr 58 procent. V otázkách týkajících se mytického rovnostářství je situace dokonce opačná, než jak ji všeobecně chápeme. Daňovou progresi u nás podporovalo 64 procent dotazovaných, zatímco ve zbytku světa byl průměr 76 procent. Analogicky si také významně méně Čechů, než je obvyklé v jiných zemích, myslelo, že je úkolem vlády snižovat příjmové nerovnosti. Od roku 2009 už uplynulo dost času, ale výzkumy ukazují, že levicově orientovaných Čechů od té doby ubylo. Podle cvvm dokonce stoupl z 26 na 44 procent počet lidí, kteří si myslí, že bohatí platí moc velké či přiměřené daně. Brzy budeme mít nové výsledky zmíněného výzkumu ISSP o nerovnostech. A nedivil bych se, pokud bychom v něm

skončili jako jedni z nejmenších rovnostářů v Evropě. Každému podle jeho sil. Kdo nepracuje, ať nejí.

Sklon k přílišným stížnostem se u Čechů nepotvrzuje, ani když jde o otázky celkové životní spokojenosti. Podle ISSP i dat OECD jsme také tady v průměru. A ani v případech „závisti“ výzkumy zkoumající přístup národů k úspěchu a jeho důvodům neukazují, že bychom nějak vyčnívali. Pokud v něčem zaostáváme, tak v sociální a institucionální důvěře, ale to je zase typické pro většinu postkomunistického světa.

S nadsázkou lze poznamenat, že je-li pro Čechy něco opravdu typické, pak je to právě jistá obsese národní povahou. Jak ukazují například monografie sociologa Miloše Havelky,¹ máme na co navazovat. Otázka typického češství je linií spojující autory od dob reformace přes obrozence Františka Palackého, Tomáše Garrigua Masaryka a elitu prvo-republikové sociologie, Ferdinanda Peroutku a intelektuály jeho doby až po řadu autorů z předrevolučního disentu i budovatelství. Opakuje se motiv vztahování se k minulosti a to, jak nám *ohnula hřbet* — Peroutka hovořil o Česích jako o potomcích spořádaných občanů z dob Františka Josefa, dnes mluvíme o dědictví normalizace. A nelze se ubránit pocitu, že minimálně v posledním století má národní charakterologie častěji kritický nádech. Kritizované se přitom mění — dnešní negativní představy o Česích více ladí se šest století starými výroky Tomáše Štítného ze Štítného než s prvorepublikovými analýzami. V nich totiž například sociolog Emanuel Chalupný kritizoval neschopnost Čechů v něčem vytrvat.

„Podnětem bylo vždy, že nás někde tlačil střevíc,“ komentoval tuto proměnlivou kritičnost filozof Jan Patočka. „Naše dnešní protestanty trápí, že národ se tak důkladně odprotestantstil. Katolíky, že je nihilistický. Liberály, že nemá dost individualismu.“

Pamatuji si, jak můj americký tchán po svém pobytu v Praze poznával, že mu místní připadají proti Američanům pracovitější a podnikavější. Ano, soudil z neúplnosti i ze své představy o mizející kultuře pracovité Ameriky. Člověka uvyklého místním stereotypům to však i tak překvapilo.

Psychologické výzkumy rozdělují představy o národním charakteru na *autostereotypy* (co lidé považují za typické pro svůj národ) a *heterostereotypy* (co si myslí o jiných národech). Podobná mezinárodní šetření mají svá metodická úskalí, naznačují však, že autostereotypy národů jednak velmi často neodpovídají tomu, jak lidé hodnotí spoluobčany, které skutečně znají. A také to, že se národní sebepojetí zejména u kultur, které nepatří mezi tradiční politické a kulturní mocnosti, liší od pohledu zvenku.

Výzkumy psycholožky Martiny Hřebíčkové² ukazují, že v rozporu s předpokladem pozitivního vychýlení hodnocení vlastních skupin se jako Češi vnímáme hůř, než jak nás vidí naši sousedé. „Typického Čecha“ přitom hodnotí hůře zdejší vysokoškoláci než obecná populace. Tím se dostáváme k otázce, zda kritická hodnocení národní povahy ve skutečnosti většinou nefungují jako hodnocení „zbytku horších Čechů“, od něhož se hodnotící člověk distancuje a vyjadřuje s ním nesouhlas. Přesně ve smyslu Patočkova poznatku o hledání typických národních vlastností v tom, co člověku zrovna vadí.

V debatě o společenských problémech to má své důsledky. Zájmy a postoje, které vycházejí z odlišných zkušeností a postavení lidí ve společnosti, zbavujeme převáděním na „typickou českost“ jejich oprávněnosti. A sami se připravujeme o možnosti je pochopit.

Týká se to argumentů, které diskusi o chudobě občas smetou poukazem na to, že si Češi často stěžují. Nebo i snahy vysvětlovat oslabování důvěry v demokracii spíše touhou mas po autoritativní vládě minulosti než deziluzí z likvidačních exekucí, sociálních problémů či omezené vymahatelnosti práva. Oprávněná diskuse o daňových optimalizacích i daňových únicích sportovců, kvůli nimž Boris Becker čelil mnohaleté ostudě, je u nás, za hranicemi Krušných hor a Šumavy, zapovězena jako produkt pověstné závistivosti místního kmene Čechů. U kdejakého daňového opatření raději místo efektivity řešíme, zda není důsledkem našeho paternalismu. Mýtus národní malosti Čechům zakazuje, co je jinde povoleno.

A přebírají ho i ti, u kterých bychom to nečekali. Někteří levicoví intelektuálové argumentovali v roce 2013 před prezidentskou volbou

ve prospěch Miloše Zemana tak, že na rozdíl od svých protikandidátů a kritiků českému národu neposkytuje iluzi vykoupení z malosti.³ Jinými slovy: podle nich mýtus národní malosti zakazoval Čechům hledat osvědčenější politické reprezentanty, jak je to běžné v jiných zemích, a přikazoval v mýtu vytrvat.

Metafora jako mor politiky

Metafora a analogie jsou odpradávná součástí našich výkladů světa. Isaac Newton a René Descartes svou víru v Boha dokládali tvrzením, že mechanicky perfektní svět, jehož zákony pomáhali odhalovat, předpokládá inteligentního tvůrce, stejně jako fungující hodinky předpokládají existenci hodináře. Až minulá dvě století ukázala, že hodinář může být slepý a říkat si evoluce.

Řada myšlenek sociálních i dalších věd se dodnes vyjadřuje metaforou. Představu společnosti jako stroje s ozubenými koly jsme opustili, ale přirovnání měst k živoucím organismům zůstává. Fyzika učí děti o elektronech rotujících kolem jádra jako planety kolem Slunce, ale metaforou jsou podle některých autorů i složitější koncepty jako *potenciálová jáma*. Richard Dawkins překonal teorii skupinové selekce metaforou o sobeckých genech, které se nutně „starají“ jen o vlastní replikaci.

Analogie a metafory nás učí chápat složitý svět. Ale mají také svá rizika. Jejich vliv může setrvat, i když zastarají. Zmiňovaný planetární model atomu je překonaný, ale kvůli síle metafory v představách širší veřejnosti těžko nahraditelný. Historici vědy zároveň upozorňují, že podobné zakotvení metafory může podmiňovat i budoucí směry bádání. Rizikem analogií, o němž ve své kritice Newtonova „hodináře“ psal už David Hume, je, že hrubou podobností odvádějí pozornost od detailů i skutečných vztahů — že jim mohou i nemusejí odpovídat.

A pak je tu ještě jeden problém, kterému říkám *fikce pochopení*. Metafora v nás totiž vyvolává úžas a pocit prohlédnutí.

Kvůli složitosti problémů globálního světa a zmíněné skryté přesvědčovací funkci jsou metafory a analogie oblíbené i v politických argumentacích. A často se prosazují, ačkoli vykazují všechna pochybení, na něž upozorňoval už Hume.

Trumpův syn jednou použil proti přijímání uprchlíků ze Sýrie tento argument, oblíbený i v Česku: „Kdybych měl miskou skittles a řekl vám, že jen tři z nich vás zabijí, nabrali byste si hrst?“

První problematickou vlastností podobných analogií bývá lhaní v rozsahu. Do misky se může vejít sto až dvě stě bonbonů skittles. Analogie tedy předpokládá zhruba jednaprocentní až dvouprocentní pravděpodobnost, že uprchlík bude terorista. Američané od roku 1975 přijali 3,3 milionu uprchlíků, z toho jen okolo dvaceti bylo usvědčeno z plánování teroru (často šlo o Kubánce). Metafora tedy riziko přeceňuje asi pětitisíckrát.

Možná namítnete, že byste si bonbon nevzali ani z plného nákladu. Ale jako metafora by to samozřejmě bylo výrazně méně působivé. Persvazivní síla tu spočívá právě v lhaní o rozsahu. A také v tom, že metafora předstírá uzavřený systém, kde rozhodnutím nenesete žádné náklady. Problém je, že místo skittles byste si možná nabrali z bonparů, aniž byste tušili, že těch je otrávených mnohem více. Islamistický teror páchají na Západě v drtivě většině lidí, kteří se narodili, vyrostli a radikalizovali přímo v západních zemích. A ve Spojených státech jsou za většinu teroru a ideově motivovaných vražd v posledních deseti letech a takřka za všechny v posledních dvou letech zodpovědní pravicoví extremisté.

Pokud veřejnost pod vlivem falešné a působivé metafory upřednostní eliminaci menšího rizika a zaměří náklady na odrazení fiktivního nepřítel, může ji to ohrozit.

Třetí vlastností falešných analogií bývá záměrné porušování logiky srovnání. V Trumpově metafoře je uprchlík bonbonem. Subjekt, který se rozhoduje, zda si nabere hrst — tedy přijme uprchlíky —, však ve skutečnosti není jedinec, nýbrž společnost. Metafora přitom stojí na tom, že otrávený bonbon může subjekt zabít. Analogie tedy v důsledku říká, že tři uprchlíci — potenciální teroristé — mají možnost zabít celé Spojené státy. To je samozřejmě nesmysl. Právě na této nenápadné manipulaci a vnučení společenské fatality síla Trumpovy analogie stojí.

Čtvrtá manipulace této metafory je samozřejmě v dehumanizaci. Dělá z lidských bytostí bonbony, které lze spláchnout do záchodu. Právě schopnost dehumanizovat je přitom i podle průzkumu Medianu inspirovaného americkými sociálními psychology jedním z klíčových faktorů odmítnutí uprchlíků. Nechali jsme tuzemské respondenty hodnotit, nakolik „lidští“ jsou podle nich příslušníci různých etnik a národností. Škála

byla o až 100 a nad ní jsme umístili obrázek evoluční sekvence od opice po vzpřímeného člověka. Lidé jednoznačně odmítají přijímání uprchlíků jim dávali průměrnou známku okolo 35, lidé otevření částečnému přijímání okolo 70 (Češi a nám blízké národy měly skóre nad 95). Přičemž vztah může jít oběma směry. Vůči uprchlíkům se možná uzavíráme právě proto, že je nechápeme jako lidi. Ale dehumanizováním si také můžeme omlouvat vlastní postoj.

Dehumanizující metafory o otrávených bonbonech slouží právě ke zbavení se palčivých dilemat, v nichž poměrujeme bezpečnost a ochotu pomáhat. V českém kontextu fungují zvláště dobře, když slovo *uprchlík* na rozdíl od anglického *refugee* odkazuje k prchání z vězení a vyvolává dojem neoprávněnosti. Uzavřenost Čechů, která se často přisuzuje zakořeněné xenofobii, může být zkratka jen důsledkem toho, jak se o věcech bavíme.

Jak by Trumpova metafora zněla, kdybychom opravili lhaní v rozsahu, lhaní v logice srovnání i dehumanizaci? Možná nějak takto: „Představte si, že byste jeli pomoci tetičce na zahradu a někdo by vám řekl, že v trávě může být sklo, o něž si lze pořezat nohu. Jeli byste?“

Analogie je to výrazně méně spektakulární. Působí až absurdně, protože problém nijak nezjednodušuje. Nepomáhá nám se rozhodnout tím, že některá dilemata bezpečnosti a humanity potlačí a jiné nafoukne. Člověk váhá: pořezat nohu si nechci, ale tetičce bych rád pomohl. Asi bych jel, jen bych si dal větší pozor. Podobné je to u přijímání rodin z válečných oblastí. Opatrnost, kontrola a přijímání pouze těch s právem na azyl jsou zcela namístě. Radikální opatření jsou obhajitelná jen těžko — k nim musíte používat falešných metafor, které vyhroťí jeden aspekt problému a z lidských bytostí udělají odpad.

U každé metafory, kterou čtete, je dobré se ptát, zda v něčem nepřehání a nakolik vámi manipuluje. Jejich vliv si totiž často neuvědomujeme. Psychologové ze Stanfordu poskytli skupině lidí stejné statistické informace o zločinnosti. U části je uvedli metaforou, že kriminalita je „zvíře“, které napadlo jejich město. U zbytku, že jde o „virus“. Respondenti, před nimiž bylo zmíněno slovo *zvíře*, výrazně častěji preferovali coby řešení policejní zásahy, ti s *virem* řešení systémová a podchycení zdrojů

kriminality ve městě. Skoro všichni přitom uvedli, že vycházejí čistě ze statistických údajů. Vliv úvodní metafory na vlastní postoje si uvědomilo jen 15 lidí ze 485.⁴

Politolog Alexander Spencer si ve svých studiích všímá, že to, jak politici mluví o terorismu, může souviset se snahou získat podporu pro různé typy politických řešení.⁵ Rámování teroristických útoků coby „války“, které se používalo po 11. září 2001, legitimizuje válečnou odpověď. Nazývání útoku „zločinem“ ospravedlňuje omezenější právní zásah. Když politici mluví o terorismu jako o „rakovině“, mohou společnost připravovat na to, že problém přes extrémní typy zásahů nemá snadné řešení a bude přetrvávat. Nazývání terorismu „barbarstvím“ — kterým bezpochyby je — je zase používáno zejména v případech, kdy je řešením uzavření hranic před širší skupinou potenciálních barbarů.

V případě útoku Američana Timothyho McVeigha v Oklahoma City, kde v roce 1995 zemřelo 168 lidí, metafora barbarství dle Spencera užívána nebyla. Ani u činu Anderse Breivika se na rozdíl třeba od islamistického teroru v Bataclanu takřka nepoužívá. Všechny tyto masakry — jejich ideologické důvody i provedení — samozřejmě barbarské byly, ale u některých to nezdůrazňujeme, protože to nesouvisí s preferovaným řešením.

Někteří čeští publicisté si na analogii postavili kariéru. Hlavním typem argumentu je například u Václava Klause ml. Když po teroristických útocích kdosi varoval před odsouzením všech muslimů, ptal se Klaus, zda Churchill také po náletech na Londýn „mektal“, že „kvůli pár agresivním pilotům nemůžeme odsoudit celý německý národ“.

Zní to přesvědčivě. Ale také tu najdeme všechny oblíbené fauly: Klaus srovnává nesouměřitelné — přes nechutnou brutalitu útoků islamistů v Evropě je totiž dobré si připomenout, že při bombardování Británie zemřelo čtyřicet tři tisíc civilistů (v Londýně více než polovina z nich). Porušuje logiku — útočící nacistické Německo bylo totiž politickou reprezentací Němců, jakkoli s bombardováním nemuseli všichni souhlasit, kdežto islamističtí radikálové muslimy nijak nereprezentují. Metafora nám navíc podsouvá, že odmítnutí odsoudit národ či vyznání jde ruku v ruce s neschopností akce. Strávil však Churchill válku tím,

že filozofoval, nakolik útoky vycházejí z povahy německého národa? Ne, prostě tvrdě bojoval proti všem, od nichž agrese vycházela, a jejich politické a vojenské organizaci. Analogií Churchilla nejsou kritiky islámu, ale konkrétní zásah proti jeho radikálním větvím.

Podobně či ještě vyhocenější analogie se vyskytovaly zhruba ve dvou třetinách textů Václava Klause ml. publikovaných během prvních čtyř měsíců roku 2017. Není asi náhoda, že ty, v nichž falešné analogie nepotřeboval, jsou argumentačně kvalitnější.

Analogie zkrátka přináší vnitřní potěšení v okamžiku, kdy pochopíme, co je jimi míněno. Toto pochopení občas mylně pokládáme za porozumění realitě. O ní však tyto metafory často nic nového neříkají — jen redukují její podstatu na schematický svět, kde neexistují dilemata, neexistuje nejistota a opatření nemají být poměřována efektivností, ale tím, „jak odpovídají příběhu“.

Všechny metafory a analogie v politickém vyjádření či textu by v nás měly budit maximální obezřetnost. Třeba i ten „mor“ v titulu této kapitoly. Metafory a analogie nejsou mor, někdy usnadňují pochopení světa, ale mohou se stát vážným problémem, když je přijímáme nekriticky a necháme se jimi manipulovat.

Je snowboard levicový?

Měl Václav Klaus pravdu, když říkal, že snowboard je „levicový dopravní prostředek“ a zeleninový salát a kuřecí řízek „levicová antijídla“ (na rozdíl od pravicového vepřového řízku a čokoládového krému)?

Klausovy hypotézy jsou nám často zdrojem nejrůznějších vtipů. Faktem však je, že souvislost mezi životním stylem a politickými názory se zkoumá na předních univerzitách světa. A analogie podobné Klausovým snowboardům jsou v ideologických sporech časté. Například američtí levicoví demokraté bývají zesměšňováni jako *latte liberals*.

Statistik Nate Silver, jenž úspěšně předpověděl výsledky prezidentských voleb ve Spojených státech amerických v roce 2008 i 2012, zkoumal pro své predikce u jednotlivých amerických států mimo jiné i poměr kaváren Starbucks a diskontních supermarketů Walmart. Pokud je v daném státě více těch prvních, může to znamenat převahu velkoměstských liberálů svědčící demokratům, silná pozice Walmartů naopak ukazuje na plebejský konzum typický pro část chudších republikánských voličů.

Měl tedy Václav Klaus pravdu, když tvrdil, že jízda na snowboardu je příznakem životního stylu souvisejícího s levicovostí? Ověřit to lze na průzkumech MML-TGI, v nichž ročně patnáct tisíc respondentů odpovídá i na otázky o životním stylu a politických postojích.

Pohled do pozdějších průzkumů (MML 2015) naznačuje, že se Klaus mýlil. V české populaci se k pravici hlásí 26 procent lidí a k levici 25 procent (zbytek se označuje za střed). Mezi lidmi, kteří v posledním roce jezdili na snowboardu, je poměr 41 ku 15 ve prospěch pravice. Snowboard je tedy, zdá se, spíše pravicový. To ovšem může být dáno i tím, že vyznačací jednoho prkna jsou oproti průměru mladší, pocházejí z větších měst a bohatších domácností. Abychom Klausovu hypotézu potvrdili, musíme zkoumat, zda snowboard nějak vysvětluje politické preference respondentů, kteří jsou z hlediska věku, bydliště a bohatství stejní. Na to se používá takzvaná regresní analýza. V našem případě ukazuje, že ježdění na snowboardu se sklonem člověka k levici či k pravici při kontrole dalších věcí přímo nesusouví.

Z pohledu dat jsou tedy Klausova slovíčka poněkud falešná. S podtrhnutím nesouhlasnou vlnovkou však ještě posečkejme. Exprezident přece tezi o levicovosti snowboardu poprvé vznesl někdy v roce 2005 a pak ji jen opakoval. Neplatila tedy jeho hypotéza aspoň tehdy?

Data MML-TGI zkoumají provozování snowboardingu od roku 2007. Byl to rok vzniku Topolánkovy středopravé vlády, která vystřídala osm let vládnuoucí sociální demokracii. K pravici, tehdy ještě nezkompromitované korupcí a přehlížením sociálních problémů, se hlásila třetina národa. A co je zajímavější — zcela v protikladu ke Klausovu tvrzení platilo, že ježdění na snowboardu i při kontrole věku, vzdělání, příjmů a všech dalších věcí zvyšovalo šanci, že se respondent bude hlásit k pravici. Ne že by snad tehdy měl počet prken, na nichž se vozíte po sjezdovkách, na cokoli vliv. Ale pravice byla v tom roce ještě proevropská a nesla étos liberální změny po autoritativním vystupování Jiřího Paroubka, což mohlo být přitažlivé pro lidi s aktivnějším životním stylem. Časy se ovšem mění.

Klausův obhájce asi namítne, že hlásit se k pravici nebo k levici ještě neznamená skutečně zastávat pravicové či levicové ideje. Nicméně s tím, nakolik respondent podporuje čistě tržní ekonomiku, souvisejí jeho preference v zimních sportech ještě méně.

Na datech MML-TGI se dají ověřit i další Klausovy spotřebně-politické hypotézy. Stejně jako u snowboardu, například neplatí, že zeleninový salát je levicový. Levičáci a pravičáci ho jedí stejně. O tom, zda se jedná o „antijídlo“, data bohužel nic neříkají. Klaus se mýlil i ve sporu o politický charakter perlivé a neperlivé vody, který prý vedl se svým někdejšími prezidentským poradcem Ladislavem Jaklem. Klaus v něm považoval perlivé stolní vody za konzervativní a ty bez bublinek za okázalý módní výstřelek. Jakl hájil opak. Data z období tohoto sporu dávají za pravdu spíše Jaklovi. Je však těžké odlišit konzervatismus — spojený s usedlostí a neochotou zkoušet nové věci — od prosté poruchy zažívání, které perlivé vody zrovna neprospívají.

Podobné analýzy nemají jen humorný rozměr. Politický diskurz na rozdíl v životním stylu nasedá a zveličuje je v rámci symbolických válek. *Latte liberal* je newyorský snob, který odmítá nerovnosti a poté, co své

děti vysadí v soukromé škole, jde na kávu — dnes spíše *flat white*, latte si člověk skoro stydí objednat — a avokádový toast. Takových lidí asi moc nebude, ale stereotyp funguje. Lingvista Geoffrey Nunberg už v roce 2006 popisoval, jak se republikánští politici od devadesátých let zaměřovali na vytváření tohoto obrazu, což demokratickým prezidentským kandidátům, jako byl John Kerry, bránilo přihlásit se uvěřitelně k americkým hodnotám, v jejichž jádru je protestantská mlčenlivá pracovitost.

Sociologové z Cornellovy univerzity jako Daniel DellaPosta zkoumali na dvaceti třech tisících respondentech z let 1970 až 2010 desítky podobných populárních metafor. Došli přitom k závěru, který problém posouvá do další roviny. Analogie podle nich fungují nejlépe, když je dostatečně uzavřené sociální skupiny vezmou za své a stanou se jejich emblémem v kulturní válce. Mezi lovci či milovníky aut NASCAR výrazně převažují republikáni. Republikánství se tak nějak předpokládá, je vystavováno na odív a člověk s jinými názory se sem raději ani neplete. Liberálovo ježdění priusem a smoothies z blahodárného kadeřávku nejsou jen osobní preferencí, ale přihlášením se ke skupině a ideám. Prorocství se naplňuje.

A v tom je i nebezpečí symbolických vymezení. Nemusejí být pravdivá, aby rozdělovala společnost. Klausovy levicové snowboardy, saláty a sodovky byly snad napůl vtipem. Příliš absurdní, aby něco popisovaly a aby si je nějaká skupina vzala za své a naplnila prorocství. Některé metaforu jsou však nebezpečnější.

Metafora *pražské kavárny* také nefunguje. Voliči a odpůrci Miloše Zemana se neliší tím, že jedni chodí více do kavárny a druzí do klasické české hospody. Liší se jen tím, že Zemanovi voliči díky vyššímu věku častěji nechodí nikam. Namítnete, že metafora *kavárny* přece není o chození do kavárny. Jenže právě obraz kavárny k věci přidává řadu klíčových atributů. Neproduktivní posedávání a tlachání. Malý a často potměný prostor, kde se schází uzavřená skupina zaměřená sama na sebe a na rozdíl od hlučného hostince neinteragující s okolím.

Tuto metaforu přejala i část médií a expertů a od roku 2014 její používání několikanásobně vzrostlo. Funguje přitom jak negativně, tak pozitivně. Jedné skupině říká, že všichni kritici autoritářské politiky

patří k privilegovaným snobům bez životních zkušeností a je lepší patřit k „nám“ a moc se nezabývat tím, co to znamená. Část liberálů metaforu zesměšňuje, ale zároveň se k ní hlásí — jako erb v kulturní válce začala sloužit i jim. V kulturní válce, kterou sami vyhlašujete, když logiku erbů a kmenů přijmete.

Ježkům budoucnost nevěřte!

Se záviděníhodnou lehkostí předvídají někteří experti v médiích vývoj v komplikovaných ekonomických a geopolitických otázkách. Jejich, poslední dekádu často temné, předpovědi znějí uvěřitelně. Ale kolikrát se doopravdy trefí a na čem jejich přesnost závisí?

V polovině osmdesátých let sestavil americký psycholog Philip Tetlock panel 284 expertů z různých oblastí a nechal je hodnotit pravděpodobnost rozličných politických událostí včetně změn vlád či válek. Když po dvaceti letech celkem dvacet osm tisíc predikcí srovnal s realitou, dospěl k překvapivým závěrům. Obecně nebyly expertní předpovědi o moc úspěšnější než ty založené na jednoduchých předpokladech typu, že všechno zůstane při starém. A vůbec nejhůř dopadly televizní „mluvící hlavy“. Úspěšnost příliš nezávisela na tom, zda byl expert levičák či pravičák, liberál či konzervatívec, lišila se však významně u *ježků* a *lišek*.

Tetlock si vypůjčil od Isaiaha Berlina literární metaforu ježků, kteří se soustředí výhradně na jednu věc, a lišek, které umějí od všeho trochu. Psychologickým dotazníkem pak do těchto dvou skupin experty rozdělil. Ježci mají svou jasnou představu o směřování společnosti a o silách, které jí hýbou. Západní svět spěje k zániku (či k rozmachu). Čelíme střetu civilizací (či se dějiny fukuyamovsky zastavily). Ježek má sklon předvídat budoucnost v intencích své teorie. Tím pádem může nadhodnocovat šanci málo častých jevů, které ji potvrzují, a podceňovat pravděpodobnější, ale z hlediska teorie nudné varianty.

Lišky silnou obecnou teorií nemají, snaží se svět vnímat v jeho složitosti. Do předpovědí zahrnují více faktorů a v případě neúspěchu své předpoklady přehodnotí. Často dělají zdánlivě protichůdné predikce. Například že někde *arabské jaro* povede k demokracii a jinde ne. Lišky nebaví tipování tolik jako ježky, protože jím neprokazují platnost svých představ o světě. Anebo jsou jejich předpovědi nudnější a zase tolik neříkají. Tetlock však ve svém experimentu hlavně zjistil, že lišky jsou v krátkodobých i dlouhodobých předpovědích významně přesnější než ježci.

Ježkovitost není hloupost a nevyhýbá se ani expertům, kteří dokážou správně analyzovat různé společenské procesy. I při pohledu do minulosti hrozí, že dáte vyšší váhu událostem, které odpovídaly vašemu světonázoru. A při výběru z mnohosti možných vývoju je ještě jednodušší nechat se vlastní ideologií strhnout.

Prognostik Petr Robejšek se pyšní předpovědí rozpadu komunistického bloku, ale mnohokrát se i mýlil — před deseti lety v předpokladu vzniku velké koalice ODS a ČSSD, v roce 2012 v předpovědi pravděpodobného krveprolití v Řecku a nástupu politiky „neplacení na líné Jižany“, o tři roky později v předpokladu, že řecká veřejnost řekne moudré *Ano* v referendu o požadavcích mezinárodních věřitelů. A nakonec i v roce 2016, kdy predikoval hromadnou stavbu plotů proti uprchlíkům na německých hranicích (nedošlo k tomu a příliv běženců i díky kontroverzní dohodě s Tureckem naopak výrazně zeslábl). Podobně jako Robejšek, i ekonomické duo Vladimír Pikora a Markéta Šichtařová předvíдали ekonomickou krizi, recesi, zhroutilí eura či „prasknutí bublin“ každoročně od roku 2011.⁶

Na jménech a přiběžích těchto věšteckých celebrit tolik nezáleží — ilustrují však ježkovitost. Robejšek opakovaně sází na zaprodanost a neschopnost politických elit a pravicoví pop-ekonomové na neschopnost centrálních bank a dalších institucí. Tento předpoklad může občas platit, ale když ho používáte pořád, začnete se mýlit.

O liškách a jezcích psal ve své knížce i Nate Silver — statistik, který v letech 2008 a 2012 správně předpověděl výsledky prezidentských voleb v drtivé většině amerických států, ale v roce 2016 i jeho agregace výzkumů dávaly Trumpovi jen asi pětadvacetiprocentní šanci na vítězství. Silver se předpokládám považuje za lišku, stejně jako analytici, kteří predikovali výhru Clintonové s pravděpodobností devadesát devět procent.

Tedy se však ukázala ještě jedna forma ježkovství, která postihuje lidi pracující s daty. Lehkost, s níž statistici agregovali výzkumy a kalkulovali, nakolik tím zmenšují chybovost, byla na úrovni metodické víry. Víry, že ve velkých číslech se nějak ztratí i systematické chyby postihující většinu amerických výzkumů a možnost, že předvolební vývoj

obrábí všechny státy najednou ve prospěch Trumpa. Málokterý z agregátorů tyto systematické chyby opakovaně ukryté ve střevech výzkumů zkoumal. Silver alespoň počítal s velkou mezistátní korelací případných odchylek a předvolebního vývoje a kvůli tomu dával Trumpovi jistou šanci. Ostatní si však zahráli na datové ježky.

Ježci a lišky se pak liší i v následné reakci. Lišky se snaží přehodnotit vstupy, a tím i své odhady. Pro ježky je však velká teorie o světě tak vzácná, že ji přehodnotit nedokážou. Podobné věci se „dějí jednou za sto let“ — není důvod model revidovat. A na předpověď krize stejně jednou dojde. Nebo vlastně realita zapadá do jejich konceptu, jen nečekaným způsobem. Taková migrační dohoda Merkelové s Tureckem je přece také ukázkou neschopnosti elit bránit kontinent.

V médiích se podle Tetlocka více objevují ježci. Nabízejí jasný příběh a působí dojmem, že říkají věci bez obalu a zbytečného lavírování. Rozmach českého expertního apokalyptismu má však ještě jedno možné vysvětlení. Ne každá chyba má totiž v očích veřejnosti stejnou váhu. Silver v knize *Signál a šum* ukazuje, jak komerční předpovědi počasí v Americe uměle navyšují pravděpodobnost deště, z desetiprocentní udělají raději dvacetiprocentní. Diváci jsou totiž velmi naštvaní, když prší, ačkoli „nemělo“. Na falešné prognózy deště naopak ve svitu slunce zapomenou.

Podobně to, zdá se, chodí i v politice. Málokdo předvídal krach hypoték ve Spojených státech a následnou krizi. Řada dnešní zastánců „pevnosti Evropa“ podporovala invazi do Iráku a podcenila její negativní dopady. Veřejnost je dnes kvůli tomu na neúspěšné pozitivní předpovědi citlivá, správných negativních si cení. Jistější strategií je tedy chrlít skeptické predikce. Někdy se trefíte. A na zbytek se stejně jako na dešť za sluníčka zapomenou.

Což nás vede i k nejdůležitější otázce dneška. Nejsou také predikce růstu oxidu uhličitého, globálního oteplování a jeho dopadů na tání ledovců, sucho a pokles úrody v Africe, oslabení ekonomiky a vzniku desítek milionů environmentálních migrantů přehnané? Vždyť podle slavných *Mezí růstu* od Římského klubu jsme už měli dávno spotřebovat všechny zdroje a odhady růstu teplot podle mezinárodního panelu IPCC

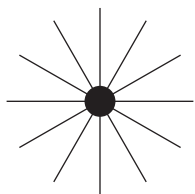
z roku 1990 se nenaplnily. Nejde o další typ apokalyptické ježkovitosti, který zde jen svědčí liberálům a progresivistům?

Obávám se, že ne. Popírači a klimatičtí skeptici si z minulosti rádi vybírají předpovědi, které byly přehnané. Když však server Carbon Brief zmapoval predikce nárůstu teploty od sedmdesátých let, dostal se k jinému obrázku.⁷ Některé odhady — Broeckerův z roku 1975, Hansenův z roku 1988 a panelu IPCC z roku 1990 — byly o patnáct až třicet procent nadsazené. Jiné — původní Hansenův z roku 1981 a revidovaný IPCC z roku 1995 — naopak reálný nárůst teplot o dvacet až třicet procent podceňovaly. Odhady IPCC z posledních dvaceti let jsou ovšem velmi přesné a naplňují se s odchylkou okolo deseti procent a v poslední době jsou teploty spíše vyšší než predikce.

Čeští popírači oteplování, kteří odkazují na čtyřicet let staré nenaplněné predikce, předpokládají, že klimatologové jsou stejní ježci jako oni — že modely nezpřesňují a neopravují na základě minulých nepřesností. To však není pravda. Zahraniční a vzdělaní klimatičtí skeptici typu Briana Lomborga a Rogera Pielkeho i proto nejsou zdaleka tak naivní jako Václav Klaus, Alexandr Vondra, Jaroslav Kubera a další zastánci českého *nicsenedějismu*. Rozporují rozsah některých dopadů a realizovatelnost dosažení klimatických cílů navrhovanými nástroji a podporují některá v Česku odmítaná opatření jako uhlíkové daně.

Ani environmentalismus by se neměl stát ideologií, která neproměňuje společenské zisky a ztráty. Je však symptomatické, že čeští anti-klimatičtí ježci reagují na údajný apokalyptismus vlastní apokalypsou. Myšlenkami o směřování k nové diktatuře ekologů, tyranii liberalismu a vůbec rozpadu všeho normálního. A jako konzervativní alternativu tomuto fatálnímu směřování neváhají Alexandr Vondra či Petr Robejšek podporovat Viktora Orbána omezujícího moc soudů, občanského sektoru i svobodu akademického bádání. Abychom se v obavách z černých konců příliš neupnuli k rukám autority, je dobré si pamatovat: Ježkům naslouchejte, ale budoucnost jim nevěřte.

kapitola sedmá

volby a výzkumy

**„Jedno z výrazných rizik, kterému
v informačním věku čelíme, je skutečnost,
že ačkoli objem vědění na světě narůstá,
může se prohlubovat mezera mezi tím, co
víme a co si myslíme, že víme.“**

• • •

**Nate Silver,
americký statistik v knize Signál a šum**

Jak se (ne)mýlí průzkumy

Volební průzkumy jsem řešil deset let skoro každý měsíc. Když nepočítám pravidelné modely Medianu, šlo celkem o zhruba stovku předvolebních výzkumů k sedmi volbám na Slovensku a dvanácti v Česku — pro Českou televizi, RTVS, univerzity a párkrát i pro sázkaře, kteří díky nim vydělali peníze. A naučil jsem se jednu věc: neexistuje žádný zlatý grál metodiky, který by vyšel vždy nejlépe. Lze však mířit na dlouhodobou úspěšnost, aby váš model byl vždy v širší špičce nadprůměru. Je totiž řada postupů, kterými lze chybovost omezit. A je dobré je znát i jako čtenář či novinář. Budete pak umět rozeznat dobrý průzkum od špatného a vědět, co v jejich (ne)přesnosti hraje roli.

Velkým faktorem přesnosti je pochopitelně čas. V Česku si dva měsíce před volbami není jista volenou stranou či účastí většina pravděpodobných voličů. Měsíc před volbami polovina. V posledních dnech se o straně či účasti rozhoduje pořád okolo třiceti procent voličů. Volební modely nemohou jejich rozhodnutí předvídat. V prezidentských volbách v roce 2018 dopadly výzkumy, na nichž jsem pracoval, naprosto přesně. V roce 2013, kdy překvapil Karel Schwarzenberg, byly všechny mimo. Záleží na tom, zda se někomu nebo něčemu podaří na poslední chvíli nerozhodnuté občany vychýlit nějakým směrem, nebo zda se k volebnímu pátku dostagnujeme nudnými debatami. I volby v roce 2019 se v tomto lišily. Ty prezidentské na Slovensku měly obrovskou dynamiku v posilování Zuzany Čaputové a měsíc stará data jste mohli s klidem zahodit. Naopak u evropských voleb se jeden a půl měsíce staré výzkumy, které jsem dělal s Medianem, od konečných výsledků lišily v průmětu jen o 1,2 bodu na stranu.

Někteří výzkumníci tímto s vysvětlováním končí. Nálady se holt mění, volební model není predikce a nemá cenu ho srovnávat s výsledky voleb. A tedy ani moc bát, co ho může zpřesnit. Podle některých volební výzkumy ani nezkoumají volební chování, ale abstraktnější vztah ke straně. Proč pak ale vůbec vznikají? Ne, s touto formou alibismu si nevystačíme. Ani s tím, že za všechny chyby může čas.

Přesnost výzkumů ovlivňují čtyři zásadní faktory. A u všech záleží na detailech, které se tady pokusím popsat.

Prvním faktorem je metoda sběru. Do roku 2010 se bral za zlatý grál výzkumů osobní sběr. Tazatelé chodili po domácnostech či po ulicích a oslovovali lidi. Sněmovní volby však agenturám právě v roce 2010 výrazně nevyšly. Právě (ODS, TOP 09 a Věci veřejné) tehdy získala mnohem více hlasů, než očekávaly prakticky všechny průzkumy. A když výrazně podceníte celou jednu část politického spektra, není to náhoda. Analýza dat Medianu, kterou jsem to léto sepsal v malém studentském bytě své budoucí ženy v Ohiu a později vydal jako diplomku, ukázala, že výrazně přesnější než se ptát osobně je dotazování po telefonu.

Pointa je v tom, že telefonicky zastihnete jiné lidi — často aktivnější — než výzkumy na ulicích a v domácnostech. Osobní výzkumy proto často příliš „fandí“ stranám usedlých voličů — nejčastěji levici. Díky generování náhodných čísel také po telefonu oslovujete náhodné respondenty, zatímco v klasických osobních sběrech si je na základě zadání vybírají tazatelé. To bývají často starší a nepřilíš bohatí lidé, kteří dokážou snadněji oslovit podobnou vrstvu společnosti. Náhodný telefonický výzkum dělaný na tisíci lidech zasáhne dvě stě až tři sta obcí. Do tolika míst tazatele poslat nevládnete.

Už volby v roce 2013 tento předpoklad potvrdily. Česká televize v nich v krajských výzkumech vsadila na kombinaci telefonického a osobního sběru a v celostátním modelu jen na sběr telefonický. A vše vyšlo výrazně lépe než tradiční osobní sběry.

Nic však není tak jednoduché. U telefonického výzkumu velmi záleží na detailech — jako například jestli respondentům voláte o víkend. Když Median a Kantar před prvním kolem prezidentských voleb v roce 2018 dělaly pro Českou televizi telefonní výzkumy, vždy to zkraje vypadalo, že Zeman ztrácí. Pak přišel víkend a byl znovu na koni. Čím to? Ve všední dny totiž na mobilech snáz zastihnete lidi pracující v kancelářích a ve službách a hůře ty z manuálních profesí a fabrik. Abyste tyto lidi zastihli, musíte volat později večer i přes víkendy.

Ve většině voleb v Česku i na Slovensku od roku 2013 se od konečných výsledků nejvíce odchylovaly online agentury jako SANEP a Phoenix. Památné jsou průzkumy, které dávaly Mirku Topolánkovi v prezidentském klání patnáct až dvacet procent, odchylka o jedenáct procentních bodů u slovenské strany SIEŤ nebo výzkum, který nedával Zuzaně Čaputové ani dvacet procent, když ve všech dalších výzkumech měla okolo čtyřiceti. V krajských volbách v roce 2016 výzkumy Medianu a STEM/MARK pro Českou televizi určily správně dvanáct ze třinácti krajských vítězů, online agentury jen čtyři, respektive devět vítězů. Vyhrávat měla místo ANO sociální demokracie, ale nestalo se.

I tady se dábel skrývá v detailu. Ne všechny online výzkumy jsou špatné. Problém je, když probíhají na panelu, kam se mohou respondenti hlásit sami a nikdo je pořádně nekontroluje. Velmi přesné výzkumy Medianu před evropskými volbami v roce 2019 a volbou Zuzany Čaputové také probíhaly z velké části online. Do panelů se však lidé rekrutují telefonicky či osobně a starší osoby, které často online nejsou, se ve výzkumu dotazují jinými způsoby.

Což nás přivádí k druhému faktoru. U průzkumů se často píše, že jsou „reprezentativní“. Myslí se tím, že vzorek dotázaných kopíruje strukturu populace. To však nestačí. Je nutno vědět, z jakých hledisek. Když vzorek odpovídá populaci jen barvou vlasů respondentů a tím, jestli mají rádi bílou, nebo tmavou čokoládu, moc přesný výsledek vám to nezaručí.

České výzkumy často deklarují reprezentativitu podle pohlaví, věku, vzdělání respondentů, kraje a velikosti obce, kde bydlí. Jenže třeba pohlaví souvisí s volebním chováním dost málo — možná ještě méně než ona obliba čokolády. Důležitější je, zda jste zaměstnanec, či živnostník. Proto je podstatné, aby vzorek kopíroval populaci i z hlediska pracovního statusu. Klíčovým faktorem je rovněž kombinace věku a vzdělání. Některé výzkumy totiž dosáhnou na devatenáct procent vysokoškoláků — tolik jich je v populaci —, ale jen proto, že se dotazují vzdělaných starších lidí, a naopak mezi mladšími převládají méně vzdělaní. To volební výsledky výrazně vychýlí.

Data volebních výzkumů se často takzvaně váží. Když mám nějakých respondentů deset procent a podle složení populace jich má být pět procent, dostanou poloviční váhu. Naše zkušenosti od roku 2010 ukazují, že dovažování dat na zmíněné důležité faktory přesnost výzkumů takřka vždy zvyšuje. Jedním z receptů velmi přesného výzkumu před evropskými volbami v roce 2019 bylo i to, že jsme hlídali, aby zhruba polovina zaměstnanců ve vzorku měla příjem pod medián. Ve výzkumech jich je často o dost více — při dotazování snadněji zastihnete nižší střední třídu.

I toto dovažování a narovnávání však s sebou nese jeden problém. Snižujete si jím takzvanou efektivní velikost vzorku. Není totiž stejné mít vzorek pěti set mužů i žen, jako když máte poměr šest set na čtyři sta a převažujícím mužům dáte nižší váhu. Máte sice pořád tisíc respondentů a redukovali jste systematické vychýlení, což je fajn. Ale vaše odhady mají přesnost, jako byste vycházeli spíše z osmi set až devíti set respondentů. Roste ona pověstná *statistická chyba*. Právě proto náhodné telefonické výzkumy, které se více dovažují, hodně oscilují. Nemají dlouhodobé vychýlení. To, že v nich Piráti „lítají“ mezi třinácti až devatenácti procenty, je zkrátka náhoda. Přičítat to aktuálním kauzám je jako hledat dinosaury v konturách mraků.

Třetím faktorem je kontrola tazatelů. „Agentura to zas podvedla,“ dočtete se často v diskusích na internetu. Ale rizikem není podvod ze strany agentury, ostatně mně za deset let praxe něco podezřelého navrhovali jen dva marketéři dvou natolik marginálních stran, že to bylo až komické. Skutečné riziko je, že si agentura neuhlídá tazatele.

U slovenských voleb v roce 2016 jsme měli s kolegyní Leou Michalovou v Medianu těžkou hlavu. Strana SIEŤ nám vycházela okolo osmi procent, zatímco ostatním s čestnou výjimkou agentury AKO okolo čtrnácti až sedmnácti procent. SIEŤ se stylizovala jako hlavní pravicová alternativa Ficova SMERU a vedl ji Radoslav Procházka, který v prezidentských volbách nedávno dostal přes dvacet procent. Strana sice neměla v podstatě ničím unikátní program a Procházka divně mlžil o tom, za

jakých okolností by šel, či nešel se SMEREM do vlády, a v rozhovorech působil divně. Ale vyšším procentům by se dalo věřit.

Přemýšleli jsme, čím to může být — zda nemáme někde chybu. Co když to na zkoušku spočítáme jen z telefonického či osobního sběru, které náš výzkum kombinoval? Co když budeme vycházet jen z první uvedené strany? Co když jinak zohledníme účast? Ale simulace žádné metodiky nedala SIETI více než devět procent. Proto jsme zveřejnili našich osm procent a vyslechli jsme si, že pracujeme pro SMER. Výzkumy se nelíbily ani křesťanským demokratům, protože v nich směřovali mimo Národní radu, do ní naopak mířili populisté Sme rodina.

Nakonec jsme však byli nejbliž. Prochádzkova SIET' vyhořela se ziskem okolo šesti procent. KDH vypadla ze Sněmovny a Sme rodina s přehledem postoupila. Při jedné kontrole nám nakonec došlo, čím to asi bylo. Median pořizoval z osobních výzkumů nahrávky a vyřazoval rozhovory, kde tazatel nějak podváděl, bylo ticho či bylo slyšet jen klikání počítače. Když začnete dělat podobné kontroly, zjistíte že přinejmenším deset procent rozhovorů jsou podvody. V Česku takto kontroluje sběr většina dobrých agentur. Na Slovensku to však běžné nebylo. Když jsme zkontrolovali pochybné rozhovory, zjistili jsme, že SIET' v nich měla okolo dvaceti pěti procent. Když podvádíte, snažte se to dělat uvěřitelným způsobem. O SIETI se hodně mluvilo a byla zdánlivě silná. Když byl vymyšlený respondent vzdělanější člověk z města, dalo se čekat, že bude volit právě SIET', a tazatelé to tímto směrem fingovali.

Je tedy v pořádku, že výzkumné sdružení SIMAR či Česká televize kontrolu nahrávek požadují. Na kvalitě bohudík záleží. A doporučuji číst zprávy výzkumných agentur, kolik procent nahrávek kontrolují. Když to nepíší či je kontrola pod třicet procent, zbystřete.

Čtvrtým důležitým faktorem je, jak a zda se vůbec ptáte na preferované a zvažované strany. Agentury u nás dlouho spoléhaly na otevřenou otázku. Respondent v ní musí bez seznamu stran před sebou uvést, koho by volil. Okolo dvaceti procent lidí, kteří se k volbám chystají, však řekne, že neví. Když volební model spočítáme bez nich, předpokládáme

vlastně, že budou volit stejně jako ti, kteří „vědí“. Problém je, že to není příliš oprávněný předpoklad.

Odrézávání nerozhodnutých bylo jedním z důvodů fiaska modelů ve volbách v roce 2010, které velmi podcenily pravici (ODS, TOP 09 a Věci veřejné). Respondenti odpovídající „nevím“ totiž nebyli nepopsané listy. Často se rozhodovali právě mezi středopravými stranami. Když je odríznete, středopravici podceníte. Lepší je tedy použít při průzkumu seznam zvažovaných stran.

To mě však už po roce 2010 přivedlo na další myšlenku. Jsou voliči, kteří na tazatelovu nebo telefonistovu otázku odpoví názvem jedné strany, opravdu stoprocentními voliči této strany? V mnoha případech nikoli, protože jen zhruba polovina lidí si je výběrem strany jista. Váhají a řeknou vám název nejsilnější, nejpřijatelnější či nejpravděpodobnější strany. Panelové výzkumy jako Czech Household Panel Survey navíc ukazují, že lidé volí stranu, kterou deklarovali měsíc před volbami, jen s přibližně šedesátiprocentní až sedmdesátiprocentní pravděpodobností.

Právě proto volební model Medianu zohledňuje, nad jakými dalšími stranami nerozhodnutí lidé váhají, čímž se výrazně zvýšila přesnost většiny modelů v různých typech voleb od roku 2013. Tato metoda redukuje podcenění menších stran, o nichž lidé sice uvažují, ale méně často je uvádějí na prvním místě, typicky třeba Starostů a nezávislých. Ale ani tady nečekejte zázraky — kupříkladu ANO v roce 2017 jsme podcenili mimo jiné i proto, že jejich voliči nebyli zcela přesvědčeni a zvažovali i volbu jiných stran. Kauza Lithium a televizní debata na Nově, kam se dostal jen Andrej Babiš s Lubomírem Zaorálkem, však pomohla hnutí ANO naplnit skoro celý svůj volební potenciál.

Pátým faktorem je práce s volební účastí. Do roku 2012 většina agentur v Česku zahrnovala do modelů všechny respondenty, kteří určitě či spíše avizují svou účast ve volbách. Ale to, že vám někdo řekne, že by k volbám určitě či spíše šel, ještě neznamená, že to bude pravda. Voleb se reálně účastní okolo devadesáti procent těch, kteří jsou si tím měsíc před jejich konáním jisti, a okolo šedesáti procent těch, co říkají „spíše

ano“. Ale jde k nim i část těch, co říká „spíše ne“. Třeba je přesvědčí debaty, jako se to podařilo Miloši Zemanovi před druhým kolem prezidentské volby v roce 2018.

Většina agentur tak dnes pracuje se složitějším modelem účasti. Analýza panelového výzkumu Czech Household Panel Survey však poukazuje na jeden háček. Člověk, který byl u minulých voleb a nyní avizuje „spíše účast“, se voleb zúčastní takřka vždycky. Ten, kdo minule nebyl a říká „spíše ano“, se voleb zúčastní jen v menšině případů. Ideální model tedy přihlíží k oběma věcem. Tak pracuje například model Medianu a, jak spočítal kolega Michal Kunc, volební predikce to zlepšuje.

Ze všech zmíněných faktorů má práce s účastí asi nejmenší vliv — posunuje výsledky stran o půl až jednoprocenní bod nahoru či dolů. Výjimkou jsou volby do Evropského parlamentu, kde je účast velmi nízká, a úspěch proto výrazně závisí na tom, jestli jste schopni správně odhadnout, kdo se voleb zúčastní. Evropské volby většinou dopadaly mnohem jinak než výzkumy. Chodí k nim totiž častěji vzdělanější a liberálnější voliči, což vede k posílení proevropských stran, a také naopak silní euroskeptici, což v minulosti pomohlo Svobodným. V roce 2019 jsem tedy pro Median vytvořil podrobnější model účasti. Vycházel z toho, jak zájem o evropské volby a témata, deklarovaná účast, účast v jiných volbách či vzdělání souvisí s tím, zda byl respondent volit i v předchozích volbách. A z těchto vztahů jsem pak odhadoval pravděpodobnost účasti v letošních volbách. Tyto údaje pomohly zlepšit volební model natolik, že měsíc a půl před volbami měl odchylku kolem 1,2 bodu na stranu a týden před volbami už jen 0,8 bodu.

A pak je tu nejzazší kout volebních výzkumů. Právě v něm se skrývá „zlatý grál“ přesnosti. Výzkumníci se z něj vracejí s různými pocity. Pro některé je tabu a nechťejí o něm mluvit, druzí sebevědomě věří, že vše pochopili. Řeč je o minulém volebním chování.

Volební preference totiž naprosto nejvíce souvisí s tím, jak respondent volil v minulých volbách. Není však výjimkou, že dvanáct procent lidí v průzkumu tvrdí, že v roce 2017 volili čSSD, ačkoli ta dostala necelých osm procent. To může vést k nadhodnocení strany v aktuálním odhadu

preferencí. To je jednoduché, řeknete si. Ve vzorku by mělo být tolik voličů ČSSD z roku 2017, kolik jich bylo ve skutečnosti. Je to vlastně stejný ukazatel jako místo bydliště či vzdělání — a také nechci nadreprezentovat Pražany či vysokoškoláky. A pro redukci vychýlení můžete použít například zmiňované dovažování. Problém je, že své bydliště či věk respondent zná a většinou o něm nelže, ale jakou volil stranu, si už pamatovat nemusí. Nebo to nechce přiznat. A pokud není vychýlení dáno nepřesným výběrem, ale zapomněním, neměli byste do dat sahat.

Řešení existuje, ale není jednoduché. S kolegy jsme na datech z více voleb vygenerovali velké množství modelů a zjistili jsme následující — zohlednění minulého volebního chování takřka vždycky přesnosti pomáhá. Ale tři roky po volbách k němu musíte přihlížet méně než měsíc po nich, kdy si ještě lidé vše pamatují a nebojí se přiznat. A také zkoumat, zda váš výzkum exvoliche dané strany (například levici v osobním sběru a Piráty v online výzkumu) nadhodnocuje systematicky a ihned po volbách, nebo odchyłka vznikla až časem. Třeba právě zapomněním.

Neexistuje metodika, která by vždy vyšla nejpřesněji. Všechny zmíněné postupy jen zpřesňují modely v daném čase. Jejich podstatou mnohdy je, že vlastně omezují neoprávněné předpoklady. Je silný předpoklad, že stranu A bude volit sto procent lidí, kteří ji zmiňují na prvním místě, ačkoli polovina si tím není jista. Je silný předpoklad, že voleb se zúčastní všichni, co říkají „spíše ano“, a nikdo říkající „spíše ne“. Modely, které vypadají složitější, ve skutečnosti více odpovídají naší intuici a zkušenosti. Nemohou však předvídat, jak se respondenti rozhodnou za měsíc a kdo bude lepší v předvolebních debatách.

Výzkumníci by měli přiznávat a zobrazovat míru nejistoty, s níž pracují. A nejde jen o onu *statistickou odchyłku*, která je zanedbatelná ve srovnání se zmíněnou nejistotou voličů. Tu lze zkoumat a znázornit například vyčíslením, kolik by strana dostala hlasů, pokud by ji volili všichni, kdo ji vážně zvažují (volební potenciál), a pokud by ji volili jen ti přesvědčení (volební jádro).

V době psaní této knížky mělo hnutí ANO volební jádro kolem 20 procent a potenciál okolo 33 procent. U ODS byl tento interval 8,5 pro-

cent až 18 procent a u Pirátů výrazně otevřenější. Kdyby je volili jen přesvědčení, dostali by pod 7 procent, a pokud by přilákali všechny zvažované, tak až kolem 20 procent. Vlastně jen tyto tři strany a komunisté měli jistotu, že by se dostali do Sněmovny. Ale i menší sněmovní strany měly dost velký potenciál, aby útočily na zisky blížící se spíše 7–10 procentům.

To je skutečná míra přesnosti výzkumů s výhledem na více než měsíc dopředu. Když ji budeme přiznávat, možná nebude mezi občany tolik zklamání z „nepřesných výzkumů“. A možná se voliči nebudou bát dát hlas straně, která má pravděpodobný zisk 4,5 procenta, ale potenciál až kolem 10 procent. I proto jsem v Medianu v roce 2012 zavedl vydávání jader a potenciálů. Přiznaná nepřesnost a nejasnost je rozhodně lepší než předstírání přesnosti. To má totiž docela krátké nohy.

Proč selhaly výzkumy u Trumpa a brexitu

Rok 2016 byl pro výzkumné agentury ve Spojených státech amerických a Velké Británii černý. Donald Trump se stal prezidentem, ačkoli mu průzkumníci a statistici agregující jejich výzkumy dávali maximálně pětadvacetiprocentní šanci. Britové rozhodli o vystoupení z Evropské unie, ačkoli podle výzkumů docela výrazně vedli zastánci setrvání. „Zase se ukázalo, že volební průzkumy nefungují,“ slyšíme od té doby často. Agentury prý nepřejí Trumpovi, brexitu, Okamurovi a stranám, které jdou proti liberálnímu establishmentu.

Detailnější pohled ukazuje, že výzkumy se očividně nijak nezhoršují. Velké volby od roku 2017 ve Francii, Nizozemsku, Španělsku i Německu dopadly přesně tak, jak průzkumy naznačovaly. Prezidentské volby v České republice „okopírovaly“ výsledky Medianu a Kantaru. Za poslední rok ukázaly přesný obrázek o realitě průzkumy před americkými *mid-terms*, před volbou Zuzany Čaputové na Slovensku, a dokonce i před, z tohoto pohledu velmi obtížnými, volbami v Izraeli, které skončily patem.

Také neplatí, že výzkumy nepřejí kandidátům stojícím proti establishmentu. V řádné i opakované volbě rakouského prezidenta výrazně nadhodnocovaly Norberta Hofera z populistických Svobodných. Národní fronta Marine Le Penové v regionálních volbách v roce 2015 oproti průzkumům klesla o dva procentní body. Španělští Podemos v parlamentních volbách v roce 2016 o pět. Některé seriózní výzkumy před sněmovním kláním v roce 2017 i tím evropským z roku 2019 očekávaly silnější zisk Okamurovy SPD. Německá AfD zase ve volbách v letech 2017 až 2019 dostávala zhruba tolik, kolik před volbami říkaly průzkumy.

O tom, že výzkumy systematicky selhávají a stojí na straně establishmentu, si asi vyprávíme i proto, že to zapadá do teze o „postpravdivé“ společnosti, která už ztratila i schopnost popsat a analyzovat samu sebe. Výzkumníci jsou navíc mnohými chápáni jako součást expertních elit, které zrazují a poučují běžný lid. Tudíž musí záměrně poškozovat populistické kandidáty. Realitě to neodpovídá — ale příběhy jsou silnější než data a pomáhají realitu vytvářet. Důvěra ve výzkumy veřejného mínění

v Česku za deset let výrazně klesla, ačkoli ty dnešní jsou mnohem přesnější než třeba v letech 2010 až 2012.

Tím by asi mohla obhajoba výzkumů skončit. Bohužel by to nebyla celá pravda. Výzkumy před brexitem a zejména Trumpovým zvolením selhaly i kvůli zásadním metodickým pochybením. A navíc ukázaly, že populární agregování (zprůměrování více výzkumů) není všelék. Pokud všechny výzkumy obsahují podobně chybné předpoklady, je to jako změřit jednu věc stokrát stejným křivým pravítkem. Vyšší přesnost to nepřinese, jen si vytvoříte její iluzi.

Hillary Clintonová měla v celostátních amerických průzkumech náskok průměrně 3,5 procent a na počet hlasů vyhrála o 2,2 procent. To není nijak nadstandardní odchylka. Problematicky však vyšly volební modely ve státech takzvaného „rezavého pásu“, v nichž Trump nakonec získal klíčové volitele. Průzkumy ve Wisconsinu Trumpa podcenily o sedm procent, v Michiganu a v Pensylvánii o tři až čtyři procenta. Mohly přitom být výrazně přesnější, kdyby se vyvarovaly minimálně tří problematických postupů.

První vyplývá ze snahy ušetřit. Telefonické dotazování má ve Spojených státech malou návratnost. Jen dvě až deset procent oslovených agenturám odpoví. Ty tak často za jeden až dva dny pro vytvoření tisícového vzorku obvolají desítky tisíc čísel. Občas i s využitím takzvaného robotického volání, kde vám nahraný hlas říká, jak máte odpovědi zadávat přes číselník, podobně jako v tak oblíbených rozcestnicích help linek operátorů a velkých firem.

Aby to šlo rychleji a agentury ušetřily, lidí, kteří řeknou, že nejspíš volit nepůjdou, se už dál neptají. Neznáme tak u nich často vzdělání ani etnicitu. Výsledkem je vzorek takzvaných pravděpodobných voličů. Potíž je, že třeba v některých výzkumech v Pensylvánii v něm mělo padesát procent osob vysokoškolské vzdělání — a v populaci jen dvacet sedm procent.

Musíme si uvědomit, že respondenti mohli ze vzorku vypadnout kvůli dvěma věcem. U přibližně devadesáti procent to bylo vinou neochoty odpovídat či nezastižení — a u výrazně menší části zbytku

z důvodu neochoty volit. Rozdíl ve vzdělání tedy nemusí být dán jen tím, že vzdělanější lidé chodí volit, ale hlavně tím, že byli ochotnější odpovídat. Proč by také ne — když právě méně vzdělaní a chudší voliči často považují výzkumy za podvod?

Problém s vychýlenou návratností se dá řešit, když se podobně jako v Česku dotazujete voličů i nevoličů. Víte, že vychýlení je dáno pouze neochotou odpovídat, a ve vzorku máte mít dvacet sedm procent vysokoškoláků, tak jako v celé Pensylvánii. Americké komerční výzkumy dotazující se jen voličů se o tento pevný bod pod nohama připravují. Často ho nahrazují předpokladem, jak bude vypadat populace voličů. Řídí se třeba tím, kdo volil minule, a upravují vzorek, aby dopovídal této struktuře. Jenže když se voleb účastní neřízená střela typu Trumpa oslovující pasivní vrstvy a nečekané se zvýší účast bílých Američanů bez vysokoškolského titulu, máte problém. Výzkum postavený na chybných předpokladech se nutně vychýlí. A přesně to se ve zmíněných státech stalo.

Druhým problémem amerických průzkumů je práce s nerozhodnutými voliči. Ve Wisconsinu, Michiganu a Pensylvánii si až sedm procent voličů nedokázalo vybrat mezi Trumpem a Clintonovou. Agentury je ze vzorku odstraňovaly, čímž vlastně předpokládaly, že se jejich hlasy rozdělí stejně jako u voličů rozhodnutých, tedy že jich mírná většina nakonec ukáže na Clintonovou. To však neplatilo, protože podle *exit polls* si lidé, kteří se rozhodovali v posledním týdnu před volbami, vybrali ze sedmdesáti procent Trumpa.

V podstatě je to stejná chyba, kterou dělaly do roku 2010 výzkumy v Česku. Nerozhodnutí nebývají nepopsané listy a lze u nich zjistit, ke kterému kandidátovi mají blíž. Můžete se zeptat, jaká je pravděpodobnost, že budou volit toho či onoho. Zkušenosti v Česku i Spojených státech ukazují, že pravděpodobnostní přístup k preferencím nerozhodnutých respondentů výsledky zpřesňuje.

Zažil jsem to ostatně na vlastní kůži před volbami ve Spojených státech. Když jsem necelý měsíc před volbami přijel do Zanesville v Ohio, část republikánsky naladěných příbuzných mi říkala: „Letos zřejmě volit

nepůjdu, Hillary nikdy, a navíc oba kandidáti jsou špatní.“ Pak se ale něco změnilo. FBI znovu otevřela vyšetřování e-mailů Clintonové, Trumpovi se povedlo pár mítinků a online síť zelektrizovala snaha svrhnout establishment. Z pasivních voličů se stali voliči mobilizovaní a projevil se to, že ona nula pro Hillary a padesát procent pro Trumpa u mých příbuzných zkrátka nebyly stejné výchozí podmínky.

Třetím systémovým nedostatkem amerických výzkumů je práce s volební účastí. Často dělaly velmi ostrý řez — například pracují jen s těmi respondenty, kteří na desetibodové škále pravděpodobnost své účasti ohodnotí známkami osm až deset. I část nejistých voličů se však zúčastní a preference těchto lidí mohou být specifické. Ukázalo se to na Floridě — v dalších z klíčových států Trumpovy volební skládačky. Voleb se zde zúčastnil rekordní počet občanů. K urnám zřejmě přišlo i dost lidí, kteří účast jen neurčitě zvažovali. To pomohlo smazat náskok Clintonové mezi rozhodnutími a lidmi, kteří hlasovali v předtermínu. Pokud by se výzkumníci dotazovali na preference i těch, kteří účast jen nevyučovali, a s nižší vahou to zařadili do svých modelů, nejspíš by výsledek dokázali předvídat lépe.

Až za těmito docela lehce řešitelnými problémy podle mne následují často připomínání *shy voters*. Tedy fakt, že někteří lidé nechtějí přiznat volbu kontroverzního kandidáta. V minulosti to platilo pro KSČM v Česku, ale ty doby jsou přinejmenším deset let pryč. Ani za Okamuru se lidé nijak nestydí, natož za Zemana. U Trumpa podle většiny analýz *shy voters* také problémem nebyli.

Stydliví voliči však mohli být jedním z důvodů podcenění podpory brexitu. Ve výzkumech před britským referendem se totiž ukazovala zajímavá věc — vyšší podporu brexitu správně očekávaly výzkumy, které byly alespoň zčásti prováděny online. Tato metodika má svá úskalí, ale lidé se v ní nebojí přiznat barvu. V roce 2016 jsme na Slovensku dělali ve volební dny výzkum zároveň online i telefonicky, a zatímco v telefonu se Marian Kotleba držel okolo pěti procent, v online výzkumu se blížil dvojnásobku. Jiné výzkumy Kotlebovu SNS podcenily, protože přiznat se k volbě fašisty je trochu jiná liga než u Trumpa.

Zajímavým zjištěním posledních amerických prezidentských voleb je, že tamní výzkumy jsou ve všech těchto ohledech výrazně méně kvalitní než ty české. Jen málo agentur řeší detailně věci popsané výše, nebo dokonce vážení na minulou účast a pravděpodobnostní přístupy. Výjimkou byl například výzkum univerzity v Jižní Karolině pro *Los Angeles Times*,¹ který oproti mainstreamu očekával vyšší sílu Trumpa (ačkoli ji přehnal). Další výzkumy — například od výzkumníků Siena College a *The New York Times*² — se s propracovaností a otevřeností metodiky „pochlápily“ alespoň před volbami do Kongresu a Senátu v roce 2018. A lepší práce s účastí a reprezentativitou vedla rovněž k přesnějším výsledkům.

Trumpovo vítězství odhalilo i jinou racionální mytologii — a to míru přesnosti, kterou přináší agregování výzkumů. Všechny výzkumy dáte dohromady, sestavíte volební mapy a podle pravděpodobností výhry v jednotlivých státech vám vyjde, že šance Hillary Clintonové na prezidentství jsou... no, různí statistici je odhadovali na sedmdesát až devadesát devět procent. Princetonský matematik Sam Wang dokonce tvrdil, že sní brouka, když demokratka nevyhraje. Více zdravé skepse si uchoval Nate Silver, který se správně domníval, že pokud ve výzkumech existují podobné metodické předpoklady a chyby, tak je zprůměrováním moc nezlepšíte. Zvlášť když se voliči všech států USA kvůli kampani posunou stejným směrem.

Vlastně je to zajímavé poučení do našeho konzumního automatizovaného světa. Někdy je zkrátka lepší vycházet ze dvou až tří výzkumů, o nichž víte, že jsou dobré, a rozumíte jejich možným odchýlkám. A hlavně nepodceňovat nejistotu — takřka nic v politice a společnosti není na devadesát devět procent.

Sny o záchraně demokracie volebním systémem

Trvá to většinou dny či týdny. Po každých tuzemských volbách se znovu začíná mluvit o potřebě většinového volebního systému. Zpravidla o něm hovoří ti, kdo volby vyhráli — kdysi pravice, nyní hnutí ANO. Zajistí to prý vyšší stabilitu vládnutí a prosazení věcí, jejichž naplnění by si vítězové tuze přáli, ale brání jim v tom ten prokletý poměrný systém. Andrej Babiš by pak skutečně mohl vládnout efektivně a rychle, jak slíbil. Pravice říkávala, že by ubylo korupce, protože ta je důsledkem nutnosti obchodovat kompromisy ve fragmentované Sněmovně.

Skutečně by většinový systém české demokracii pomohl? Anebo záchrana spočívá v alternativních typech volby, jako je projekt Karla Janečka Demokracie 2.1, kdy dáváte dva pozitivní a jeden negativní hlas, což by mělo směřovat k volbě konsenzuálních kandidátů? Empirie myslím ukazuje, že volební systémy mají menší moc, než jim jejich zastánci i odpůrci přisuzují — a přinášejí specifické problémy.

Argumenty pro většinový systém znějí jednoduše: V ideální podobě přiděluje mandáty z volebního okrsku jen vítězná strana, do parlamentu a zastupitelstev se tak nedostávají strany menší. Vlády vznikají snadněji a často je tvoří jedna strana či koalice dvou stran, což vede k vyšší stabilitě a zřetelnější politické zodpovědnosti. Eliminování malých subjektů snižuje „vydírací potenciál“, který může vést ke korupčním nabídkám a výměnným obchodům. Různorodost politiky se v dlouhodobém měřítku nemění — velké strany musí pohltnout menší názorové proudy, aby neztratily jisté typy voličů. To vede k jejich zkvalitňování a zabraňuje jejich radikalizaci.

Čeští zastánci většinového systému často argumentují deduktivně anebo používají vybrané příklady ze zahraničí. Mluví o tom, co „logicky“ z většinového systému plyne, a dokládají to na Spojených státech a Velké Británii. Už se však tolik nehovoří o tom, že kvalita demokracie a politická korupce v Ázerbájdžánu, Bangladéši nebo Ghaně, kde také funguje většinový systém, jsou poněkud horší.

Vztah mezi volebním systémem a korupcí zkoumá řada mezinárodních srovnávacích studií. Lepší z nich spoléhají na více způsobů měření korupce a v analýze, nakolik její míra souvisí s volebním systémem, odstiňují vliv silněji působících politických, ekonomických a sociálních faktorů. Jednu z komplexnějších analýz týkající se stovky zemí světa provedly politoložky Jana Kunicová a Susan Rose-Ackermannová.³ A výsledek? Volební systém s mírou korupce souvisí. Ale nejde primárně o to, zda je většinový, či poměrný, ale závisí obecně na míře otevřenosti a individuální zodpovědnosti, kterou vnáší do politiky. Poměrné volební systémy využívající přísně vázané listiny, v nichž volič hlasuje pro stranu, ale neovlivní, kteří kandidáti při úspěchu zasednou v zastupitelstvu, jsou zkorumpované nejvíce. Špatně na tom jsou také často nepřehledné systémy, které míchají většinové a poměrné prvky. Čistě většinové systémy a otevřené poměrné systémy, v nichž může volič preferencí kandidátů a jinými způsoby zohledňovat jejich důvěryhodnost a ovlivňovat šanci na zisk zastupitelského křesla, jsou zkorumpované méně. Mezi sebou se přitom významněji neliší.

Zjištění, že nepřehlednost nepomáhá, je důležité pro české komunální volby. Ty totiž ve své otevřenosti voličům trochu lžou. Lidé sice mohou přidělovat hlasy kandidátům mimo volenou stranu, či dokonce volit napříč kandidátkami, panašované hlasy se však primárně počítají straně. Pokud se dostane do zastupitelstva, fungují jako preferenční hlasy. Postup kandidátkou je však velmi těžký a prim hraje stranou předem určené pořadí kandidátů. Když totiž zakroužkujete stranu celou — což dělá v komunálních volbách většina voličů —, dáváte preferenční hlasy všem kandidátům.

Ve volbách z roku 2014 se ze 175 zastupitelů magistrátů Prahy, Brna a Ostravy jenom dva dostali na svou pozici díky přeskoku na kandidátce. V roce 2018 jich bylo pět, z toho v Praze žádný. Ve velkých městech se tak komunální volební systém, který vždy vychvaloval Miloš Zeman, blíží těm uzavřeným, které nejméně vynucují osobní zodpovědnost kandidátů a více podporují korupční prostředí.

Navíc voliče mate a svádí k neefektivnímu rozdělování hlasů. Voliči ve velkých městech obyčejně využijí necelých devadesát procent svých hlasů. Hlasy ztrácejí voliči, kteří volí napříč stranami a nedokážou zakroužkovat v Praze 65 a v Ostravě 55 kandidátů, které díky rozsahu zastupitelstva mohou vybrat. Jenom spočítat takové množství je docela těžké — nehledě na to, že tolik kandidátů ani neznáte. Ve výzkumech Medianu a Kantaru pro Českou televizi přitom v roce 2018 říkalo okolo dvaceti procent Pražanů, Brňanů a Ostravanů, že chce volit napříč kandidátkami. Z toho by vyplývalo, že v průměru dokážou rozdat jen zhruba polovinu kroužků, než kolik je potřeba. Nevyužité hlasy se jim nepočítají. Část populace, která necítí loajalitu k politickým stranám a chce využít specifického hlasování, je tu systematicky znevýhodněna.

A systematicky znevýhodněné mohou být i strany, které se snaží komunální kampaň a politiku postavit na osobnostech. Další pětina lidí totiž hlasuje tak, že volí stranu a k tomu označuje kandidáty. Často si pak vybere zavedenou stranu bez osobností a k tomu řádově jednotky lidí z občanských hnutí a menších partají, které reálně ve městě, kde volič rozděluje okolo šedesáti hlasů, dostanou naprosté minimum. I proto třeba hnutí Praha sobě v roce 2018 zaměřilo část kampaně na urgenci: nevolte kandidáty, ale celou kandidátku.

Problémem komunálních voleb, o kterém píše⁴ politolog Tomáš Lebeda, je to, že se v nich kvůli možnosti nevyužít všechny hlasy dá podvádět. Když v noci z pátku na sobotu vyhodíte z urny hlasy jedné strany, klesne počet hlasů vůči počtu zapsaných voličů. U normálních voleb by to jasně signalizovalo podvod. Tady se to skryje mezi hlasy nevyužitými panašováním. V jednom volební okrsku Prahy 11 tak byl v roce 2014 takový počet platných hlasů, že by se museli voliči z daných ulic dohodnout, že budou naschvál neefektivně panašovat. Anebo se spíše vyhazovalo...

Ale zpět k většinovému systému. Zcela jasný není ani jeho vliv na stabilitu politického prostředí. Studie spoléhající na čisté korelace konstatují, že vlády v zemích s většinovým systémem vládnou déle.

Při detailnějším rozboru se však ukazuje, že za tímto vztahem stojí řada dalších vlivů. Například studie ve Velké Británii, kde na různých úrovních a v různých regionech fungují rozdílné volební systémy, nepotvrdily, že proporcnost volebních systémů vede k menší stabilitě vlád. V Itálii, kde byly kvůli krátké životnosti a nestabilitě kabinetů posíleny prvky většinového systému, k příliš pozitivním změnám nedošlo. Ve Spojených státech amerických zase ve většinovém systému vznikají opoziční hnutí uvnitř velkých stran — u republikánů Tea Party a z ní vzešlý trumpismus a u demokratů sekce progresivistů a centristů. Ty se tak často potýkají s podobnou nekonzistencí, politikařením a rozkladem zodpovědnosti jako stranické koalice.

I v české komunální politice lze najít mementa. ODS před rokem 2010 posílila většinovost systému hlasování do pražského magistrátu rozdělením na sedm obvodů. Pro získání křesla v jednom obvodu bylo třeba okolo osmi procent hlasů. Strana zelených a Věci veřejné dostaly celkově v Praze pět až šest procent hlasů a skončily bez zastupitele. Výsledkem bylo, že tři hlavní strany (TOP 09, ODS a ČSSD) mohly vytvořit vládu v jakékoli kombinaci — a vedení města se v situaci vzájemné vydíratelnosti měnilo několikrát za jedno volební období.

I v oslavované Británii většinovost v poslední době nepomáhá. V hlasování o brexitu na jaře roku 2019 v parlamentu neprošla ani jedna z osmi navrhovaných variant. Nejbližší úspěchu mělo opakování referenda, pro něž se vyslovilo 268 poslanců z 650. Strany, které byly většinově pro opakování referenda — tedy labouristé, liberální demokraté a skotská SNP —, mají v parlamentu včetně různých odpadlíků 290 poslanců. Kdyby však místo většinového systému, který ve volbách v roce 2017 pomohl vítězným konzervativcům, byl systém poměrný, měli by okolo 350 hlasů a druhé referendum by zřejmě prosadily. Bylo by to kontroverzní řešení, ale oslavovaný většinový systém zajistil pouze pat. I kvůli němu potom v letošních obecních volbách uspěli radikální brexitáři — tedy extrém, jehož vzniku má většinový systém bránit.

Ukazuje se tedy, že vliv na korupci a stabilitu vlád není tak samozřejmý, aby hovořil pro ústavní revoluci. České volební systémy patří mezi poměrnými spíše k těm uzavřeným, kde mají voliči menší vliv na

personální složení zastupitelstev. Řešení tak leží spíše v jejich větším otevření pomocí dílčích úprav. Zvlášť když většinovost jde proti tradicím české politiky a zvyku voličů a v situaci zabetonovanosti a personální slabosti českých stran by možná nevedla k soutěžení uvnitř nich.

V posledních pěti letech hovory o většinovém systému mírně umlkly, protože je přebral Andrej Babiš a lidé si uvědomili, že změny volebního systému nesloužívají vždy jen dobru. Objevují se však i jiné nápady — konkrétně alternativní systémy typu Janečkova 2+1. V něm dáváte pozitivní hlasy dvěma (někdy i třem) kandidátům a jeden negativní tomu, koho byste za poslance či prezidenta skutečně nechtěli. Systém má preferovat konsenzuální kandidáty. Testování, které jsme pro Demokracii 2.1 dělali na prezidentských volbách, ukazuje, že je to pravda. Konfliktní kandidát jako Miloš Zeman by takřka neměl šanci vyhrát a zřejmě by dominoval Jiří Drahoš. Podobně by dopadlo hlasování v takzvaném australském systému, kde lidé řadí kandidáty podle obliby.

I tyto systémy však mají svá úskalí. Jedním z nich je, že mohou dávat větší váhu hlasu informovanějších voličů. V australském systému vysokoškoláci častěji označovali pořadí více než tři kandidátů, v Demokracii 2.1 využívali více sekundárních a záporných hlasů. To vybízí ke spoustě otázek.

Je posilování hlasu vzdělanějších, mladších a politicky angažovanějších lidí pozitivum systému, nebo diskriminace? Není prohra Miloše Zemana v těchto systémech daná i tím, že jeho voliči systém méně využívají — mají zkrátka rádi prezidenta, moc dalších politiků dobře neznají a nějaké sekundární a záporné hlasy neřeší? U Zemana nám to může připadat jako správná penalizace velmi polarizujícího kandidáta, ale stejně by to mohlo poškodit i konsenzuálnějšího kandidáta, kterého mají starší a méně vzdělaní voliči „pod kůží“ a nechtějí řešit další preference. A zatřetí, nedal by se i tento systém zneužít pomocí šikovné kampaně — například tak, že rychle vytvoříte kandidáta s přijatelným image, povoláním a obecnými názory a tohoto „zajíce v pytli“ prodáte voličům, kteří ho prohlašují zařazením na druhá a třetí místa a tak díky své neznámosti nezíská negativní hlasy?

Alternativní volební systémy se podle mne hodí spíše do lokálních hlasování či anket o využití obecních nebo firemních rozpočtů. Tam díky účasti angažovaných voličů a větší blízkosti témat a kandidátů výše zmíněná rizika nehrozí. Výjimkou v rámci českých voleb však mohou být dvoukolové volby do Senátu.

Tyto volby získaly trochu absurdní podobu proto, že ve druhém kole chodí volit patnáct až dvacet pět procent lidí. To zaprvé omezuje legitimitu zvolených senátorů a zadruhé přestává fungovat dvoukolový systém. Jeho účelem je také zvolit konsenzuálního kandidáta, na němž se shodne většina voličů. Při tak malé účasti však spíše preferuje kandidáty angažované menšiny, která je schopna přijít k volbám i podruhé. Většinou jsou to „vzdělanější vrstvy“, ale přes dvoukolový systém vyhrál banskobystřické regionální volby rovněž Marián Kotleba a etabloval fašismus ve slovenské politice. Podobně se uplatnili někteří radikální senátoři ze severu Čech.

Naše testy pro Demokracii 2.1 v říjnu 2018 naznačily, že výrazně lepší by byl australský systém — tedy řazení. Nebo jednodušší doplňkový systém, kde vybíráte alternativy pro případ, že váš kandidát do druhého kola nepostoupí. V drtivé většině případů dopadnou stejně — ale nevyplývá se tolik peněz a senátor má legitimitu danou třiceti pěti až padesáti procenty hlasujících z prvního kola. A navíc zabráni volbě Kotlebů.

Český volební systém v sobě má i další nespravedlnosti, které se musí řešit — například neexistující korespondenční volbu, která zbavuje efektivní možnosti volit okolo dvou set tisíc Čechů v zahraničí i ty, kteří cestují či bydlí mimo trvalé bydliště. Naopak velké změny volebních systémů lze provádět jen s největší opatrností. Mohou se lehce stát účelovým politickým nástrojem.

Spor o volební systém však není jen technikálie. Je příznačný v tom, že se v něm stejně jako v jiných diskusích o složitých problémech dnešní společnosti objevuje proud, který věří, že existují jednoduchá řešení a my je jen ignorujeme. Ne nadarmo byli v posledních deseti letech největšími obhájci většinového systému příznivci Svobodných a Tomia Okamury,

konzervativní část ODS a ANO. Nejde o pragmatismus — řada těchto stran by se při přechodu na většinový systém dost možná rozplynula v širších blocích kompromisnějších postojů. Jde právě o víru v jednoduchá řešení, která jinde vyvěrá v podobě nekončícího snu o trhu bez přívlastků či rázných autoritativních řešení vracejících nám „normální svět“. Vkládání nekritických nadějí do systému typu Demokracie 2.1 je možná liberálně-inženýrskou obdobou jednoduchého řešení.

Realita však snům nakonec není nikdy dost dobrá. Trh může být vždy ještě o chlup svobodnější, autorita autoritativnější, většinovost většinovější, konsenzus konsenzuálnější. Mytické jednoduché řešení všech problémů leží vždy o krok dál, kam příliš opatrný zbytek společnosti nikdy nedojde. Ve stínu těchto snů se přitom skutečná řešení — často složitá, částečná a pomalá — zdají být zbytečná a nelegitimní. Stejně jako bychom se u sociálních reforem neměli vzdát dílčích změn v oblasti bydlení, oddlužení či předškolního vzdělávání v rámci snů o genialitě nepodmíněného příjmu, nemůžeme opomíjet ani dílčí snahy o zkvalitňování demokracie s nejistými vidinami většinového či jiného alternativního systému.

poznámky

kapitola první • chudoba

- 1 Pierre Bourdieu: *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste* (Cambridge: Harvard University Press, 1984).
- 2 Mike Savage: *Social Class in the 21st Century* (London: Pelican Books, 2015).
- 3 Guy Standing: *Prekariát. Nová nebezpečná třída*, přeložili Antonín Handl a Petr Janus (Praha: Rubato, 2018).
- 4 Jiří Večerník — Martina Myslíková: *Chudoba v České republice. Kritický pohled na evropské dotace* (Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR, 2015).
- 5 Atte Oksanen — Mikko Aaltonen: „Social Determinants of Debt Problems in a Nordic Welfare State: a Finnish Register-Based Study“. *Journal of Consumer Policy*, 38(3), 2015.
- 6 Petr Sunega — Martin Lux: „Rovní v příjmech, nerovní v majetku? Nerovnosti ve vlastnickém bydlení v ČR“. *Sociologický časopis*, 54(5), 2018.
- 7 „Public Good or Private Wealth?“. *Oxfam*, 2019. Dostupné z <https://oxfamlibrary.openrepository.com/bitstream/handle/10546/620599/bp-public-good-or-private-wealth-210119-summ-en.pdf>
- 8 Hans Rosling: *Faktomluva. Deset důvodů, proč se mýlíme v pohledu na svět — a proč jsou věci lepší, než vypadají*, přeložila Eva Nevrlá (Brno: Jan Melvil Publishing, 2018).
- 9 Steven Pinker: *Enlightenment Now. The Case for Reason, Science, Humanism, and Progress* (New York: Viking, 2018).
- 10 Alan B. Krueger: *The Rise and Consequences of Inequality in the United States*. 2012. Dostupné z <https://obamawhitehouse>.

- archives.gov/sites/default/files/krueger_cap_speech_final_remarks.pdf
- 11 Anandi Mani — Sendhil Mullainathan — Eldar Shafir — Jiaying Zhao: „Poverty Impedes Cognitive Function“. *Science*, 6149(341), 2013.
 - 12 Apolena Rychlíková — Saša Uhlová — Kateřina Mahdalová: „Exekuce: černé svědomí Česka“. *A2larm*, 3. 12. 2018. Dostupné z <https://a2larm.cz/2018/12/exekuce-cerne-svedomi-ceska/>
 - 13 Jan Macháček: „Zemana platí exekutoři“. *Respekt*, 22. 1. 2013. Dostupné z <https://www.respekt.cz/audit-jana-machacka/zemana-plati-exekutori>
 - 14 Jelena Obradović — Jeffre D. Long — J. J. Cutuli — Chi-Keung Chan — Elizabeth Hinz — David Heistad — Ann S. Masten: „Academic achievement of homeless and highly mobile children in an urban school district: Longitudinal evidence on risk, growth, and resilience“. *Development and Psychopathology*, 21(2), 2009. Dominique Goux — Eric Maurin: „The effect of overcrowded housing on children’s performance at school“. *Journal of Public Economics*, 89(5–6), 2005. Claudia D. Solari — Robert D. Mare: „Housing crowding effects on children’s wellbeing“. *Social Science Research*, 41(2), 2012. Kathleen M. Ziol-Guest — Claire C. McKenna: „Early Childhood Housing Instability and School Readiness“. *Child Development*, 85(1), 2014.
 - 15 „Zpráva o vyloučení z bydlení za rok 2018“. *Platforma pro sociální bydlení LUMOS*. Dostupné z <https://www.ditearodina.cz/images/Zpr%C3%A1va-o-vylou%C4%8Den%C3%AD-z-bydlen%C3%AD-za-rok-2018.pdf>
 - 16 Daniel Prokop: „Záleží na bydlení? Vztah nekvalitního bydlení a školních problémů dětí v chudých českých domácnostech“. *Sociologický časopis*, 55(4), 2019.
 - 17 Mariona Segú — Benjamin Vignoles: „Taxing Vacant Dwellings. Can Fiscal Policy Reduce Vacancy?“. MPRA, 2018. Dostupné z https://mpra.ub.uni-muenchen.de/85508/1/MPRA_paper_85508.pdf

- 18 Veronika Doskočilová: „Průměrný důchodce má starobní důchod téměř 13 tisíc. Tradičně berou více muži“. *Měšec.cz*, 4. 3. 2019. Dostupné z <https://www.mesec.cz/aktuality/prumerny-duchodce-ma-starobni-duchod-temer-13-tisic-tradicne-berou-vice-muzi>
- 19 Anita Staneva: „How skills and personality traits contribute to the gender pay gap“. *The Conversation*, 13. 9. 2017. Dostupné z <https://theconversation.com/how-skills-and-personality-traits-contribute-to-the-gender-pay-gap-81684>.
- 20 „2018 Statistic“. *Women and Hollywood*. Dostupné z <https://womenandhollywood.com/resources/statistics/2018-statistics/>
- 21 Denise Leythienne — Piotr Ronkowski: *A Decomposition of the Unadjusted Gender Pay Gap Using Structure of Earnings Survey Data* (Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2018). Dostupné z <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3888793/8979317/KS-TC-18-003-EN-N.pdf/3a6c9295-5e66-4b79-b009-ea1604770676>
- 22 Mariola Pytlíková: *Rozdíly ve výši výdělků ve vztahu k mateřství a dítěti v rodině* (Praha: Národohospodářský ústav AV ČR, v. v. i., 2015). Dostupné z https://idea.cerge-ei.cz/files/IDEA_Studie_11_Rozdily_vydelku_ve_vztahu_k_materstvi/files/downloads/IDEA_Studie_11_Rozdily_vydelku_ve_vztahu_k_materstvi.pdf
- 23 Belsky, J. and co.: „Nonmaternal Care and Family Factors in Early Development: An Overview of the NICHD Study of Early Child Care“. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 22(5), 2001, s. 457—492.
- 24 Stefan Bauernschuster — Timo Hener — Helmut Rainer: *Does the Expansion of Public Child Care Increase Birth Rates? Evidence from a Low-Fertility Country* (Munich: Ifo Institute — Leibniz Institute for Economic Research at the University of Munich, 2013). Dostupné z <https://www.ifo.de/DocDL/IfoWorkingPaper-158.pdf>
- 25 Ronald R. Rindfuss — David K. Guilkey — S. Philip Morgan — Øystein Kravdal: „Child-Care Availability and Fertility in Norway“.

Population and Development Review, 36(4), 2010. Adriaan Kalwij: „The Impact of Family Policy Expenditure on Fertility in Western Europe“. *Demography*, 47(2), 2010.

kapitola druhá • školství

- 1 Daniel Prokop — Tomáš Dvořák: *Analýza výzev vzdělávání v České republice* (Nadační fond Eduzměna, 2019). Dostupné z https://eduzmena.cz/wp-content/uploads/2019/05/Eduzme%cc%8Cna_A4_Studie-celek_III.pdf
- 2 Daniel Prokop — Paulína Tabery — Martin Buchtík — Tomáš Dvořák — Matouš Pilnáček: *Rozdělení svobodou. Česká společnost po 30 letech* (Praha: Radioservis, 2019). Dostupné z <https://www.irozhlas.cz/sites/default/files/doacuments/4cb643625998e931d8f0a9aa34bbb254.pdf>
- 3 Ivo Možný: *Proč tak snadno... Některé rodinné důvody sametové revoluce: sociologický esej* (Praha: Sociologické nakladatelství, 2009).
- 4 Člověk v tísní — Median: „Zpráva o dotazníkovém šetření na středních školách z roku 2017 včetně porovnání s rokem 2014, 2012 a 2009“. *Jeden svět na školách*. Dostupné z https://www.jsns.cz/nove/pdf/vyzkum_2017.pdf
- 5 Člověk v tísní — Median: „Mediální gramotnost středoškoláků a jejich postoje k mediím“. *Jeden svět na školách*. Dostupné z https://www.jsns.cz/nove/pdf/medialni_gramotnost_zaku_2018.pdf
- 6 Veronika Bazalová — Marína Urbániková — Jakub Konečný: „Společné vzdělávání romských a neromských dětí“. *Kancelář veřejného ochránce práv*, 2019. Dostupné z https://www.ochrance.cz/fileadmin/user_upload/projekt_ESF/00_2019_VA/KULATE_STOLY/02_19_Spolecne_vzdelavani_romskych_a_neromskych_deti/02_19_Spolecne_vzdelavani_romskych_a_neromskych_deti_PREZENTACE.pdf

- 7 Daniel Prokop — Median — DataLyrics: „Vůle a příležitost. Vizualizace dat z Roma Survey 2011“. *DataLyrics*. Dostupné z <https://datalyrics.org/cs/vule-a-prilezitost>
- 8 Robert Bifulco — Helen F. Ladd: „School Choice, Racial Segregation, and Test-Score Gaps: Evidence from North Carolina’s Charter School Program“. *Journal of Policy Analysis and Management*, 26(1), 2007.
- 9 Martin Kovalčík: „80 % české veřejnosti podporuje začleňování romských dětí do běžných tříd“. *Člověk v tísni*. Dostupné z <https://www.clovekvtsini.cz/80-ceske-verejnosti-podporuje-zaclenovani-romskych-deti-do-beznych-trid-5693gp>
- 10 Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy ČR: „Analýza implementace společného vzdělávání. Květen 2019“. *MŠMT*. Dostupné z <http://www.pedagogicke.info/2019/05/msmt-analyza-spolecneho-vzdelavani-2.html>
- 11 Edward Melhuish — Katharina Ereky-Stevens — Konstantinos Petrosiannis — A. Ariescu — Efthymia Vaharis Penderi — Konstantina Rentzou — Alice Tawell — Pauline Slot — Martine Broekhuizen — P. Leseman: *A Review of Research on the Effects of Early Childhood Education and Care (ECEC) Upon Child Development* (CARE project; Curriculum Quality Analysis and Impact Review of European Early Childhood Education and Care [ECEC], 2015).
- 12 James J. Heckman — Seong Hyeok Moon — Rodrigo Pinto — Peter A. Savelyev — Adam Yavitz: „The rate of return to the HighScope Perry Preschool Program“. *Journal of Public Economics*, 94(1–2), 2010.
- 13 James J. Heckman — Ganesh Karapakula: *Intergenerational and Intragenerational Externalities of the Perry Preschool Project* (Cambridge, us: The National Bureau of Economic Research, 2019). Dostupné z <https://www.nber.org/papers/w25889.pdf>
- 14 Edward Melhuish — Katharina Ereky-Stevens — Konstantinos Petrosiannis — A. Ariescu — Efthymia Vaharis Penderi — Konstantina Rentzou — Alice Tawell — Pauline Slot — Martine

Broekhuizen — P. Leseman: *A Review of Research on the Effects of Early Childhood Education and Care (ECEC) Upon Child Development* (CARE project; Curriculum Quality Analysis and Impact Review of European Early Childhood Education and Care [ECEC], 2015).

- 15 Median: „Analýza determinantů pracovní aktivity obyvatel sociálně vyloučených a sociálním vyloučením ohrožených oblastí (na datech UNDP Roma study 2001)“. *Vláda.cz*. Dostupné z <https://www.vlada.cz/assets/clenove-vlady/pri-uradu-vlady/jiri-dienstbier/tiskove-informace/Vyzkum---Vzdelani-a-pracovni-aktivita---od-ag--Median.pdf>
- 16 Josef Langmeier — Zdeněk Matějček: *Psychická deprivace v dětství* (Praha: Státní zdravotnické nakladatelství, 1963).
- 17 National Institute of Child Health and Human Development: *The NICHD Study of Early Child Care and Youth Development. Findings for Children up to Age 4 1/2 Years* (U.S. Department of Health and Human Services, 2006). Dostupné z https://www.nichd.nih.gov/sites/default/files/publications/pubs/documents/seccyd_06.pdf
- 18 Stefan Bauernschuster — Timo Hener — Helmut Rainer: *Does the Expansion of Public Child Care Increase Birth Rates? Evidence from a Low-Fertility Country* (Munich: Ifo Institute — Leibniz Institute for Economic Research at the University of Munich, 2013). Dostupné z <https://www.ifo.de/DocDL/IfoWorkingPaper-158.pdf>

kapitola třetí • menšiny a radikálismus

- 1 Pew Research Center: *Eastern and Western Europeans Differ on Importance of Religion, Views of Minorities, and Key Social Issues*. 29. 10. 2018. Dostupné z <https://www.pewforum.org/2018/10/29/eastern-and-western-europeans-differ-on-importance-of-religion-views-of-minorities-and-key-social-issues/>

- 2 Gordon Allport: *The Nature of Prejudice* (Boston: Addison-Wesley, 1954).
- 3 Median: „Srpen 1968 a hodnocení současného Ruska“. *Česká televize*, 10. 8. 2015. Dostupné z http://img.ceskatelevize.cz/program/porady/10150778447/download/215452801400040_CT_vyzkum_srpen1968.pdf
- 4 Median: „Vnímání bezpečnosti a kriminalita“. *iDnes.cz*, 23. 2. 2017. Dostupné z http://www.median.eu/cs/wp-content/uploads/2017/03/MEDIAN_vyzkum_IDNES_Kriminalita.pdf
- 5 „Perils of Perception“. *Ipsos MORI*, 2018. Dostupné z <https://perils.ipsos.com/slides/index.html>
- 6 Barbora Tošnerová: „Mediální obraz cizinců v českém tisku za roky 2008 a 2009“. *Migrace Online*, 16. 4. 2010. Dostupné z <https://migraceonline.cz/cz/e-knihovna/medialni-obraz-cizincu-v-ceskem-tisku-za-roky-2008-a-2009>
- 7 Daniel Prokop — Median — DataLyrics: „Vůle a příležitost. Vizualizace dat z Roma Survey 2011. *DataLyrics*. Dostupné z <https://datalyrics.org/cs/vule-a-prilezitest>
- 8 Apolena Rychlíková — Saša Uhlová — Kateřina Mahdalová: „Exekuce: černé svědomí Česka“. *A2larm*, 3. 12. 2018. Dostupné z <https://a2larm.cz/2018/12/exekuce-cerne-svedomi-ceska/>
- 9 Jonathan Haidt: *Morálka lidské mysli. Proč lidi rozděluje politika a náboženství* (Praha: Dybbuk, 2013).
- 10 Sociologický ústav Akademie věd ČR, v. v. i. — CERGE-EI — Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity: „České panelové šetření domácností 2015—2018“. *ČSDA*. Dostupné z <http://nesstar.soc.cas.cz/webview/>
- 11 Pippa Norris — Ronald Inglehart: *Cultural Backlash. Trump, Brexit, and Authoritarian Populism* (New York: Cambridge University Press, 2019).
- 12 Mina Cikara — Emile G. Bruneau — Rebecca R. Saxe: „Us and Them: Intergroup Failures of Empathy“. *Current Directions in Psychological Science*, 20(3), 2011. Nour Kteily — Emile Bruneau — Adam Waytz — Sarah Cotterill: „The ascent

- of man: Theoretical and empirical evidence for blatant dehumanization“. *Journal of Personality and Social Psychology*, 109(5), 2015.
- 13** ČT24: „Zeman: Příchod běženců je invaze, kterou řídí Muslimské bratrstvo“. *Česká televize*, 4. 1. 2016. Dostupné z <https://ct24.ceskatelevize.cz/domaci/1648201-zeman-prichod-bezencu-je-invaze-kterou-ridi-muslimske-bratrstvo>
- 14** Alexandr Mitrofanov: „Očima Saši Mitrofanova: Volba na Hrad: přijde víc obyvatel, nebo občanů?“. *Novinky.cz*, 3. 1. 2018. Dostupné z <https://www.novinky.cz/komentare/clanek/ocima-sasi-mitrofanova-volba-na-hrad-prijde-vic-obyvatel-nebo-obcanu-40056419>
- 15** „Zeman: Migrační krize spojuje společnost. Na jedné straně stojí 95 procent Čechů, na druhé ,pražská kavárna“. *Hospodářské noviny*, 6. 10. 2015. Dostupné z <https://domaci.ihned.cz/c1-64712460-zeman-migracni-krize-spojuje-spolecnost-na-jedne-strane-stoji-95-procent-cechu-na-druhe-prazska-kavarna>
- 16** Daniel G. McDonald — Carroll J. Glynn — Sei-Hill Kim — Ronald E. Ostman: „The Spiral of Silence in the 1948 Presidential Election“. *Communication Research*, 28(2), 2001.
- 17** Bengt Johansson: „Expressing Opinions about the Refugee Crisis in Europe: The Spiral of Silence and Crisis Communication“. *Journal of International Crisis and Risk Communication Research*, 1(1), 2018.
- 18** „Ochota udělovat azyl uprchlíkům se v české veřejnost snížila, přesto by stále většina lidí dala azyl uprchlíkům ze zemí, kde se válčí“. *STEM*, 9. 5. 2016. Dostupné z <https://www.stem.cz/ochota-udelovat-azyl-uprchlikum-se-v-ceske-verejnosti-snizila-presto-by-stale-vetsina-lidi-dala-azyl-uprchlikum-ze-zemi-kde-se-valci/>
- 19** „Problematika uprchlické krize optikou české populace“. *FOCUS. Marketing & Social Research*. 2015. Dostupné z <https://www.focus-agency.cz/files/contentFiles/focus-uprchlicka-krize-v-cr-end.pdf>
- 20** Median — STEM/MARK: „Krajské volby 2016. Předvolební výzkumy v krajích ČR“. *Česká televize*, 5. 9. 2016. Dostupné

- z https://ct24.ceskatelevize.cz/sites/default/files/1806602-lib_krajske_volby_2016_prezentace_liberecky.pptx
- 21 „Podmínky přijetí uprchlíků a důvěra v kompetence politiků“. Median, 2016. Dostupné z http://www.median.eu/cs/wp-content/uploads/2016/04/6516009_Vyzkum_migrace_MFD_v08.pdf
- 22 Ondřej Leinert — Vojtěch Srnka: „Obnovte kontroly na hranicích a zaveďte pohraniční stráž, přejí si Češi“. *iDnes.cz*, 12. 4. 2016. Dostupné z https://www.idnes.cz/zpravy/domaci/lepsi-ochrana-hranic-schengen-proti-uprchlikum.A160411_212420_domaci_rych
- 23 „Podmínky přijetí uprchlíků a důvěra v kompetence politiků“. Median, 2016. Dostupné z http://www.median.eu/cs/wp-content/uploads/2016/04/6516009_Vyzkum_migrace_MFD_v08.pdf
- 24 „Eurobarometr — jaro 2019: Evropané nejoptimističtější za pět let, důvěra roste i v Česku“. Evropská komise, 5. 8. 2019. Dostupné z https://ec.europa.eu/czech-republic/news/190805_eurobarometr_cs
- 25 Daniel Prokop — Lea Michalová: „Refugees and Agenda Setting. Evidence From Passive Media Measurement“. *Median*, 2017. Dostupné z http://www.median.eu/cs/wp-content/uploads/2017/07/MEDIAN_Refugees_and_Agenda_Setting.pdf
- 26 Oli Brown: *Migration and Climate Change* (Geneva: International Organization for Migration, 2008). Dostupné z https://www.ipcc.ch/apps/nj-lite/srex/nj-lite_download.php?id=5866. Kanta Kumari Rigaud — Alex de Sherbinin — Bryan Jones — Jonas Bergmann — Viviane Clement — Kayly Ober — Jacob Schewe — Susana Adamo — Brent McCusker — Silke Heuser — Amelia Midgley: *Groundswell. Preparing for Internal Climate Migration* (Washington: World Bank, 2018). Dostupné z <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/29461>
- 27 „Jsme ve válce, řekl Hollande. Chce velkou koalici proti Islámskému státu“. *iDnes.cz*, 16. 11. 2015. Dostupné z https://www.idnes.cz/zpravy/zahranicni/teroristicke-utoky-ve-francii-minuta-ticha-hollande.A151116_115352_zahranicni_jw

- 28 Michael Doran: „The Pragmatic Fanaticism of al Qaeda: An Anatomy of Extremism in Middle Eastern Politics“. *Political Science Quarterly*, 117(2), 2002.
- 29 Peter Bergen: *The Osama bin Laden I Know. An Oral History of al Qaeda's Leader* (New York: Free Press, 2006).
- 30 Robert Pape: *Dying to Win. The Strategic Logic of Suicide Terrorism* (New York: Random House, 2005).
- 31 Daniel Prokop: „Islám rovná se násilí? Data ukazují, že ne“. *Názory Aktuálně.cz*, 3. 2. 2015. Dostupné z <http://blog.aktualne.cz/blogy/pohled-zblizka.php?itemid=24636>
- 32 „Countering International Terrorism. The United Kingdom's Strategy“. *HM Government*, 2006. Dostupné z https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/272320/6888.pdf
- 33 Angélique Chrisafis: „Charlie Hebdo attackers: born, raised and radicalised in Paris“. *The Guardian*, 12. 1. 2015. Dostupné z <https://www.theguardian.com/world/2015/jan/12/-sp-charlie-hebdo-attackers-kids-france-radicalised-paris>
- 34 „Most British Muslims ,oppose Muhammad cartoons reprisals“. *BBC News*, 25. 2. 2015. Dostupné z <https://www.bbc.com/news/uk-31293196>
- 35 „Muslimové v EU. Vysoká úroveň důvěry navzdory všudypřítomné diskriminaci“. *Agentura Evropské unie pro základní práva*, tisková zpráva, 21. 9. 2017. Dostupné z https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/pr-2017-muslim-trust-despite-discrimination_cs.pdf
- 36 Ruud Koopmans: „Religious Fundamentalism and Out-Group Hostility Among Muslims and Christians in Western Europe“. *20th International Conference of Europeanists*, prezentace,, Amsterdam, 2013. Dostupné z https://www.wzb.eu/system/files/docs/sv/iuk/ruud_koopmans_religious_fundamentalism_and_out-group_hostility_among_muslims_and_christian.pdf
- 37 Nicole Naurath: „Most Muslim Americans See No Justification for Violence“. *Gallup*, 2. 8. 2011. Dostupné z <https://news.gallup.com/poll/148763/muslim-americans-no-justification-violence.aspx>

- 38 Carol Kuruville: „American Muslims Are Now More Accepting Of Homosexuality Than White Evangelicals“. *HuffPost*, 1. 8. 2017. Dostupné z https://www.huffpost.com/entry/american-muslims-are-now-more-accepting-of-homosexuality-than-white-evangelicals_n_597f3d8de4b02a4ebb76ea3d
- 39 Arthur A. Cohen: *The Myth of the Judeo-Christian Tradition* (New York: Harper & Row, 1970). Philip C. Almond: „Is there really such a thing as the ‚Judeo-Christian tradition‘?“. *ABC*, 14. 2. 2019. Dostupné z <https://www.abc.net.au/religion/is-there-really-a-judeo-christian-tradition/10810554>
- 40 Mark Silk: „Notes on the Judeo-Christian Tradition in America“. *American Quarterly*, 36(1), 1984.
- 41 Michael Sean Winters: „Mark Silk on the history of the term ‚Judeo-Christian‘“. *National Catholic Reporter*, 15. 4. 2015. Dostupné z <https://www.ncronline.org/news/opinion/distinctly-catholic/mark-silk-history-term-judeo-christian>
- 42 David L. Holmes: *The Faiths of the Founding Fathers* (Oxford: Oxford University Press, 2006).
- 43 „Nechtějí dvojí metr na Romy a ostatní, tak sepsali petici. Kocáb ji ale odmítl“. *iDnes.cz*, 24. 5. 2010. Dostupné z https://www.idnes.cz/zpravy/domaci/nechteji-dvoji-metr-na-romy-a-ostatni-tak-sepsali-petici-kocab-ji-ale-odmitl.A100524_153911_domaci_iky
- 44 Vojtěch Bartoš — Michal Bauer — Julie Chytilová — Filip Matějka: „Attention Discrimination: Theory and Field Experiments with Monitoring Information Acquisition“. *American Economic Review*, 106(6), 2016.
- 45 Sonia K. Kang — Katherine A. DeCelles — András Tilcsik — Sora Jun: „Whitened Résumés: Race and Self-Presentation in the Labor Market“. *Administrative Science Quarterly*, 61(3), 2016.
- 46 Valentina Di Stasio — Anthony Heath: „Are Employers in Britain Discriminating Against Ethnic Minorities? Summary of Findings from the GEMM Project“. *The GEMM project*, 2019. Dostupné z http://csi.nuff.ox.ac.uk/wp-content/uploads/2019/01/Are-employers-in-Britain-discriminating-against-ethnic-minorities_final.pdf

- 47 Michael Thomas Schmitt — Nyla R. Branscombe: „The Meaning and Consequences of Perceived Discrimination in Disadvantaged and Privileged Social Groups“. *European Review of Social Psychology*, 12(1), 2011.
- 48 Člověk v tísní — Median: „Zpráva o dotazníkovém šetření na středních školách z roku 2014 včetně porovnání s rokem 2012 a 2009“. *Jeden svět na školách*. Dostupné z https://www.jsns.cz/nove/projekty/pruzkumy-setreni/dotaznikove_setreni_stredoskolaci_jsns_2014.pdf
- Člověk v tísní — Median: „Zpráva o dotazníkovém šetření na středních školách z roku 2017 včetně porovnání s rokem 2014, 2012 a 2009“. *Jeden svět na školách*. Dostupné z https://www.jsns.cz/nove/pdf/vyzkum_2017.pdf
- 49 Median: „Násilí z nenávisti a mládež — zdroje informací, stereotypy, mýty a (ne)snášlivost“. *HateFree Culture*, 26. 11. 2014. Dostupné z https://www.hatefree.cz/images/Nasili_z_nenavisti_zprava_1.pdf
- 50 Karel Čada — Daniel Hůle: „Analýza segregace v základních školách z pohledu sociálního vyloučení — 2019“. *Agentura pro sociální začleňování*, 2019. Dostupné z <https://www.socialni-zaclenovani.cz/dokument/analyza-segregace-v-zakladnich-skolach-z-pohledu-socialniho-vyloucení-2019/>
- 51 Median: „Obědy zdarma v předškolním a základním vzdělávání. Analýza současného stavu, bariér využívání programu, postojů veřejnosti a zúčastněných aktérů“. *Nadace Open Society Fund, Praha*, 2017. Dostupné z https://osf.cz/wp-content/uploads/2017/08/osf_Studie_Obedy_zdarma-1.pdf
- 52 „Lesbian & Gay Parenting“. *American Psychological Association*, 2005. Dostupné z <https://www.apa.org/pi/lgbt/resources/parenting-full.pdf>
- 53 Mark Regnerus: „How different are the adult children of parents who have same-sex relationships? Findings from the New Family Structures Study“. *Social Science Research*, 41(4), 2012.
- 54 Simon Cheng — Brian Powell: „Measurement, methods, and divergent patterns: Reassessing the effects of same-sex parents“.

- Social Science Research*, 52, 2015. Andrew J. Perrin — Philip N. Cohen — Neal Caren: „Responding to the Regnerus Study Are Children of Parents Who Had Same-Sex Relationships Disadvantaged? A Scientific Evaluation of the No-Differences Hypothesis“. 2013. Dostupné z <https://www.semanticscholar.org/paper/RESPONDING-TO-THE-REGNERUS-STUDY-Are-Children-of-A-Perrin-Cohen/3b39b282a5ac1605dbe38cc39d2a2eb86197208f>
- 55 Paige Averett — Blace A. Nalavany: „An Evaluation of Gay/Lesbian and Heterosexual Adoption“. *Adoption Quarterly*, 12(3), 2009.
- 56 Justin Lavner — Jill Waterman — Letitia Anne Peplau: „Can Gay and Lesbian Parents Promote Healthy Development in High-Risk Children Adopted From Foster Care?“. *American Journal of Orthopsychiatry*, 82(4), 2012.
- 57 Tamtéž.

kapitola čtvrtá • populismus a demokracie

- 1 Cas Mudde: „The Populist Zeitgeist“. *Government and Opposition*, 39(4), 2004.
- 2 Hanspeter Kriesi: „Revisiting the Populist Challenge“. *Politologický časopis*, 25(1), 2018.
- 3 Baukje Prins: „The Nerve to Break Taboos: New Realism in the Dutch Discourse on Multiculturalism“. *Journal of International Migration and Integration*, 3(3–4), 2002.
- 4 Kateřina Lišková: *Sexual Liberation, Socialist Style. Communist Czechoslovakia and the Science of Desire, 1945–1989* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018).
- 5 Daniel Prokop — Paulína Tabery — Martin Buchtík — Tomáš Dvořák — Matouš Pilnáček: *Rozdělení svobodou. Česká společnost po 30 letech* (Praha: Radioservis, 2019). Dostupné z <https://www.irozhlas.cz/sites/default/files/doacuments/4cb643625998e931d8f0a9aa34bbb254.pdf>
- 6 Rafael Di Tella — Julio J. Rotemberg: „Populism and the Return of the ‚Paranoid Style‘: Some Evidence and a Simple

- Model of Demand for Incompetence as Insurance against Elite Betrayal“. *Journal of Comparative Economics*, 46(4), 2018.
- 7 Philip Bump: „Sustain the swamp: Hundreds of lobbyists swim through Trump’s administration“. *The Washington Post*, 8. 5. 2019. Dostupné z <https://www.washingtonpost.com/politics/2019/03/08/sustain-swamp-hundreds-lobbyists-swim-through-trumps-administration/>
 - 8 David Cutler: „JAMA Forum: A Breath of Bad Air: Trump Environmental Agenda May Lead to 80 000 Extra Deaths per Decade“. *news@JAMA*, 10. 5. 2018. Dostupné z <https://newsatjama.jama.com/2018/05/10/jama-forum-a-breath-of-bad-air-trump-environmental-agenda-may-lead-to-80%E2%80%85000-extra-deaths-per-decade/>
 - 9 „I Am Part of the Resistance Inside the Trump Administration“. *The New York Times*, 5. 9. 2018. Dostupné z <https://www.nytimes.com/2018/09/05/opinion/trump-white-house-anonymous-resistance.html>
 - 10 Jocelyn Kiley: „In polarized era, fewer Americans hold a mix of conservative and liberal views“. *Pew Research Center*, 23. 10. 2017. Dostupné z <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/10/23/in-polarized-era-fewer-americans-hold-a-mix-of-conservative-and-liberal-views/>
 - 11 „Brexit and Trump voters more likely to believe in conspiracy theories, survey study shows“. *University of Cambridge*, 23. 11. 2018. Dostupné z <https://www.cam.ac.uk/research/news/brexit-and-trump-voters-more-likely-to-believe-in-conspiracy-theories-survey-study-shows>
 - 12 Bari Weiss: „Meet the Renegades of the Intellectual Dark Web“. *The New York Times*, 8. 5. 2019. Dostupné z <https://www.nytimes.com/2018/05/08/opinion/intellectual-dark-web.html>
 - 13 Martin Schmarcz: „Schmarcz: Proč nás ti liberálové tak nenávidí? My konzervativci přece nekoušeme“. *Info.cz*, 24. 8. 2019. Dostupné z <https://www.info.cz/nazory/schmarcz-proc-nas-ti-liberalove-tak-nenavidi-my-konzervativci-prece-nekouseme-42704.html>

- 14 Marek Švehla: „Mé nasazení odpovídá lavině, která se na nás valí“. *Respekt*, 36, 2019.
- 15 „EU Referendum Poll of Polls“. *What UK Thinks: EU*. Dostupné z <https://whatukthinks.org/eu/opinion-polls/poll-of-polls/>

kapitola pátá • zdroje a potřeba nové spravedlnosti

- 1 Bastian Obermayer — Frederik Obermaier: *Panama Papers. Historie odhalení celosvětového významu*, přeložil František Ryčl (Brno: Host, 2017).
- 2 Ondřej Zeman — Michal Nožička — Pavel Charamza — Daniel Prokop: „Češi a Evropa. Analýza komunikace na Twitteru“. *Moje Evropa*, 2019. Dostupné z <https://mojeevropa.cz/wp-content/uploads/2019/07/cesi-a-evropa-analyza-komunikace-na-twitteru.pdf>
- 3 Gabriel Zucman: *The Hidden Wealth of Nations. The Scourge of Tax Havens* (Chicago: University of Chicago Press, 2015).
- 4 Michael Robinson: „Tax avoidance: Developing countries take on multinationals“. *BBC News*, 24. 3. 2013. Dostupné z <https://www.bbc.com/news/business-22638153>
- 5 Thomas R. Tørsløv — Ludvig S. Wier — Gabriel Zucman: *The Missing Profit of Nations* (Cambridge, us: National Bureau of Economic Research, 2018). Dostupné z <https://gabriel-zucman.eu/files/twz2018.pdf>
- 6 Thomas Piketty — Gabriel Zucman: „Capital is Back: Wealth-Income Ratios in Rich Countries 1700—2010“. *The Quarterly Journal of Economics*, 129(3), 2014.
- 7 Adam Przeworski: „Democracy and Economic Development“. In Edward D. Mansfield — Richard Sisson (eds.), *Political Science and the Public Interest* (Columbus: Ohio State University Press, 2004).
- 8 Marshall Burke — Solomon M. Hsiang — Edward Miguel: „Global non-linear effect of temperature on economic production“. *Nature*, 527, 2015.

- 9 Joel B. Slemrod: „Progressive Taxes“. *Library of Economics and Liberty*. Dostupné z <https://www.econlib.org/library/Enc1/ProgressiveTaxes.html>
- 10 Mariona Segú — Benjamin Vignolles: „Taxing Vacant Dwellings. Can Fiscal Policy Reduce Vacancy?“. *MPRA*, 2018. Dostupné z https://mpr.ub.uni-muenchen.de/85508/1/MPRA_paper_85508.pdf
- 11 Friedman používal koncept negativních a pozitivních externalit při přemýšlení o státní roli v oblasti bydlení či vzdělávání, viz Milton Friedman: *The Distribution of Income and the Welfare Activities of Government*“. Přednáška, 20. 6. 1956. Dostupné z https://miltonfriedman.hoover.org/friedman_images/Collections/2016c21/MFlecture_06_1956_5.pdf
- V rozhovoru s Philem Donahuem podporuje vyšší danění znečišťovatelů prostředí a ekonomové diskutují, jaké místo by v jeho myšlení dnes měla uhlíková daň, viz Jeff McMahon: „What Would Milton Friedman Do About Climate Change? Tax Carbon“. *Forbes*, 12. 10. 2014. Dostupné z <https://www.forbes.com/sites/jeffmcmahon/2014/10/12/what-would-milton-friedman-do-about-climate-change-tax-carbon>
- 12 „Aviation Emissions and the Paris Agreement“. *Transport & Environment*, 2016. Dostupné z <https://www.transportenvironment.org/sites/te/files/publications/Aviation%202030%20briefing.pdf>
- 13 Michael Kogler: *On the Incidence of Bank Levies. Theory and Evidence* (St. Gallen: University of St. Gallen, 2016). Dostupné z <http://ux-tauri.unisg.ch/RePEc/usg/econwp/EWP-1606.pdf>
- 14 Stijn Claessens — Michael Keen — Ceyla Pazarbasioglu: „Financial Sector Taxation. The IMS’s Report to the G-20 and Background Material“. *International Monetary Fund*, 2010. Dostupné z <https://www.imf.org/external/np/seminars/eng/2010/paris/pdf/090110.pdf>
- 15 Petra Kašpárková: „Obědy zdarma pro děti na prvním stupni? ‚Zdarma není nic,‘ kritizuje Babišův návrh opozice“. *Echo24.cz*, 5. 12. 2018. Dostupné z <https://echo24.cz/a/sJGpj/obedy-zdarma->

- pro-deti-na-prvnim-stupni-zdarma-neni-nic-kritizuje-babisu-
navrh-opozice
- 16** James J. Heckman — Seong Hyeok Moon — Rodrigo Pinto — Peter A. Savelyev — Adam Yavitz: „The rate of return to the HighScope Perry Preschool Program“. *Journal of Public Economics*, 94(1–2), 2010.
- 17** Jana Krajčová — Daniel Münich — Tomáš Protivínský: „Kvalita práce učitelů, vzdělanost, ekonomický růst a prosperita České republiky“. *Institut pro demokracii a ekonomickou analýzu*, 2019. Dostupné z https://idea.cerge-ei.cz/files/IDEA_Studie_05_2019_Dopady_kvality_prace_ucitelu/IDEA_Studie_05_2019_Dopady_kvality_prace_ucitelu.html
- 18** Karel Novák — Roman Matoušek: „Analýza dopadů opatření rapid re-housing pro rodiny s dětmi na veřejné rozpočty“. *Platforma pro sociální bydlení*, 2018. Dostupné z https://idea.cerge-ei.cz/files/IDEA_Studie_05_2019_Dopady_kvality_prace_ucitelu/IDEA_Studie_05_2019_Dopady_kvality_prace_ucitelu.html
- 19** Jana Schillerová: „Maláčová rozhazuje miliardy. Opozice: Slibuje, co nemůže splnit“. *TN.cz*, 9. 4. 2019. Dostupné z <https://tn.nova.cz/clanek/malacova-ma-velke-plany-slibuje-co-nemuze-splnit-tvrdi-odbornici.html>
- 20** ČTK: „Výdaje na dávky hmotné nouze klesají, jsou nejnižší za šest let“. *ČeskéNoviny.cz*, 4. 2. 2019. Dostupné z <https://www.ceskenoviny.cz/zpravy/vydaje-na-davky-hmotne-nouze-klesaji-jsou-nejnizsi-za-sest-let/1717693>
- 21** Monika Veselíková: „Přídavky na dítě 2019. Kolik dělají a kdo má nárok?“. *Peníze.cz*, 23. 1. 2019. Dostupné z <https://www.penize.cz/pridavky-na-dite/402775-pridavky-na-dite-2019-kolik-delaji-a-kdo-ma-narok>
- 22** Monika Hrušová: „Přídavek na dítě zpětně vzroste. Radost rodičům vydrží ale jen do konce roku“. *iDnes.cz*, 5. 10. 2009. Dostupné z https://www.idnes.cz/finance/financni-radce/pridavek-na-dite-zpetne-vzroste-radost-rodicum-vydrzi-ale-jen-do-konce-roku.A090924_104830_viteze_hru

- 23 „Total general government expenditure on social protection“. Eurostat, 2017. Dostupné z https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/images/4/4e/Total_general_government_expenditure_on_social_protection%2C_2017_%28%25_of_GDP%29.png
- 24 Filip Pertold: „Filip Pertold: Na platy učitelů sice peníze nejsou, ale vydáváme spoustu peněz na dotace, které nikam nevedou“. *Česká škola*, 8. 9. 2019. Dostupné z <http://www.ceskaskola.cz/2019/09/filip-pertold-na-platy-ucitelu-sice.html>
- 25 Markéta Šrajbrová: „Péče o děti v ústavech bude do čtyř let stát více než 11 miliard ročně. Pěstounská péče je přitom výrazně levnější“. *Hospodářské noviny*, 29. 11. 2019. Dostupné z <https://archiv.ihned.cz/c1-66363520-pece-o-deti-v-ustavech-bude-do-ctyr-let-stat-vice-nez-11-miliard-rocne-pestounska-pece-je-pritom-vyrazne-levnejsi>
- 26 Jiří Vavroň: „V ekonomice je až 500 ‚šedých‘ miliard“. *Právo*, 23. 1. 2019. Dostupné z <https://www.novinky.cz/ekonomika/clanek/v-ekonomice-je-az-500-sedych-miliard-40268828>
- 27 Apolena Rychlíková — Saša Uhlová — Kateřina Mahdalová: „Exekuce: černé svědomí Česka“. *A2larm*, 3. 12. 2018. Dostupné z <https://a2larm.cz/2018/12/exekuce-cerne-svedomi-ceska/>
- 28 Vojtěch Wolf: „Šedou ekonomiku se nedaří snižovat. Ročně spolyká stamiliardy.“ *Česká pozice*, 3. 5. 2019. Dostupné z http://ceskapozice.lidovky.cz/tema/sedou-ekonomiku-se-nedari-snizovat-rocne-spolyka-stamiliardy.A160502_153852_pozice-tema_houd
- 29 Petr Janský: „Estimating the Costs of International Corporate Tax Avoidance: The Case of the Czech Republic“. *ES Working Papers*, 21, 2016.

kapitola šestá • mýty a metafory

- 1 Miloš Havelka: *Dějiny a smysl. Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895—1989* (Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001).
- 2 Martina Hřebíčková — Sylvie Kouřilová: „Jak se vidíme, jak nás vidí a jací jsme: porovnání českého národního auto-

- a heterostereotypu s posuzováním reálných Čechů v kontextu pětifaktorového modelu osobnosti“. *Československá psychologie*, 56(1), 2012.
- 3 Václav Bělohradský: „Podzámčí volí pankáče ze zámku“. *Právo*, 19. 1. 2013.
 - 4 Paul H. Thibodeau — Lera Boroditsky: „Metaphors We Think With: The Role of Metaphor in Reasoning“. *PLOS ONE*, 6(2), 2011.
 - 5 Alexander Spencer: „The social construction of terrorism: Media, metaphors and policy implications“. *Journal of International Relations and Development*, 15(3), 2012.
 - 6 Miloš Kadlec: „Vladimír Pikora a Markéta Šichtařová: Zkázopravci české pop-ekonomie“. *Manipulátoři*, 12. 3. 2019. Dostupné z <https://manipulatori.cz/vladimir-pikora-a-marketa-sichtarova-zkazopravci-ceske-pop-ekonomie/>
 - 7 Zeke Hausfather: „Analysis: How well have climate models projected global warming?“. *Carbon Brief*, 5. 10. 2019. Dostupné z <https://www.carbonbrief.org/analysis-how-well-have-climate-models-projected-global-warming>

kapitola sedmá • volby a výzkumy

- 1 USC Dornsife Center for Economic and Social Research: „LA Times Presidential Election ‚Daybreak‘ Poll“. *Understanding America Study*, 2016. Dostupné z <https://cesrusc.org/election/>
- 2 „Polling in Real time: The 2018 Midterm Elections“. *The New York Times*, 2018. Dostupné z <https://www.nytimes.com/interactive/2018/upshot/elections-polls.html>
- 3 Jana Kunicova — Susan Rose-Ackerman: „Electoral Rules as Constraints on Corruption“. *British Journal of Political Science*, 35(4), 2005.
- 4 Jan Martinek: „V komunálních volbách hrozí manipulace s hlasy, upozorňuje politolog“. *Právo*, 20. 9. 2019. Dostupné z <https://www.novinky.cz/domaci/clanek/v-komunalnich-volbach-hrozi-manipulace-s-hlasy-upozorňuje-politolog-40071660>

Daniel Prokop
Slepé skvrny

Odpovědný redaktor Zdeněk Staszek
Jazyková redaktorka Alena Němcová
Odborný redaktor Zbyněk Vlášák
Technický redaktor Petr M. Dorazil

Obálka (s použitím fotografie „Dělníci“ Romana France)
a grafická úprava Matěj Málek

Sazba písmy Ladislav a Tabac G3 Jaroslav Bulíček
Tisk a knihařské zpracování
Finidr, Český Těšín

Vydalo nakladatelství Host
Radias 5, 602 00 Brno
roku 2019 jako svou 1636. publikaci
První vydání. Počet stran 256
www.hostbrno.cz

